

12 КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Деякі методологічні аспекти виховання в умовах перебудови
- В. І. Ленін і Компартія України: з нових джерел
- О. Г. Шліхтер як історик партії
- Проблеми історичної науки в світлі ХІХ Всесоюзної партійної конференції
- Артем (Ф. А. Сергєєв)
- Костомаров. Мазепа.

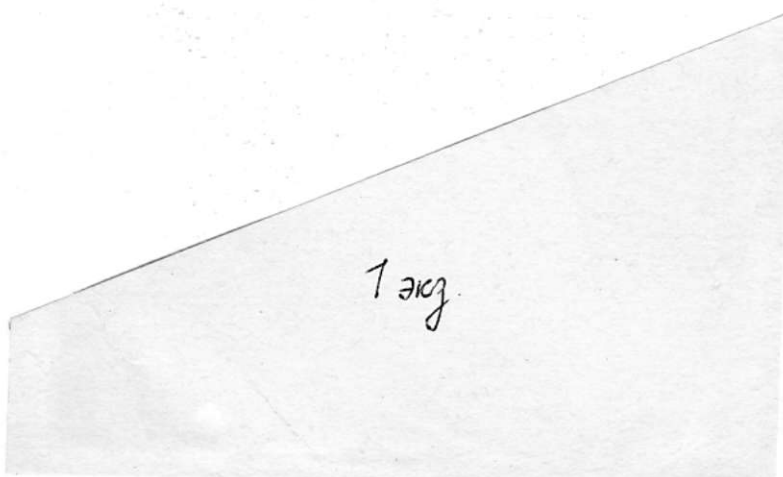
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора),
С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко,
В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка,
М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій,
В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Адреса редакції:

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,

канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк, канд. іст. наук В. М. Ричка

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата,
Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко,
В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярکو.

Художній редактор В. П. Литвиненко

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Н. С. Тонконог

Здано до набору 12.10.88. Підп. до друку 25.11.88. БФ 39618. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14.5. Обл. вид. арк. 15.74. Тираж 2490 пр.
Зам. 0-147. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 12 (333), ДЕКАБРЬ, 1988. Институт истории
Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал
Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова
думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полі-
графкінга», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (333)

ГРУДЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- Кравчук Л. М. Деякі методологічні аспекти виховання в умовах перебудови 5
- * * *
- Курас І. Ф., Горбань В. І. (Полтава). В. І. Ленін і Компартія України: з нових джерел 19
- Шморгун П. М. О. Г. Шліхтер як історик партії 28

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Боярська З. І. Проблеми соціалістичного способу життя в партійній пресі (70-ті — 80-ті роки) 41
- Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни 52

ІНТЕРВ'Ю

- Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції 62

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

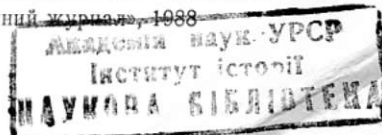
- Зубалій О. Д. Комуністична партія — організатор співробітництва радянських республік у ліквідації неписьменності і малописьменності серед трудящих (1922—1937 рр.) 79
- Черній В. А. (Ровно). Зміцнення співдружності робітничого класу СРСР і НРБ (70-ті — перша пол. 80-х рр.) 89

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Куракова О. О. (Львів). Участь комсомольців в освоєнні та впровадженні нової техніки і технології на промислових підприємствах УРСР (1966 — 1975 рр.) 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Жеребченко І. П. (Донецьк), Лук'яничук Л. Я. Тема 7. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941—1945 р.) 104

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

*Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції
й громадянської війни на Україні*

Артем (Ф. А. Сергєєв) 116

НАШ КАЛЕНДАР

Савичев М. П. 50-річчя встановлення звання Героя Соціалістичної Праці . . 120

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*Продовження*) 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кульпинський В. Л., Чуб М. П. З досвіду ідеологічної роботи 141

Мінгазутдінов А. Ф. В інтернаціональній єдності — сила 143

Чернявський Л. С. (*Харків*). З історії міжнародного руху антифашистської солідарності 144

Клоков Є. В. Шляхом втілення в життя ленінських принципів зовнішньої політики 146

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Савон О. А. (*Прилуки*). Лист читача 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ганжуров Ю. С. Урочисті збори, присвячені 100-річчю з дня народження
Е. І. Квірінга 151

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1988 р. 152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

Кравчук Л. М. Некоторые методологические аспекты воспитания в условиях перестройки	5
* * *	
Курас И. Ф., Горбань В. И. (Полтава). В. И. Ленин и Компартия Украины: из новых источников	19
Шморгуни П. М. А. Г. Шлихтер как историк партии	28

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Боярская З. И. Проблемы социалистического образа жизни в партийной прессе (70-е — 80-е годы)	41
Галаган В. Я. Советская историческая литература о подвиге женщин в годы Великой Отечественной войны	52

ИНТЕРВЬЮ

Проблемы исторической науки в свете XIX Всесоюзной партийной конференции	62
--	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

Зубалий А. Д. Коммунистическая партия — организатор сотрудничества советских республик в ликвидации неграмотности и малограмотности среди трудящихся (1922—1937 гг.)	79
Черий В. А. (Ровно). Укрепление сотрудничества рабочего класса СССР и НРБ (70-е — первая пол. 80-х гг.)	89

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Куракова О. А. (Львов). Участие комсомольцев в освоении и внедрении новой техники и технологии на промышленных предприятиях УССР (1966—1975 гг.)	98
--	----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Жеребченко И. П. (Донецк), Лукьянчук Л. Я. Тема 7. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.)	104
---	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

Артем (Ф. А. Сергеев)	116
---------------------------------	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Савичев Н. П. 50-летие установления звания Героя Социалистического Труда	120
--	-----

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (Продолжение)	124
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кульпинский В. Л., Чуб М. П. Из опыта идеологической работы	141
Мингазутдинов А. Ф. В интернациональном единстве—сила	143
Чернявский Л. С. (Харьков). Из истории международного движения анти- фашистской солидарности	144
Клоков Е. В. Путем воплощения в жизнь ленинских принципов внешней политики	146

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Савон А. А. (Прилуки). Письмо читателя	149
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ганжуров Ю. С. Торжественное собрание, посвященное 100-летию со дня рождения Э. И. Квиринга	151
* * *	
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1988 г.	152

Курсом оновлення соціалізму

Л. М. КРАВЧУК,
зав. ідеологічним відділом ЦК Компартії України

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

Наша країна вступила в новий етап свого розвитку — етап перебудови і демократизації, якісного перетворення всіх сфер життя, оновлення соціалізму. Розв'язання цих у повному розумінні революційних завдань можливе лише за умови активізації людського фактора. «Підвищувати ступінь зрілості суспільства, будувати комунізм — відзначається у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, — це означає неухильно підвищувати зрілість свідомості, збагачувати духовний світ людини»¹.

Людський фактор — поняття багатопланове. В широкому контексті проблема його активізації — це проблема розвитку людини, формування соціально-цілісної особистості, в якій відповідно до умов оновлення суспільства мають органічно поєднуватися свідоме і діяльне начало. На практиці реалізація цього завдання має знайти своє відображення у цілеспрямованому підвищенні професійного і культурного розвитку радянських людей, ініціативності, свідомій дисципліні, організованості, формуванні високих моральних якостей і почуття нового, яке постійно розвивається, дедалі повнішому утвердженні у суспільстві принципу соціальної справедливості, авторитету чесної, високоякісної праці.

Уже нагромаджений досвід перебудови показує: чим далі ми просуваємося вперед, тим більше зростає роль і значення комуністичного виховання. Бо, як зазначав у доповіді на XIX партконференції М. С. Горбачов, «йде справжня революція свідомості, без якої неможливе творення нового життя»².

Проблеми комуністичного виховання завжди перебували в центрі уваги КПРС, але особливої актуальності вони набули нині, коли на якісно новий ступінь підноситься роль суб'єктивного фактора, організованості й свідомості мас.

В основі цього складного і суперечливого процесу лежать висновки та оцінки класиків марксизму-ленінізму. Виховання, зазначав К. Маркс, феномен похідний і зумовлений способом виробництва. Проте існування останнього можливе лише при наявності певним чином вихованого людського колективу. Принципово важливим є марксистське положення про те, що об'єктом комуністичного виховання виступає не жменька обраних, привілейованих людей, а вся маса трудящих. Адже, по-перше, успіх будівництва комунізму залежить від участі в цьому процесі найширших верств народу, а, по-друге, утвердження комуністичної формації передбачає докорінну перебудову не тільки сфер суспільного життя, а й усього людського матеріалу.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 108.

² Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 черв.— 1 лип. 1988 р.— К., 1988.— С. 23.

Комуністичне виховання, будучи нерозривно пов'язаним з комуністичним гуманізмом, ставить своєю метою дати трудящим широку освіту, прилучити їх до фізичної культури, поєднати навчання з виробничою працею. «Під вихованням,— вказував К. Маркс,— ми розуміємо три речі:

По-перше: *розумове виховання*.

По-друге: *фізичне виховання*, таке, яке дається в гімнастичних школах та військовими вправами;

По-третє: *технічне навчання*, яке знайомить з основними принципами всіх процесів виробництва і водночас дає дитині або підліткові навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв»³. Усі ці сторони комуністичного виховання надзвичайно місткі за своїм змістом. Деталізуючи і поглиблюючи їх розуміння, К. Маркс говорить про світоглядний, моральний, інтернаціональний, атеїстичний, естетичний та інші аспекти виховання.

У нашій країні склалася *певна система виховання* особистості на всьому шляху її соціалізації, яка базується на ряді таких важливих принципів, як:

— утвердження наукових основ у всій багатогранній системі виховання, починаючи від дошкільних закладів і закінчуючи трудовим колективом;

— цілеспрямованість впливу засобів, методів і форм виховання, які у своїй єдності покликані сприяти утвердженню у свідомості і поведінці всіх категорій трудящих принципів діалектико-матеріалістичного світогляду;

— конкретно-історичний підхід до реалізації виховного впливу соціального середовища на формування духовних якостей особистості у процесі її життєдіяльності, систематичне насичення виховного процесу новим змістом у світлі постійно зростаючих вимог суспільства до особистості;

— індивідуальний підхід до організації ідейно-виховної роботи серед різних категорій трудящих з урахуванням спадкоємності і ускладнення завдань, зумовлених стрімкістю наукового пізнання, постійним зростанням активності суб'єктивного фактора;

— системно-комплексний принцип виховання, який передбачає одночасний або вибіркоковий вплив на його об'єкт різних форм і методів, що відповідають даним конкретним умовам і можливостям.

Вся ця система підпорядкована основному завданню — вихованню нової людини, формуванню її духовного обличчя. Зрозуміло, що його розв'язання відбувається одночасно і в тісній єдності з якісним перетворенням самого суспільства. І роблять це люди.

Формуючи духовне обличчя радянської людини, КПРС насамперед виходить з комплексу матеріальних, духовних, організаційних і господарських факторів, що склалися, проводить цю роботу на основі всебічного використання ідейних та економічних засобів соціально-політичного виховання і розвитку особистості, стимулюючи її самовиховання й саморозвиток.

У марксистсько-ленінській теорії виділяються такі надзвичайно важливі *сфери соціокультурного буття*, які активно впливають на процеси формування соціалістичної особистості: ідеологічна сфера; сфера трудової діяльності, сфера міжособистих відносин; сфера особистого самовдосконалення.

Відповідно до цих сфер у літературі⁴ визначається ряд орієнтаційних характеристик особистості. Це, зокрема, *ідеологічна орієнтація*,

³ Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 193.

⁴ Див.: Смирнов Г. Л. Советский человек: Формирование социалистического типа личности.— М., 1980.— 463 с.; Вишневецкий С. С. Формирование духовного

яка включає в себе визнання принципів і цілей комуністичної ідеології, громадянську та суспільну активність як рушійну силу соціально значущих дій і вчинків особистості; міцне засвоєння принципів патріотизму та інтернаціоналізму, повага до історичних особливостей свого та інших народів, їх культурної спадщини, солідарність з боротьбою робітничого класу, трудящих капіталістичних країн проти експлуатації і гноблення, відданість інтересам соціалістичної співдружності.

Трудова орієнтація ґрунтується на сумлінному, творчому ставленні особистості до праці, потребі виконувати свою справу найкращим чином; прагненні підвищувати свою кваліфікацію, вдосконалювати професійну майстерність; активній участі у виробленні й виконанні важливих для виробництва та суспільства рішень; виробничій і громадській активності, розумінні особистої відповідальності за успіх загальної справи; готовності і вмінні подати допомогу відстаючим членам колективу.

Орієнтація у сфері міжособистих відносин передбачає сприйняття громадських інтересів як особистих; дотримання принципів комуністичної моралі; взаємоповагу, взаємодопомогу; доброзичливість; принциповість; уміння керуватися нормами свободи і відповідальності у взаєминах з іншими людьми.

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства у всій системі виховання дуже важливе практичне значення набула необхідність *переорієнтації свідомості людей*. Вона органічно впливає з ряду завдань, викликаних такими причинами:

по-перше, рухом суспільства до якісно нових рубежів соціально-економічного розвитку, намічених XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партійною конференцією;

по-друге, комплексністю завдань соціально-економічного розвитку, що передбачає глибокі зрушення в усій структурі соціалістичного суспільства, в його виробничих силах, економічному базисі і надбудові;

по-третє, необхідністю в найкоротший час подолати механізм гальмування, що склався в роки застою, відродити впевненість людей у прогресивному характері і справедливості соціалістичного суспільного ладу, надавши тим самим необхідного простору силам прискорення;

по-четверте, важливістю навчити найширші маси радянських людей жити в умовах дальшої демократизації суспільства⁵.

Узагальнюючи перший досвід на шляху реалізації курсу на перебудову, М. С. Горбачов у доповіді на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС вказував: «Ми повинні ясно уявляти, що сьогодні потрібна ціла система заходів. Тут і вироблення теоретичних положень, що базуються на реальностях сучасності і глибоко обґрунтованому науковому передбаченні майбутнього, і зміна суспільної свідомості, і послідовний розвиток демократичних інститутів, і виховання політичної культури мас, і перебудова механізму господарювання, організаційних структур, і, звичайно, проведення активної соціальної політики»⁶. М. С. Горбачов неодноразово наголошував, що «...починати перебудову, всю роботу по перебудові треба кожному з самого себе, з визначення своєї громадянської позиції, з активізації політичної, трудової діяльності, з посилення відповідальності за доручену справу, за кінцеві результати... Простий здоровий розум підказує — кожному треба не кивати кудись угору або вниз, або вбік — вправо, вліво. Треба поставити насамперед собі запитання, поставити насамперед перед со-

облика советского человека.— М., 1987.— 206 с.; XXVII з'їзд КПРС: Актуальні проблеми теорії і практики вдосконалення соціалізму. К., 1987 та ін.

⁵ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 31.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 22.

бою завдання — все робити по совісті, з великою відповідальністю перед самим собою і перед народом»⁷.

При цьому особливо підкреслювалася важливість перших кроків у перебудові духовного життя, досягнення перелому в суспільній свідомості, змін у психології і мисленні, у настроях людей, без чого просто неможливо розраховувати на позитивний результат. Таким чином, на перший план висувається діалектико-матеріалістичний принцип активності свідомості, підкреслюються його широкі можливості у перетворенні соціальної дійсності. Стратегічний курс партії передбачає, так би мовити, випереджаючу перебудову свідомості, яка служить підвищенню ролі людського фактора.

Реальні можливості комуністичного виховання особистості при соціалізмі зумовлюються системою суспільних відносин, суспільним ладом, рівнем виробництва, науки, культури та багатьма іншими матеріальними й духовними факторами, які в сукупності становлять таке поняття, як «*спосіб життя*». У працях класиків марксизму-ленінізму з цього питання міститься немало важливих теоретичних положень, актуальних і сьогодні.

Так, В. І. Ленін розкрив основні принципи життя соціалістичного суспільства. «Ми,— наголошував він,— будемо працювати, щоб вкоренити в свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «всі за одного і один за всіх», правило: «кожний по своїх здібностях, кожному по його потребах, щоб вводити поступово, але неухильно комуністичну дисципліну і комуністичну працю»⁸.

Виховні можливості способу життя розкриваються в основних функціях: як середовища і як засобу. А його невід'ємними структурними елементами є: трудова діяльність (головний структурний елемент способу життя), суспільно-політична, сімейно-побутова сфери, освіта, розширення культурного кругозору, дозвілля і відпочинок. Ці структурні елементи перебувають у тісному взаємозв'язку. Постійно змінюючись у ході суспільного розвитку як за змістом, так і за своєю питомою вагою в основних сферах життєдіяльності людей, вони визначають основні тенденції розвитку соціалістичного способу життя.

Розвиток пізнання, як відомо, відбувається через розв'язання суперечностей між знанням і незнанням, між світоглядом і об'єктивною реальністю, які існують у межах їх певної єдності. В кінцевому результаті ця суперечність і є основним стимулятором теоретичного пізнання і практичного перетворення світу.

В рамках же методологічної функції наукового світогляду особливо слід підкреслити його практичну, діяльну роль як для окремої людини, так і для всього суспільства. Теорія перевіряється практикою, вчив В. І. Ленін. Світогляд потрібен для практичної справи.

Важливо відзначити, що швидкість процесу формування особистості, яка відповідає вимогам прискорення, великою мірою залежить від гармонійності впливу на неї комуністичного виховання і результатів матеріалізації соціальної політики партії. Остання за допомогою цілеспрямованої зміни всієї сукупності соціальних умов якраз і визначає структуру життєдіяльності, а через неї — потреби та інтереси людини, об'єднані спільністю цілей. Ідейно-виховна робота і соціальна політика мають рухатись ніби назустріч одна одній, орієнтуючись на виховання у членів суспільства розумних матеріальних і духовних потреб, відповідних ціннісних орієнтацій. Тільки такий підхід може давати ефект, оскільки сама ідейно-виховна робота, вирвана з соціально-економічного контексту розвитку суспільства, не зможе істотно впливати на свідомість і поведінку людей.

⁷ Перебудова невідкладна, вона стосується всіх і в усьому: Зб. матеріалів про поїздки М. С. Горбачова на Далекий Схід 21—31 лип. 1986 р.— К., 1986.— С. 37.

⁸ Ленін В. І. Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника-маївки // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 101.

Стрижнем комуністичного виховання завжди було й залишається формування наукового світогляду, основу якого становить марксистсько-ленінське вчення. У зв'язку з цим у новій редакції партійної Програми відзначено, що КПРС постійно дбатиме про те, щоб усі радянські люди глибоко оволодівали марксистсько-ленінським ученням, підвищували політичну культуру, свідомо брали участь у виробленні політики партії і активно проводили її в життя⁹.

У повсякденному житті це завдання вирішується всіма засобами ідейно-виховного впливу і визначає зміст комуністичного виховання. Перед тим як розглянути основні його напрями детальніше необхідно зробити одне методологічне застереження, що стосується цієї проблематики. У попередні роки в механізмі планування та організації ідеологічної діяльності склався такий підхід, при якому виховний процес нерідко штучно розділяється на окремі схеми, кожна з яких підпорядковувалася вирішенню «своїх» завдань. Такий підхід багато ідеологічних працівників почали переносити і на світоглядний процес. Але ж особистість не можна виховувати частинами, світогляд завжди цілісний, а всі його компоненти внутрішньо пов'язані й активно взаємодіють між собою. Кожний з напрямів — ідейно-політичний, трудовий, моральний, інтернаціонально-патріотичний, атеїстичний, естетичний — ми, очевидно, можемо розглядати окремо лише в розрізі тематичної спрямованості виховної роботи, але не як безпосередньо світоглядну дію. Тому наш розгляд тих чи інших напрямів ідейно-виховної діяльності буде досить умовним, лише як засіб глибшого проникнення у суть питання.

Провідним є ідейно-політичне виховання. Бо саме ідейність є духовною віссю особистості. Тільки на основі високої політичної свідомості можуть сформуватися такі ідейно-моральні якості людини, як патріотизм та інтернаціоналізм, висока відповідальність за доручену справу, ініціативність, діловитість, поважливе ставлення до людини, її честі і гідності.

Проблема формування наукового світогляду як методології дії особливо актуальна сьогодні. Без цього здійснити докорінний поворот у народному господарстві та соціальній сфері й успішно розв'язати завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни просто неможливо.

У повсякденній діяльності партійні організації багато уваги приділяють формуванню комуністичного світогляду. Це, по суті, — центральне завдання всієї системи пропаганди. Тому цілком правомірне запитання: чому ж ми й досі не одержали такого результату, на який розраховували? Чому докладені нами зусилля ще не дають належного ефекту? Причина, очевидно, в тому, що про комуністичний світогляд хоч і говориться багато, але нерідко робиться це поверхово, шаблонно, без розкриття його глибинної суті і генеруючої сили, докорінної відмінності від буржуазного світогляду. А світоглядно-методологічна спрямованість лише штучно вноситься в навчально-виховний процес. В кінцевому ж підсумку виходить: радянські люди ще зі школи знають, що марксистсько-ленінський світогляд — єдино правильний, а ось чому саме він є таким, уявляють нечітко, в загальних рисах. Це істотно упущення тих, хто причетний до агітаційно-пропагандистської роботи.

На відміну від усіх буржуазних концепцій, які вбачають сутність виховання у словесно-книжній освіті, марксизм-ленінізм висуває як вирішальний засіб формування особистості практичну матеріально-виробничу та революційно-перетворюючу діяльність самих виховуваних. Впливаючи на зовнішнє природне й соціальне середовище, змінюючи

⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 194.

його, зазначав К. Маркс, людина змінює власну природу, «...розвиває приховані в останній силі і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі»¹⁰. У «Тезах про Фейєрбаха» він підкреслював, що зміну обставин і самозміну людини можна «...раціонально зрозуміти тільки як революційну практику»¹¹.

Нова людина, здатна і морально готова творити комуністичне суспільство, може сформуватися тільки у відповідній практичній діяльності. Невипадково центральне місце в системі комуністичного виховання класики марксизму-ленінізму відводять виробничій праці. В. І. Ленін зазначав, що комуністична моральність уся — в «згуртованій солідарній дисципліні», що треба виховувати «...всіх з молодих років у свідомій і дисциплінованій праці»¹².

Головною відмінною рисою суспільної свідомості комуністичної формації є відповідальність за громадське ціле. В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади вбачав зародок комуністичної свідомості у становленні саме цієї істотної якості. Так, у 1919 р. він писав у брошурі «Великий почин»: «Комунізм починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* та інших продуктів, які дістаються не тим, хто працює особисто, і не їх «ближнім», а «далеким», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей, об'єднаних спочатку в одну соціалістичну державу, потім у Союз Радянських республік»¹³.

Звернений до кожної радянської людини заклик партії — починати перебудову з себе, з пошуку свого місця і ролі у процесах оновлення переконує, якого виняткового значення набуває сьогодні формування у людей соціальної самосвідомості. Традиційні уявлення і психологічні настанови в умовах перебудови не тільки не спрацьовують, а й стають перешкодою на шляху прогресивних змін, їх реальним гальмом. Як же подолати застарілі стереотипи мислення, психологічні звички людей? Це питання хвилює сьогодні партійні організації, весь ідеологічний актив.

Вихідним пунктом тут має стати усунення розриву, що намітився, між соціальним ідеалом, створеним насамперед нашими засобами масової інформації, та реальною дійсністю. Адже відомо, що ідеальне стає реальним, перетворюється на рушійну силу суспільного розвитку тільки тоді, коли зміст ідейно-виховної роботи узгоджується з практичним досвідом мас, дає правдиві пояснення складних явищ, що виникають навколо людей.

З другого боку, у формуванні людини не можна покладатися тільки на силу зовнішніх обставин. За цю методологічну вадку марксизм від самого свого виникнення критикував матеріалізм, що передував йому. Зокрема, К. Маркс писав: «Матеріалістичне вчення про те, що люди є продукти обставин і виховання, що, виходить, люди, які змінилися, є продукти інших обставин і зміненого виховання,— це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми...»¹⁴.

Соціалізм у своєму розвитку закономірно переходить до нових якісних станів, а це зумовлюється, в свою чергу, як сходженням свідомості людей на вищий ступінь соціальних, професійних і духовних якостей, так і подоланням застарілих уявлень і форм життєді-

¹⁰ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 175.

¹¹ Там же.— Т. 3.— С. 2.

¹² Див.: Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Ком. Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р.) // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 298—303.

¹³ Там же.— Т. 39.— С. 21.

¹⁴ Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 2.

яльності. Бо суспільна думка, якщо вона висуває лише абстрактні «правильні» ідеї, але проходить повз реальні суперечності у їх здійсненні, не намічає реальних стадій та етапів їх втілення в життя, не враховує готовність самих мас сприйняти і здійснити ці ідеї на практиці, неодмінно замикає себе в рамках метафізичної форми мислення. Ця небезпека для ідейно-виховної роботи, на жаль, у нас недооцінювалася.

У результаті, ставлячи на порядок денний правильні в принципі ідеї, ми часом діяли за формулою домарксового соціалізму, тобто вважали носієм духовної істини політичний авангард, а масу розглядали як пасивного одержувача знань, тим самим знижуючи творчий потенціал її активності, що призводило до протиставлення у свідомості людей життя «офіційного» і «реального». З вимоги В. І. Леніна не тільки вчити маси, а й вчитися у мас, враховувати їх досвід у практичній роботі не робилося належних практичних висновків. Як наслідок при постійному зростанні кількісних показників ідейно-виховна робота була слабо зорієнтована на якісні результати. Вона не враховувала того, які реальні зрушення відбуваються у масовій самосвідомості, як вони впливають на ставлення людини до праці, суспільної власності, до свого соціального і морального обов'язку.

Перетворення, що відбуваються нині в економічній практиці, у виробничих відносинах, у господарському механізмі, в управлінській діяльності, викликають гостру необхідність *формування нового економічного мислення, зрілої економічної свідомості*. Визначальним фактором у цьому є перебудова свідомості, психології людей, їх ставлення до загальнонародної власності. «Господар промисловості, господар хліба, господар усіх продуктів у країні — це ми, — писав В. І. Ленін. — От коли ця свідомість проникне в робітничий клас глибоко, коли він своїм досвідом, своєю роботою подесятерить свої сили, тільки тоді всі труднощі соціалістичної революції будуть переборені»¹⁵. Це положення актуальне й нині, оскільки «держава, яка була віками органом гноблення і пограбування народу, залишила нам у спадщину величезну ненависть і недовіря мас до всього державного. Подолати це — дуже важке завдання, яке під силу тільки Радянській владі, але яке і від неї вимагає довгого часу і величезної наполегливості»¹⁶.

Прискорення розвитку народного господарства, інтенсифікація економіки ускладнює систему виробничо-економічних зв'язків і багатозово підвищує значення дисципліни та особистої відповідальності працівника. Адже нині будь-яка розпущеність, безвідповідальність обертаються для суспільства не тільки великими матеріальними збитками, а й завдають серйозної моральної шкоди. Більше того, очевидно, слід мати на увазі, що й особистість людини в нашому суспільстві, її свобода реалізуються повністю лише в рамках свідомої дисципліни, причому як на рівні суспільства в цілому, так і через високу організованість колективу підприємства, бригади тощо. Це переконливо показав у своїх працях А. С. Макаренко, який писав: «а) дисципліна необхідна колективу для того, щоб він краще і швидше досягав своїх цілей; б) дисципліна потрібна, щоб кожна людина розвивалася, щоб виховувала в собі вміння долати перепони і здійснювати важкі роботи і подвиги, якщо до подвигів покличе життя; в) в кожному колективі дисципліна має бути поставлена вище за інтереси окремих членів колективу; дисципліна є свобода, вона ставить особистість у більш захищене, вільне становище і створює цілковиту упевненість у своїй праці, шляхах і можливостях саме для кожної особистості»¹⁷.

¹⁵ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про поточний момент 28 червня: ІV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 черв.— 2 лип. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 441.

¹⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.— С. 173.

¹⁷ Макаренко А. С. Соч.— М., 1951.— Т. 5.— С. 37.

Спонукальним мотивом до цього є розуміння кожним гостроти сучасного моменту, його переломного характеру, а одним з найважливіших стимулів — *розподіл за працею*. Адже відомо, коли людина бачить, що успішний розвиток підприємства, колгоспу чи радгоспу, де вона працює, полегшує її працю, поліпшує її життя і добробут сім'ї, вона дедалі глибше усвідомлює: суспільне виробництво і колективна праця — основа основ. Тоді вона й діє по-іншому, ставлячи на перший план суспільні інтереси.

Дуже важливо, щоб суворо дотримувався основний принцип соціалізму: «від кожного — за здібностями, кожному — за працею», у якому — суть соціальної справедливості нового суспільного ладу. Не можна не бачити, з якою повільністю долається в людській свідомості помилкове уявлення про соціальну справедливість за соціалізму як про зрівняльний розподіл. У той же час посилення матеріальної заінтересованості, зрозуміло, ні в якому разі не повинно в умовах перебудови і прискорення принижувати значення моральних стимулів. Коли хороша робота дістає високу суспільну оцінку, своєчасно підбиваються підсумки змагання, коли не тільки передовиків, а й усіх трудівників, які зробили новий крок у поліпшенні результатів своєї трудової діяльності, активно підтримують, у людей подесятеряться сили.

Одним з важливих факторів, які сприяють формуванню нового типу економічного мислення та свідомості, є господарський розрахунок. При його використанні посилюється інтерес людей до економічних знань, оскільки за таких умов виникає реальна необхідність порівнювати результати своєї продуктивної діяльності із вкладеними затратами. Такий підхід до справи невіддільний від формування нового типу економічного мислення та інтенсифікації виробництва. «Переведення держпідприємств на так званий господарський розрахунок, — зазначав В. І. Ленін, — неминуче і нерозривно зв'язане з новою економічною політикою, і в найближчому майбутньому неминуче цей тип стане переважаючим, коли не виключним»¹⁸.

Але госпрозрахунок не може здійснитися сам по собі. Для його впровадження поряд з іншими факторами потрібна ще й висока економічна освіченість працівників, їх уміння застосовувати аналітичний метод при розгляді процесів і явищ, які відбуваються в економіці, своєчасно виявляти й розв'язувати суперечності, що виникають в ході її розвитку. Все це, безумовно, вимагає якісно нових підходів і до постановки ідейно-виховного процесу.

Формування сучасної економічної свідомості й мислення, етики та психології економічних відносин ми вправі розглядати як одну з центральних проблем, від розв'язання якої багато в чому залежить перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання.

Перебудова економічного мислення відбувається разом з дальшим розвитком суспільно-колективної спрямованості свідомості і поведінки трудівника, що є одним з найважливіших напрямів соціальної політики партії. Всебічне вдосконалення відносин колективності — надзвичайно важлива якість соціалізму. Без цього не можна подолати елементи індивідуалізму, відомчі інтереси, замкнутість та ізолюваність у житті.

Виховання в душі колективізму означає насамперед формування відповідної спрямованості особистості як центральної риси, що визначає всі інші аспекти її поведінки. Формування справді колективістської свідомості й поведінки являє собою складне комплексне завдання, що вирішується в ході вдосконалення соціалізму за допомогою цілої системи перетворень у соціально-економічній, духовній, політичній сферах.

¹⁸ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 327.

Колективність — це інтегральне явище. Всебічна розробка самого механізму реалізації колективістських засад при соціалізмі дає змогу повніше зрозуміти істотні риси цього ладу, визначити основні напрями його вдосконалення, проводити політику, яка забезпечує зростання соціальної активності людей (трудової, громадсько-політичної та духовної). Основною ланкою, де вирішується це завдання, є трудовий колектив. Саме тут визрівають нині процеси, що характеризуються взаємозбагаченням діяльності органів державного управління та самодіяльних громадських організацій і ведуть до поступового утвердження комуністичного самоврядування.

Надзвичайно важливе значення в цьому покликаний відіграти Закон про державне підприємство (об'єднання). Сьогодні він стає ключовою ланкою приведення в дію конкретного механізму реалізації відносин соціалістичної власності.

Для підвищення рівня комуністичного виховання важливо й те, що Закон про державне підприємство істотно розширює права та обов'язки колективів у соціальній сфері, створює якісно нові умови для послідовного втілення в життя принципу соціальної справедливості, всебічного розвитку людини праці. Це, в свою чергу, активніше служиме справі соціально-морального, духовного оновлення суспільства, активізації виховної роботи, сприятиме подоланню застійних явищ, зростанню соціально-перетворюючої сили комуністичної ідеології.

Водночас не можна обходити увагою й серйозних проблем, що стоять на перешкоді дальшому розвитку колективності. Формування особистості вимагає подолання як індивідуалізму у свідомості окремих людей, так і групового (колективного) егоїзму. В реальному житті останній може знаходити вияв, наприклад, у тому, що завдяки приятельським відносинам з майстром одна бригада робить тільки «калімну», «вигідну» роботу, на яку встановлені високі розцінки, а кількість вкладеної праці незначна. Тим часом інша подібна бригада виконує всі завдання, в тому числі й ті, що погано оплачуються. Як наслідок усьому виробничому колективу завдається серйозна моральна шкода. Люди втрачають віру в соціальну справедливість.

У справі формування колективістської свідомості і поведінки необхідно долати існуючий часом розрив між інформаційно-пропагандистським забезпеченням виховного процесу і справжнім станом морально-психологічного клімату в колективі. Адже є ще немало трудових колективів, де мирно співіснують, з одного боку, регулярно впроваджені численні виховні заходи, а з другого — порушення трудової дисципліни, прояви безпринципності, лібералізму, неправильна оцінка праці.

Кожний трудовий колектив об'єднує своїх членів на основі певних завдань, цілей та ідеалів, які в кінцевому підсумку мають служити інтересам усього суспільства. Тому надзвичайно важливо донести до свідомості кожного працівника загальнодержавну значущість своєї праці, навчити його оцінювати зроблене ним з точки зору соціальної спільності, політичних і моральних вимог усього суспільства.

Великого значення набуває робота партійних і громадських організацій, спрямована на поліпшення внутріколективних відносин, залучення всіх трудівників до участі в управлінні соціально-виробничими процесами, формування здорової громадської думки, відповідальності кожного за всіх і всіх за кожного. Важливим інструментом у цьому є *плани економічного і соціального розвитку*. У їх складанні та практичній реалізації активна роль відводиться безпосередньо трудящим. Тим часом і практика, і проведені соціологічні дослідження свідчать, що цей бік справи вимагає більшої досконалості. Так, у середньому тільки половина опитаних (49,4%) у всіх обстежених регіонах країни вказали, що вони брали участь у розробці і контролі за

реалізацією планових, соціальних та ідеологічних заходів, причому 35% брали участь тільки в їх обговоренні.

Якісні аспекти самоврядування у трудовому колективі залежать не тільки від соціально-економічних факторів, а й від стану морально-психологічного клімату, громадської думки, *рівня політичних знань людей*. Дослідження, проведене у Челябінську кафедрою ідеологічної роботи Академії суспільних наук при ЦК КПРС, показало, що політичні знання мають високу цінність для трудящих. Так, 94,8% опитаних вважають для себе необхідним чи корисним систематичне поглиблення політичних знань. Переважна більшість анкетованих прагне бути в курсі політичних подій, переконана, що політичні знання допомагають у праці і громадському житті тощо. В той же час, оцінюючи якісний рівень цих знань, можливість на їх основі самостійно аналізувати події, що відбуваються в нашій країні і за кордоном, підвищувати ступінь участі в управлінні виробництвом, дослідники доходять висновку, що тут існує цілий ряд проблем. Так, тільки 10,9% опитаних добре знають, як використати своє право на участь в управлінні. Слабо знають — 69,5%, не знають — 18,9%. Аналогічне дослідження, проведене 1987 р. в Миколаївській, Запорізькій і Полтавській областях, дало приблизно такі ж результати.

При цьому привертає увагу насамперед відсутність в опитаних необхідних знань, погана поінформованість. Але ж відомо, що висока обізнаність, усвідомлення кожною людиною, кожним трудовим колективом своїх суспільних завдань, розуміння свого місця в реалізації загальної програми розвитку нашого суспільства становлять надзвичайно важливу передумову для *розвитку соціалістичної демократії, залучення найширших народних мас до управління*.

В. І. Ленін писав, що «...перший-ліпший чорнороб і перша-ліпша кухарка не здатні негайно управляти державою»¹⁹. Проте, наголошував він, «ані на хвилину не забудуть робітники, що їм потрібна сила знання. Надзвичайне завзяття, яке проявляють робітники в справі освіти, проявляють якраз тепер, доводить, що відносно цього хибних поглядів у середовищі пролетаріату нема і бути не може»²⁰. Ще напередодні Великого Жовтня у книзі «Держава і революція» Володимир Ілліч вказував: «...Коли всі навчаться управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом, самостійно здійснювати облік і контроль дармоїдів, паничів, шахраїв і тому подібних «охоронців традицій капіталізму»..., *необхідність* додержувати нескладних, основних правил всякого людського співжиття дуже скоро стане звичкою»²¹.

На жаль, мабуть, через те, що перші кроки в процесі такого навчання були поспішно оголошені семимільними, а успіхи в ньому тисяч — успіхами мільйонів, кінцеві результати виявилися зовсім не такими, як передбачалися, а сам процес навчання став далеко не простим і надовго затягнувся. І нині цілком очевидно, що масам не вистає вміння управляти.

Щоб виправити ситуацію, перебудова висунула на перший план завдання: вчитися демократії. Ще недавно вибори керівників на підприємствах були сенсацією, а сьогодні вони перетворюються на норму, стають цілком природним явищем. Ключові слова наших днів «демократія», «самоврядування», «жива творчість мас» втілюють у собі поняття, за якими — майбутнє прискорення, майбутнє перебудови. Вони міцно ввійшли до нашого лексикону. В країні багато робиться для того, щоб за ними з'явилися конкретні справи. Зробити це поки що вдається не всім і не всюди. У ході навчання, зрозуміло, не уникнути

¹⁹ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 299.

²⁰ Ленін В. І. Як організувати змагання? // Там же.— Т. 35.— С. 192.

²¹ Там же.— Т. 33.— С. 97.

помилки, різних прорахунків. Не виключено (і це підтверджується окремими прикладами), що демократизацію спробують використати й демагоги, і ледарі, можуть спливати, як піна на її стрімкому потоці, песимістичні настрої. До всього цього треба бути готовим. Слід сформувати у трудящих тверду переконаність у тому, що наше суспільство достатньо зріле, щоб відділити демократію від анархії і не допустити їх зміщення.

Для втілення в життя назрілих завдань треба володіти революційним розмахом та революційною рішучістю робітничого класу, долати зашкарублість уявлень, боязнь нового, застій, інерцію мислення. Тобто необхідне класове виховання, яке, зрештою, формує *класову свідомість*. Вона виявляється сьогодні у прагненні людей творчо і плодотворно працювати, енергійно освоюючи нову техніку, впроваджуючи досконаліші технології, бути на рівні науково-технічного прогресу, бачити кінцеву мету своєї праці.

Класова свідомість виявляється в наші дні і в гострій непримиренності до різних негативних явищ: пияцтва, алкоголізму, нетрудових доходів, хабарництва, розкрадання соціалістичної власності, байдужості до людей, бюрократизму, оковамилювання, приписок, порушень дисципліни й порядку. Життєва позиція людини, її політична культура багато в чому перевіряються тим, як вона бореться проти всього, що чуже нашій моралі, радянському способу життя. Класова позиція людини — і в непримиренності до ідейного противника за межами нашої системи. Саме класовість визначає ідейну спрямованість усіх форм і засобів ідеологічного впливу на маси, надає комуністичній цілеспрямованості ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованню радянських людей.

Отже, класове виховання підпорядковане вирішенню двоєдиного завдання: по-перше, воно озброює трудящих класовими критеріями в оцінці явищ суспільного життя та відповідним підходом до ідейно-моральних проблем і культурних цінностей, допомагає класовому загартуванню радянських людей, а по-друге, — забезпечує високу ідейність, класовість усього виховного процесу в цілому і кожної його ланки.

Окремо слід сказати про *класове загартування*. Нині воно відбувається в умовах, коли є всі можливості для виховання людей у комуністичному дусі, коли сама дійсність «агітує» за соціалізм. Проте було б неправильно уявляти, що вироблення класової самосвідомості, цілісного комуністичного світогляду відбуватиметься як механічний безконфліктний процес. Сьогодні класовий гарт здобувається насамперед в активній участі людини в суспільному та виробничому житті, у боротьбі із застійними явищами, за утвердження принципів соціальної справедливості й колективізму, в сутичках з прихильниками старих методів і форм праці, з бюрократизмом, чинушами, дільцями, пристосуванцями і здирниками.

Кардинальні перетворення проводить партія на такій важливій і водночас специфічній ділянці ідеологічної роботи, як *інтернаціональне і патріотичне виховання*. В минулі роки тут нагромадилося чимало проблем, стався помітний відрив слова від реальної основи, намітилися негативні явища і деформації, що, зокрема, знайшло свій вияв у пишному прославленні успіхів і відвертому ігноруванні суперечностей, які дедалі більше загострювалися. Відставала від запитів практики, від осмислення процесів у сфері національних відносин і теорія.

Зрозуміло, вимогливий, об'єктивний підхід до цих делікатних питань не означає заперечення всього того, що зроблено. Соціалізм ліквідував причини антагонізмів у суспільних відносинах, в тому числі і умови для національних чвар. Фактична рівність народів, що утвердилася, їх братерське співробітництво стали нормою життя, звичайним явищем. Але наші досягнення не повинні створювати враження, ніби національні процеси в умовах соціалістичної країни є безпроблем-

ними. Демократизація суспільного життя, розвиток гласності дали змогу на весь голос заявити про причини неблагополуччя в національній сфері. Істотно знизився динамізм, притаманний початковому етапу формування нашої багатонаціональної держави. Далися взнаки у цій сфері відхід від ленінських принципів, порушення законності в період культу особи Сталіна, ідеологія і психологія часів застою. На загостренні міжнаціональних відносин позначилося й те, що в минулі роки недостатньо враховувалися соціально-економічні та культурні запити національних груп. Питання, які нерідко виникали, своєчасно не розв'язувалися, у ряді місць недооцінювалася їх злободенність, чим, так би мовити, хвороба загаялася вглиб.

В умовах перебудови всі ці проблеми спливали на поверхню і набули ще більшої гостроти. Життя зажадало, щоб партійні організації глибше вникали в характер міжнаціональних відносин, що змінився, вживали дійовіших заходів до розв'язання назрілих питань. У політичному плані вони виходять з того, що партія взяла курс на розвиток самостійності союзних республік і автономій, підвищення їх відповідальності за зміцнення і прогрес нашої багатонаціональної держави, на послідовне вдосконалення радянської федерації на основі демократичних принципів. Важливо, щоб усі ці процеси спиралися на культурну самобутність націй і народностей, на соціалістичну культуру.

Мають бути забезпечені всі умови для того, щоб національні меншості могли задовольняти свої національно-культурні запити, особливо в сфері освіти, спілкування, народної творчості, а також створювати вогнища національної культури, широко використовуючи для цього засоби масової інформації, задовольняти релігійні потреби.

Має суворо дотримуватися надзвичайно важливий принцип — вільний розвиток і рівноправне використання всіма громадянами СРСР рідних мов, а також оволодіння російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування.

У країні, в тому числі в УРСР, здійснюється цілісний комплекс широкомасштабних заходів, спрямованих на розвиток міжнаціональних відносин, перебудову патріотичного та інтернаціонального виховання людей. Слід виходити з того, що інтернаціоналізація суспільного життя створила нову ситуацію у всіх республіках. Тепер усі вони — багатонаціональні. Нині близько 20% громадян СРСР постійно мешкають за межами своїх національних утворень, тобто не належать до корінних національностей тих республік, де вони живуть і працюють.

На Україні проживають відносно великі групи болгар, поляків, угорців, румунів, греків, євреїв та представників інших національностей. Гострих питань у задоволенні національно-культурних запитів цих груп не виникає. Забезпечується їх представництво при поповненні рядів КПРС, формуванні партійних, радянських і громадських виборних органів, висуванні кадрів.

Проте в роботі з некорінними національностями є й недоліки. Зокрема, на місцях не завжди глибоко вивчаються їх настрої і запити у сфері культури, мови та побуту. Затягується розробка передбачених постановою ЦК Компартії України з питань національних відносин, інтернаціонального і патріотичного виховання населення (серпень 1987 р.) довгострокових культурно-освітніх програм для деяких національних груп. Масово-політична робота в районах їх компактного проживання ведеться часом без урахування історії розвитку міжнаціональних відносин, особливостей культури, релігії того чи іншого народу. Окремі партійні та радянські працівники мають поверхові знання про сутність національної політики КПРС, інтернаціональні й національні процеси, не вміють застосовувати їх у реальній практиці.

Центром інтернаціонального виховання сьогодні стали трудові колективи. Переважна більшість їх — багатонаціональні. Особливо

характерним це стало для колективів загальносоюзних будов, великих промислових об'єктів.

Сьогодні розв'язання всіх проблем ідейно-виховної роботи впирається в кадри, в *перебудову партійного керівництва цією ділянкою*. В загальному плані вона означає подолання відриву змісту ідеологічної діяльності від реального життя, утвердження такого стилю керівництва нею, при якому конкретна практика стає головним її джерелом і рушійною силою, визначає зміст і форму. *Основні складові цієї роботи покликані:*

— забезпечити новаторське, творче розв'язання проблеми якісного вдосконалення й оновлення всіх сторін ідеологічної діяльності з урахуванням посилення взаємозв'язку і взаємозалежності економічних, соціально-політичних та інших факторів, а також тісного поєднання її з підвищенням ефективності виробництва на основі інтенсифікації останнього через прискорення науково-технічного прогресу, з піднесенням трудової і громадсько-політичної активності мас, дальшим розвитком демократії і самоврядування народу, збагаченням духовного світу радянської людини;

— чітко зорієнтувати агітаційно-пропагандистський вплив на перебудову психології людей, на забезпечення глибокого розуміння ними нових проблем і шляхів їх розв'язання, на рішуче подолання віджилих стереотипів у виробничій і виховній діяльності;

— донести до свідомості широких мас суть стратегії прискорення, яка передбачає вдосконалення суспільних відносин, оновлення форм і методів роботи політичних та ідеологічних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, рішуче подолання інерції, застійності і консерватизму — всього, що стримує суспільний прогрес;

— забезпечити тісну взаємодію ідеологічних установ, засобів масової інформації, наукових інститутів, творчих спілок, лекційної пропаганди, пропагандистів, агітаторів і політінформаторів — усіх ланок ідейно-виховного комплексу таким чином, щоб ідеологічна робота здійснювалася як єдине ціле, спрямоване на максимальну реалізацію духовного потенціалу радянського народу;

— рішучіше й енергійніше впливати на фактори, від яких безпосередньо залежить поліпшення стану справ у соціальній сфері — забезпечення народу житлом і продовольством, високоякісними товарами, кваліфікованою медичною допомогою, можливістю культурного дозвілля;

— подолати сумнозвісний «валовий підхід» в ідейно-виховній роботі на основі її максимальної конкретизації, врахування особливостей різних категорій трудящих, всього нового у вихованні людей, що народжується в ході перебудови і прискорення.

Торкаючись питань безпосередньо партійного керівництва ідеологічною роботою в умовах перебудови, хотілося б наголосити на таких трьох аспектах.

Перше. Партійне керівництво ідеологічною роботою виходить з принципу політичного керівництва, який втілює в собі єдність ідеологічної, організаційної і господарської діяльності. Ця єдність виявляється у взаємопроникненні цілей економічної і соціальної політики та ідейно-виховної роботи, в узгодженості їх як по горизонталі, так і по вертикалі. Ігнорування цієї умови може призвести до того, що реалізуватимуться тільки економічні цілі і виявляться забутими цілі соціальні. Абсолютизація ж цілей на одному з рівнів соціальної організації може стати причиною незбігання їх з інтересами суспільства або породити суперечності у механізмі функціонування соціалістичної економіки.

Друге. На нинішньому етапі перебудови, коли щодо багатьох питань немає й не може бути єдиної думки, коли частина людей, на словах згоджуючись з наміченим партією шляхом, у той же час не має

ні внутрішньої переконаності, щоб упевнено йти по ньому, ні великого бажання працювати більш інтенсивно, надзвичайно важливим фактором прискорення виступає сила громадської думки. Тому одним з найважливіших завдань партійного керівництва стає вироблення і реалізація програми комплексного використання всього арсеналу ідеологічних засобів для повсюдного створення обстановки життєво активної дії. Тобто йдеться про утвердження такого морально-психологічного клімату, який би активно сприяв формуванню і в робітників, і в керівників настановлень на соціально-політичну неминучість особистої участі у вирішенні питань, пов'язаних із створенням гідних людини умов праці і побуту, виконанням житлової та продовольчої програми, розвитком охорони здоров'я й соціального забезпечення, поглибленням демократії.

Третє. Цілком очевидно, що дальша демократизація суспільства, посилення політичної активності трудящих не тільки розквітнуть ініціативу, творчість, підприємливість, самостійність людей, не тільки народжуватимуть нові форми і методи ідеологічної роботи, а й породжуватимуть нові проблеми, для розв'язання яких «потрібні принципово нові рішення, нестандартні дії», оскільки «минулий досвід і практична кмітливість уже не можуть подати необхідної поради»²². У зв'язку з цим багаторазово зростає значення наукового підходу до партійного керівництва ідеологічною дією. Можна виділити ряд вимог, які ставляться до нього. Це, насамперед, здійснення ідеологічної роботи на основі знання реальної ідеологічної ситуації даного конкретного моменту. Оскільки форми і методи ідеологічної роботи являють собою свого роду відображення соціально-економічних процесів, що нині відбуваються, то «в період перебудови треба орієнтуватися не на пошук аналогій у попередні періоди історії, а на засвоєння їх уроків, а також на виявлення специфічних проблем сьогодення, які вимагають підвищення свідомості людей»²³. І останнє, партійне керівництво ідеологічною роботою покликане забезпечувати всебічне вивчення динаміки настроїв трудящих, правильну оцінку ідеологічної ситуації, прогнозування можливих змін у ній (як позитивних, так і негативних). З урахуванням цього має здійснюватися планування ідеологічної роботи.

Загальний методологічний висновок полягає в тому, що зміст ідеологічної, виховної роботи має активніше наповнюватися ідеями перебудови, а її форми і методи служити забезпеченню завдань соціально-економічного розвитку.

Л. М. Кравчук

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВОСПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы коммунистического воспитания в условиях перестройки, взаимосвязь объективных и субъективных моментов в этом процессе, основные направления воспитательной работы и ее особенности, недостатки, роль экономических, социальных факторов в деле повышения эффективности воспитания.

* * *

²² XXVII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук.— М., 1987.— С. 9.

²³ Науч. коммунизм.— 1988.— № 6.— С. 7.

В. І. ЛЕНІН І КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ: З НОВИХ ДЖЕРЕЛ

Демократизація радянського суспільства, зокрема розвиток гласності, створили якісно нові умови для збагачення історико-партійної науки новими знаннями. Ці умови насамперед пов'язані із можливостями дослідження багатьох документів, які раніше були недоступними для істориків, або ж публікувалися не повністю, з купюрами. Декілька таких документів із ленінського фонду Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС дозволяють збагатити наші знання про період відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні в кінці 1919—1920 років і роль в цьому В. І. Леніна, а також деяких керівних працівників партійної організації більшовиків України.

Як відомо, в листопаді 1919 р. почалося звільнення Червоною Армією території України від денікінців і петлюрівських банд. У цей час Комуністична партія готувалася до своєї VIII Всеросійської конференції. Її головним завданням, за визначенням В. І. Леніна, було виявлення тих вказівок із дворічного досвіду партії після Великої Жовтневої соціалістичної революції, які були необхідні для «...нашої безпосередньої практичної діяльності»¹. Конференція скликала в момент «гігантського поліпшення на фронтах і коли ми певні, що стоїмо напередодні величезного перелому на краще як у міжнародному становищі, так і у відношенні воєнному, так само і в зв'язку з усім нашим внутрішнім будівництвом»².

Окремо в порядок денний конференції було включено питання «Про Радянську владу на Україні». У практиці загальнопартійних форумів нашої країни ні до, ні після VIII конференції РКП(б) не було практики подібного вирішення питання про здійснення радянської політики в комплексі в окремому національному регіоні. Причини до цього були, зрозуміло, суттєвими і мали загальне значення. Пряму вказівку на це ми знаходимо в протоколах конференції: «Вирішення нами українського питання не має... місцевого значення... В нашу трудову сім'ю входять нові нації, нові народності... І ті рішення, та практика, яка нами засвоєна на досвіді України, будуть, без сумніву, запорукою того, що перемоги нашої Червоної Армії будуть закріплятися плідотною й цілеспрямованою внутрішньою роботою комуністів у заново відкритих для комуністичної роботи областях Росії, Азії і всього світу»³.

Таким чином, конференція РКП(б) з одного боку відзначила багатогранність і значимість досвіду проведення соціалістичних перетворень на Україні, основні риси якого могли бути застосовані в інших національних регіонах. Разом з тим в підготовчих до конференції матеріалах, опублікованих в «Известиях ЦК РКП(б)» і «Правде», в протоколах конференції, виданих Політвидавом 1961 р., і в другій книзі третього тому багатотомної історії КПРС зазначалося, що в обстановці, яка склалася на кінець 1919 р., потрібно було вирішувати проблеми, що виникли внаслідок допущених помилок у роботі партійних і радянських органів України. Зокрема, серйозні помилки мали місце у вирішенні земельного і національного питань: передчасне запровадження комун і радгоспів на базі колишніх поміщицьких господарств, спроби штучного утиску української мови і культури, насад-

¹ Ленін В. І. Політична доповідь Центрального Комітету 2 грудня: VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2-4 грудня 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 322.

² Ленін В. І. Промова при відкритті конференції 2 грудня // Там же.— С. 321.

³ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы.— М., 1961.— С. 183—184.

ження русифікації. Мали також місце перекручення в продовольчій політиці (насильницьке вилучення лишків хліба у середняків) і ленінських тактичних принципів ставлення до дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Загальновідомою і визнаною є та ключова роль, яку відіграв В. І. Ленін у підготовці й правильному вирішенні VIII Всеросійською партконференцією питання про Радянську владу на Україні. За дорученням Політбюро ЦК РКП(б) В. І. Ленін взяв на себе підготовку доповіді і розробку резолюції Центрального комітету партії «Про Радянську владу на Україні», яка й була прийнята конференцією без змін. Оскільки ж ленінська доповідь на конференції* викликала гостру дискусію з боку деяких керівних працівників КП(б)У, одразу ж після конференції В. І. Ленін розвинув і пояснив свої думки у листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним і статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату», а також в ряді своїх виступів.

Вказівки В. І. Леніна більшовики України сприйняли як програму, згадував Г. І. Петровський⁴. В історичних дослідженнях зазначені висновки і рішення також оцінюються як ленінська програма зміцнення Радянської влади на Україні⁵. Однак спеціального дослідження цієї програми в нашій історико-партійній науці досі бракує. Зокрема, недостатньо дослідженими є питання про те, на думки і позиції яких саме керівних працівників КП(б)У спирався В. І. Ленін у підготовці згадуваної резолюції ЦК РКП(б), наскільки глибоко усвідомили ленінські вказівки в партійній організації республіки і які протиріччя довелося долати у процесі їх практичного здійснення.

У ленінському фонді Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігається стаття Д. З. Мануїльського «Лист до партії». Із біографічної хроніки В. І. Леніна відомо, що він отримав і прочитав цю статтю пізніше 1-го листопада 1919 р.⁶, і вона була одним із перших матеріалів, які вивчалися В. І. Леніним при підготовці українського питання до VIII конференції РКП(б). З тієї ж біографічної хроніки відомо, що в листопаді 1919 р. В. І. Ленін прочитав доповідну записку від 12 листопада групи українських комуністів і президії української комуністичної організації при Московському міському комітеті РКП(б) в ЦК РКП(б) з пропозицією поставити питання про Україну на обговорення загальнопартійної конференції⁷. Потім В. І. Ленін зустрічався з членами ЦК КП(б)У і Радянського уряду України і обговорював з ними питання радянської політики в республіці⁸, читав тези голови уряду Радянської України Х. Г. Раковського «З українського питання» і прикладені до них обґрунтування⁹. В кінці листопада Ленін ознайомився з № 1 журналу «Украинский коммунист» — органу Закордонного бюро ЦК УКП (боротьбистів)¹⁰.

Порівняльний аналіз положень статті Д. З. Мануїльського з основними думками самого В. І. Леніна про зміцнення Радянської влади на Україні, характер ленінських поміток на статті дозволяють зробити висновок про значне співпадання їх позицій і про наступне використання В. І. Леніним оцінок Д. З. Мануїльського у виробленні політичних рішень щодо України. Звичайно, про тотожність оцінок гово-

* Стенограму доповіді досі не виявлено.

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів.— Київ, 1957.— С. 15.

⁵ Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Київ, 1977.— С. 313; История Украинской ССР в десяти томах.— К., 1984.— Т. 6.— С. 500.

⁶ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1976.— Т. 7.— С. 621.

⁷ Там же.— 1977.— Т. 8.— С. 19.

⁸ Там же.— С. 41.

⁹ Там же.— С. 40.

¹⁰ Там же.— С. 72—73, 74.

рити не можна, оскільки В. І. Ленін з ряду питань критикував Д. З. Мануїльського під час роботи VIII конференції РКП(б).

Привертають увагу передусім ленінські помітки на супровідний записці Х. Г. Раковського, з якою стаття була надіслана В. І. Леніну. Ленінською рукою зроблено підкреслення того, що супровідний лист надійшов від Раковського, і що той від статті «не в захопленні»¹¹. Відзначивши для себе таку оцінку статті головою РНК України, В. І. Ленін не зробив у тексті самої статті жодної помітки, яка б означала сумнів чи незгоду з її положеннями. Тільки на сторінці, де викладалися політичні висновки статті, В. І. Ленін написав: «Мануїльський»¹².

Одним із основних положень статті Д. З. Мануїльського «Лист до партії» є критика прорахунків у радянському будівництві на Україні як однієї із важливіших причин недостатнього авторитету органів Радянської влади серед трудящих мас. І хоча прізвище Х. Г. Раковського при цьому не згадувалося, але зрозуміло, що як керівник уряду він ніс особисту відповідальність за ці прорахунки. Це слід мати на увазі і у зв'язку з тим, що після реабілітації Х. Г. Раковського в пресі відзначаються помилки голови Раднаркому України в 1919 р. тільки у земельному питанні та в питанні про застосування української мови в урядових установах.

Відзначаючи чисельно слабкий і тонкий прошарок свідомого робітничого класу на Україні, далі Д. З. Мануїльський говорить в своїй статті про те, що радянський апарат як в центрі, так і на місцях заповнили міські елементи дрібнобуржуазної інтелігенції, міщанства. Спритні люди з «попутчиків» прагнули зайняти помітні комісарські посади. Бюрократія досягла розмірів і форм, що не йшли у порівняння з іншими регіонами країни (в Києві, наприклад, тільки в Наркомвоєні було зосереджено до 16 тис. службовців)¹³. Все це викликало недовіря до радянського апарату з боку робітників і особливо селянських мас, які слабо залучалися до радянського будівництва. До того ж так звана межа осідлості обумовила значну кількість єврейського населення серед міського міщанства України, особливо південних районів, що примішувало певну антисемітську окраску до того недовіря українських селянських мас, що виявлялося до міщанського засилля в радянському апараті¹⁴.

Д. З. Мануїльський пропонував врахувати своєрідність українських умов — переважання селянського населення — і залучити бідняків та середняків (відповідно 15 і 55% селян) до радянського апарату. При цьому мова йшла не про послаблення диктатури пролетаріату, писав він, а про перенесення її з плеч кволого міського міщанства на міцні плечі селянства, яке потрібно зв'язати організаційно і ідейно з партією¹⁵.

Відомо, що зіставляючи результати виборів до Установчих зборів в Росії у листопаді 1917 р. з політичними підсумками дворічної громадянської війни 1917—1919 років, В. І. Ленін теж відзначив найменший вплив пролетаріату на Україні, внаслідок чого вона виявилася одним з найменш більшовицьких районів (поряд з Сибіром, Східно-Уральським і Поволзько-Чорноземним районами)¹⁶.

В написаній В. І. Леніним резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» сформульовано положення, які співпадають з оцін-

¹¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 13 зв. (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

¹² Там же, арк. 10.

¹³ Там же, арк. 2—5.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, арк. 11—12.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 15.

камі Д. З. Мануїльського. Зокрема, це теза про те, що на Україні, ще в більшій мірі, ніж в Росії, переважну масу населення становить селянство; що з метою встановлення справжньої влади трудящих слід не допустити наводнення радянських установ елементами українського міського міщанства, а, навпаки, забезпечити найтісніший зв'язок цих установ з корінним селянським населенням. Для цього залучити до ревкомів і Рад більшість з представників трудящих селян при вирішальному впливі з боку селянської бідноти¹⁷.

Зазначені прорахунки в державному будівництві Радянської України мали не тільки суспільно-класовий, а й національний аспект. Вони були пов'язані, зокрема, і з позиціями Г. Л. Пятакова як керівника ЦК КП(б)У в той час та Х. Г. Раковського. Якщо Г. Л. Пятаков не розумів значення програмної вимоги про самовизначення націй, то Х. Г. Раковський у статті «Безнадійна справа» («Известия ВЦИК» за 3 січня 1919 р.) взагалі доводив, що з точки зору етнографічної і соціально-економічної українського народу не існує, а у селянства відсутня будь-яка національна самосвідомість.

В. І. Ленін на основі даних про вибори до Установчих зборів недвозначно вказав, що «ігнорувати значення національного питання на Україні, — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку і небезпечну помилку»¹⁸. Чотири з семи сформульованих Леніном пунктів резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні присвячені спеціально національній політиці. В інших вказується на особливу увагу до інтересів бідного і середнього селянства при проведенні земельної і продовольчої політики. Це мало особливо велике значення, оскільки ідеологи українського націоналістичного міщанства, вказував Д. З. Мануїльський, використали для поширення своїх «самостійницьких» лозунгів також і невміле проведення продовольчої та земельної політики, яка замість класового розшарування села привела до повстань на основі кругової поруки. Придушення ж цих повстань лише об'єднувало село як класово ціле. Між тим на Україні слід зробити те ж саме, що вже зроблено в Росії: класове розшарування села й перенесення туди центру класової боротьби¹⁹. Строго відокремлюючи їх від куркульських елементів, потрібно було вилучати хлібні надлишки тільки в строго обмеженому розмірі і викривати контрреволюційну демагогію про те, нібито завданням Радянської Росії є викачування хлібних та інших продовольчих продуктів з України в Росію. Поміщицьку землю слід було передати безземельним і малоземельним селянам, що ж до створення радянських господарств, на чому продовжував наполягати Х. Г. Раковський на VIII партконференції²⁰, то в цьому питанні необхідно, підкреслював В. І. Ленін, зважати на життєві інтереси селян і не допускати в цьому відношенні жодного примусу²¹.

В статті Д. З. Мануїльського гостро критикується також діяльність так званих «лівих» комуністів, яка привела до втрати пролетарського серця України — Донецького басейну під час денікінського наступу. Замість зосередження сил на його захисті, чого настійливо вимагав і В. І. Ленін, «ліві» комуністи робили спроби спертися на стихію селянської партизанщини і пішли за нею, не зумівши її розшарувати й організаціїно зміцнити. Захоплення було таким сильним, відзначав Д. З.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 314—315.

¹⁸ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 18.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 5, 9 зв., 11.

²⁰ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. М., 1961.— С. 95—96.

²¹ Див.: Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 313—316.

Мануїльський, що ці товариші всерйоз обговорювали питання і розробляли плани військових походів селянської армії на Захід з метою звільнення західноєвропейського пролетаріату²².

Між тим В. І. Ленін в травні 1919 р. буквально засипав телеграмами Х. Г. Раковського, наркома військових справ України М. І. Подвойського, командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка, а також партійних керівників Г. Л. Пятакова, А. С. Бубнова, К. Є. Ворошилова, В. І. Межлаука, Е. І. Квірінга з вимогами припинити «мітингування» і «самостійницькі» спроби створення Українського фронту²³. «...Необхідно покласти край рутині на Україні,— телеграфував В. І. Ленін,— ...все відкласти набік, крім Донбасу»...²⁴. Ще 5 травня 1919 р. В. І. Ленін повідомляв про сувору догану ЦК РКП(б) В. О. Антонову-Овсієнку і М. І. Подвойському за те, що всупереч обіцянкам і незважаючи на численні вимоги вони рівно нічогосінько серйозного для звільнення Донбасу не зробили²⁵. І в той же день в телеграмі названим особам і Х. Г. Раковському вказував: «Взяття Луганська (військами Денікіна,— авт.) доводить, що праві ті, хто обвинувачує вас у самостійності і в спрямуванні на Румунію. Зрозумійте, що ви будете винні в катастрофі, якщо спізнитесь з серйозною допомогою Донбасові»²⁶. Проте і в телеграмі від 29 травня В. І. Ленін з боєм відзначає: «Жодна обіцянка не виконується; підкріпленнь Донбасові немає...»²⁷.

Наслідки такої хвороби «лівизни» в парторганізації України були справді тяжкими як для пролетаріату Донбасу, так і для всієї республіки, враховуючи порівняну нечисленність робітників у складі населення в цілому. У доповіді Я. А. Яковлева на VIII конференції РКП(б) з сумом говорилося: «На протязі декількох місяців билися вони (донецькі робітники,— авт.) власними силами, не отримуючи організованої допомоги з боку Червоної Армії, вмираючи десятками і сотнями, йдучи в бій цілими заводами, зі стариками й дітьми билися вони з Денікіним»²⁸. Висловлюючи на конференції свої враження від поїздки по Донбасу, Д. З. Мануїльський зазначав, що пролетаріат як клас там не існує²⁹. Звичайно, така оцінка уявляється надто емоційною і гіперболізованою. Проте, за деякими підрахунками, зробленими в той час, лише від масових розстрілів, влаштованих денікінцями, загинуло не менш як 25 тис. робітників Донецького басейну³⁰.

В світлі викладеного викликає інтерес іще одна з думок Д. З. Мануїльського в його статті «Лист до партії», яка перекликається з думками В. І. Леніна. Мова йде про визначення політичного центру визволеної від денікінців і петлюрівців Радянської України. Аналізуючи чисельність і силу впливу пролетаріату в різних районах України, Д. З. Мануїльський відзначає особливу слабкість органів диктатури пролетаріату на Правобережжі й Півдні республіки. При цьому вказується й на слабкість більшовицьких організацій там і за приклад наво-

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 8—9.

²³ Див.: Ленін В. І. Телеграма В. І. Межлауку // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 308; Телеграма Л. Д. Троцькому // Там же.— С. 320; Телеграма В. І. Межлауку, К. Є. Ворошилову, Г. Н. Мельничанському, Ф. А. Артему, Г. Н. Камінському // Там же.— С. 332—333; Телеграма В. І. Межлауку і К. Є. Ворошилову // Там же.— С. 332.

²⁴ Ленін В. І. Телеграма А. А. Йоффе // Там же.— С. 327—328.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку і М. І. Подвойському // Там же.— С. 302.

²⁶ Ленін В. І. Телеграма Х. Г. Раковському, В. О. Антонову-Овсієнку, М. І. Подвойському // Там же.— С. 302—303.

²⁷ Ленін В. І. Телеграма А. А. Йоффе // Там же.— С. 327.

²⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы.— М., 1961.— С. 86.

²⁹ Там же.— С. 107.

³⁰ Известия Всеукр. Центр. Исполн. Комитета и Харьк. губревкома.— 1920.— 15 мая.

диться Київ, у якому навіть на великих заводах, таких, як завод Гре-тера, приходиться по 2—3 комуніста на 1 тис. робітників³¹.

Відоме ще раніше за часом висловлювання В. І. Леніна про те, що Київ не пролетарський центр³², «Нове світло на відношення В. І. Леніна до визначення політичного центру Радянської України на початку 1920 р., тобто після звільнення її основної території від денікінців, проливають два документи з ленінського фонду партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС.

Перший із них — це лист В. П. Затонського до В. І. Леніна з м. Ніжина від 3 січня 1920 р. Зміст цього листа викладено в ленінській біохроніці³³, але при цьому опущено, зокрема, прохання не забувати, що Київ є справжнім політичним центром України (сам В. П. Затонський раніше працював у Київській партійній організації). Поряд із цим проханням В. П. Затонський пропонує залишити Г. Л. Пятакова для роботи в КП(б)У, незважаючи на ті мотиви, які були у В. І. Леніна проти його залишення на Україні, або ж прислати для роботи Л. С. Сосновського як здатного легко пристосуватися до нових умов³⁴. Слід зазначити, що Г. Л. Пятаков, який раніше очолював Київську більшовицьку організацію і працював там разом із В. П. Затонським, на цей час уже був відкликаний ЦК РКП(б) із України разом з А. С. Бубновим за «ліві» перекучення і «самостійницьке» протистояння ЦК РКП(б).

Логічним продовженням вказаного прохання є спільна телеграма В. П. Затонського і Я. А. Яковлева в ЦК РКП(б) В. І. Леніну від 19 лютого 1920 р. В біографічній хроніці вождя викладена лише частина її змісту³⁵. Між тим в тексті телеграми говориться також про те, що на Правобережній Україні, політичне оволодіння якою тільки починається, керівництво Харкова відсутнє і об'єктивно неможливе. Тому потрібно перенести урядовий центр до Києва. Ленінський напис з цього приводу на телеграмі короткий і красномовний: «Нисенітниця»³⁶.

Можна припустити, що різкий характер ленінської резолюції був викликаний також тими враженнями, які виникли від отриманої незадовго до цієї телеграми (6—7 лютого 1920 р.) заяви Г. Л. Пятакова й А. С. Бубнова до ЦК РКП(б) (копія була направлена в ЦК КП(б)У). В ній згадані діячі знімали з себе всяку вину за помилки на Україні і, навпаки, звинувачували ЦК РКП(б) в тому, що в жовтні-грудні 1919 р. він здійснив заходи до ліквідації сильного партійного і радянського центру на Україні, і перестав допускати туди більш менш самостійних комуністів, пов'язаних з революційним рухом в республіці. В 1920 ж р., говорилося в заяві, комуністичний центр на Україні волею ЦК РКП(б) нібито було зруйновано і там спостерігається політичний розбід. Г. Л. Пятаков і А. С. Бубнов у своїй заяві пропонували ЦК РКП(б) відновити сильний і дієвий центр на Україні³⁷. При цьому досить прозорим був натяк на те, хто має стати на чолі того центру. В усякому разі В. І. Ленін на IX з'їзді РКП(б) чітко виявив аналогічний натяк з виступу на з'їзді А. С. Бубнова: «Тов. Бубнов сказав тут, що він тісно зв'язаний з Україною і цим видав справжній характер своїх заперечень»³⁸.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 3.

³² Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 65.

³³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1977.— Т. 8.— С. 191—192.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 24361.

³⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1977.— Т. 8.— С. 309.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 12924.

³⁷ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 130, арк. 72—73 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

³⁸ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня: IX з'їзд РКП(б), 29 березня—5 квітня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 253.

У згадуваній статті Д. З. Мануїльського є одне положення, про яке можна впевнено сказати як про таке, з яким не погодився В. І. Ленін. На початку статті Д. З. Мануїльський критикував як недостатні ряд пояснень тих поразок, які зазнавала Радянська влада на Україні за два роки після Жовтня. Серед них, зокрема, він назвав звинувачення в самостійницьких тенденціях відповідальних працівників на Україні, яке змішувало властиве всім окраїнам обласництво з національним сепаратизмом³⁹. Дійсно, запідозрити Г. Л. Пятакова чи Х. Г. Раковського в національному сепаратизмі було б неймовірно. Тому й у виступі на VIII конференції РКП(б) Д. З. Мануїльський продовжив цю критику, коли говорив про образливе звучання в звіті ЦК слів про шкідливість самостійницьких тенденцій серед українських товаришів⁴⁰.

В. І. Ленін на конференції спростував критику Д. З. Мануїльського в цьому питанні як непорозуміння, яке виникло через жартівливе вживання слова «самостійництво» в зовсім іншому значенні. «Тов. Мануїльський знаходиться в надзвичайному заблудженні,— говорив В. І. Ленін,— коли думає, що ми дорікали за самостійність в розумінні національному, в розумінні незалежності України. Ми дорікали за самостійність в розумінні небажання зважати на... погляди Центрального Комітету, що перебуває в Москві»⁴¹.

Що стосується національного питання на Україні, то саме В. І. Леніну належить пріоритет у загостренні уваги до нього більшовицької партії. Допущені партійним і радянським керівництвом республіки помилки*, якими скористалися буржуазні й дрібнобуржуазні націоналістичні партії для розпалювання національного недовір'я між трудящими і ослаблення класової боротьби, обумовили виняткову увагу до національного питання в ленінській резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. Відомо, що навіть під час Пленуму ЦК РКП(б) 29 листопада 1918 р., коли затверджувалася резолюція, В. І. Ленін написав і вніс пункт 2 до проекту резолюції⁴². У листі до робітників і селян України В. І. Ленін вказував на національне питання як особливе завдання Радянської влади, яке заслуговує «на надзвичайну увагу»⁴³. Парадокс заключався в тому, що, як зазначав В. І. Ленін, його «деякі товариші на останніх нарадах в українському питанні обвинувачували в надмірному «вип'ячуванні» національного питання на Україні»⁴⁴.

Новим джерелом, яке розкриває протиріччя на шляху втілення програмних положень стосовно національного розвитку Радянської України, є помітки вождя партії на сторінках тез В. П. Затонського з національного питання. Відомо, що В. І. Ленін отримав їх з дарчим написом В. П. Затонського і прочитав не раніше листопада 1920 р.⁴⁵ Помітки на четвертій сторінці тез, які стосуються теоретичних поглядів В. П. Затонського, опубліковані⁴⁶. Не менш важливими є неопубліковані помітки на сторінках 5, 7 і 8-відносно практичних міркувань члена ЦК КП(б)У. Але для їх аналізу необхідно хоча б коротко звернутися до конкретно-історичної ситуації того часу.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11590, арк. 3.

⁴⁰ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы.— М., 1961.— С. 106—107.

⁴¹ Ленін В. І. Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні 3 грудня: VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 348.

* Помилки в значній мірі «самостійницькі» якраз в розумінні порушення ленінської лінії ЦК РКП(б).

⁴² Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1977.— Т. 8.— С. 71.

⁴³ Ленин В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 40.

⁴⁴ Ленин В. І. Выборы до Установчих зборів і диктатура пролетариату // Там же.— С. 18.

⁴⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1978.— Т. 9.— С. 519.

⁴⁶ Библиотека В. И. Ленина в Кремле.— М., 1961.— С. 296, 300, 302.

Ще 28 грудня 1919 р. у листі до робітників і селян України В. І. Ленін вказував, що тільки самі більшовики й трудящі республіки повинні уважно подумати й розв'язати питання про те, чи бути Україні окремою й незалежною Радянською Соціалістичною республікою, зв'язаною в союз (федерацію) з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (і в такому разі визначати, який саме федеративний зв'язок установити), чи злитися Україні з Росією в єдину Радянську республіку⁴⁷. Справді добровільний союз націй не можна здійснити відразу, підкреслював В. І. Ленін, — «до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно...»⁴⁸.

IV Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в травні 1920 р., в резолюції про взаємовідносини з РСФРР відзначив, що УСРР, зберігаючи свою державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки⁴⁹. Безперечно, це рішення про членство УСРР у «Всеросійській» (а не Російській) соціалістичній федеративній республіці при збереженні своєї державної Конституції послужило творчим матеріалом для ленінської ідеї про різний характер федеративних зв'язків між радянськими республіками, оснований на автономії (як РСФРР) і федеративних зв'язків між національно самовизначеними соціалістичними республіками. На початку червня 1920 р. В. І. Ленін, як відомо, використовував «український досвід» при розробці питань згуртування трудящих різних національностей в спільній революційній боротьбі проти експлуататорів⁵⁰. І саме тоді вказана ідея викликала заперечення наркома в національних справах РСФРР І. В. Сталіна у його зауваженнях від 12 червня 1920 р. на ленінський «Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях» до II конгресу Комінтерну⁵¹.

В умовах дальших пошуків найбільш прийнятних форм союзу Радянських республік вищезгадані тези В. П. Затонського, гадаємо, послужили тим додатковим матеріалом, який допомагав В. І. Леніну утвердитися в думці про федерацію самовизначених в національному відношенні Радянських республік як єдино вірний принцип і метод їх згуртування.

Із ленінських підкреслень і зауважень в тексті тез В. П. Затонського очевидно, що головну увагу вождя партії привертала положення, які загалом свідчили про глибину національного недовір'я, віками відкладеного політикою російського царизму в свідомості українського народу, і яке знаходило відголосок навіть у більшовицькій організації України. Так, у 20-й тезі В. П. Затонського про те, що нібито в товщі Комуністичної партії немає серйозного ставлення до національного питання, В. І. Ленін підкреслює слова, які слідують далі: «...немає чіткості і строгості думки» і робить іронічне зауваження: «гм, так, так!»⁵².

Незважаючи на те, що на VIII конференції РКП(б) В. І. Ленін, відповідаючи Д. З. Мануїльському, уже пояснив не національний, а партійно-статутний характер звинувачень деяких керівних працівників КП(б)У у «самостійності», В. П. Затонський в своїх тезах 12, 22 і 23 пише про те, що «проголошення федерації не ліквідувало національного питання в Радянській республіці» (підкреслено В. І. Леніним), а навпаки, намітився особливо сильний «ріст» (слово, теж підкреслене В. І. Леніним) національних почуттів, прокотилася по всім окраїнам

⁴⁷ Див.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 40.

⁴⁸ Там же.— С. 41.

⁴⁹ Известия Всеукр. Центр. Исп. К-та и Харьк. губревкома.— 1920.— 25 мая.

⁵⁰ Див.: Ленін В. І. До вироблення тез по національному і колоніальному питаннях // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 417—418.

⁵¹ Див.: Там же.— С. 491.

⁵² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 7.

«колишньої єдиної невідомої Русі хвиля національного чаду» (підкреслено В. І. Леніним)⁵³. Причину цього В. П. Затонський вбачав не в тому, що республікам було надано мало прав, а в тому, що «на братерські республіки дивилися не серйозно, а переважно з дипломатичної точки зору». В. І. Ленін окреслив слова «на» і «не серйозно», при цьому за текстом тези власноручно відтворив окреслене слово «на» і поставив біля нього знак запитання⁵⁴. Далі В. І. Ленін підкреслив слова В. П. Затонського про те, що виною було й погано приховане «підозріння», яке вбачало у всьому «самостійницьку» каверзу⁵⁵.

Формулюючи завдання національної політики, В. П. Затонський, зокрема, вказував як на принципово бажану відмову від терміну «Російська в назві» (слова, підкреслені В. І. Леніним) Радянської федерації, оскільки це створює враження, що Радянська федерація має якийсь-то особливі права на територію «колишньої Російської імперії» (підкреслено В. І. Леніним), а також має відповідати за гріхи Російського царизму. В зв'язку з цим В. П. Затонський пропонував замінити слово «Російська» на «Східно-Європейська», залишивши назву Росії для власне російської частини території. В кінці, під текстом цього формулювання, ленінською рукою написано: «Ха-ха!»⁵⁶.

Викладені В. П. Затонським думки з національного питання послужили В. І. Леніну серйозним матеріалом в осмисленні небезпеки будь-якої поспішності й адміністрування щодо створюваного союзу Радянських Республік (такі спроби, особливо з боку Й. В. Сталіна, були вже помітні). В. І. Ленін, безперечно, глибоко знав обстановку в Компартії України і розумів, що погляди, сформульовані В. П. Затонським, якоюсь мірою породжені залишками «лівих» поглядів. З іншого боку, обстановку ускладнювали деякі колишні лідери боротьбистів, що вступили до КП(б)У. Так, в період підготовки V Всеукраїнської конференції КП(б)У, за якою В. І. Ленін уважно стежив, О. Я. Шумський як представник ЦК КП(б)У на Чернігівській губернській партконференції намагався нав'язати обговорення національної політики партії, виступаючи проти державного об'єднання України з Росією, яке, за його словами, було необхідне тільки в громадянській війні, а в ході мирного будівництва союзний апарат з центром у Москві «неминуче» стане «апаратом дальшого національного гноблення»⁵⁷. Близькі до цього ідеї висловлював і В. Блакитний у двох номерах центрального органу КП(б)У газети «Коммунист» (від 17 і 19 листопада 1920 р.).

Коли в цих умовах Пленум ЦК РКП(б) 7 грудня 1920 р. за участю В. І. Леніна розглянув питання «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР і УСРР», проект договору між двома республіками було розроблено на основі принципу їх повного самовизначення. Після наступного прийняття цього проекту урядами Радянської України і Радянської Росії, В. І. Ленін 28 грудня 1920 р. підписав «Союзний робітничо-селянський договір між Р.С.Ф.Р.Р. і У.С.Р.Р.», складений в двох примірниках українською і російською мовами⁵⁸. Аналогічні договори з РСФРР у 1920—1921 рр. підписали Азербайджанська, Білоруська, Грузинська, Вірменська, Хорезмська і Бухарська Радянські республіки.

Ленінські перестороги проти адміністративного тиску в національному питанні, зокрема у взаємовідносинах РСФРР і УСРР, досить швидко знайшли своє підтвердження. У 1922 р. саме Компартія України, як і Компартія Грузії, виступила проти сталінського проекту авто-

⁵³ Там же, арк. 5.

⁵⁴ Там же, арк. 7.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, арк. 8.

⁵⁷ ПА НІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 277, арк. 86.

⁵⁸ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1978.— Т. 9.— С. 538, 600.

номізації⁵⁹. І коли конфлікт з цього приводу між ЦК РКП(б) і ЦК Компартії Грузії досягне критичної гостроти, лише втручання вже хворого В. І. Леніна забезпечить правильне вирішення питання про утворення СРСР.

Нові документи з ленінського фонду Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС проливають додаткове світло на обстановку в Компартії України в один із переломних періодів її діяльності, дозволяють уточнити конкретну роль у цей період її окремих діячів.

И. Ф. Курас, В. И. Горбань

В. И. ЛЕНИН И КОМПАРТИЯ УКРАИНЫ: ИЗ НОВЫХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В статье на основе ранее не опубликованных документов освещаются новые исторические свидетельства роли В. И. Ленина в окончательной победе Советской власти на Украине.

Осуществленный авторами статьи сравнительный анализ малоизвестных документов руководителей КП(б)У А. С. Бубнова, В. П. Затонского, Д. З. Мануильского, Г. Л. Пятакова, Х. Г. Раковского и ленинских замечаний на этих документах позволяет более глубоко осмыслить остроту ситуации в республике в конце 1919—1920 гг.

П. М. ШМОРГУН (Київ)

О. Г. ШЛІХТЕР ЯК ІСТОРИК ПАРТІЇ

Серед славної плеяди видатних партійних і державних діячів, найближчих соратників В. І. Леніна почесне місце займає Олександр Григорович Шліхтер, 120-річчя від дня народження якого минає цього року. Про його шлях в революцію, партійну і державну діяльність вже чимало написано, досить повно висвітлено й його наукову творчість як аграрника-марксиста, академіка і віце-президента АН УРСР¹. У 1968 р. захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук О. М. Жуком на тему «Питання аграрно-економічної теорії в працях О. Г. Шліхтера». Однак проблеми історії партії, що їх розробляв і висвітлював Шліхтер протягом усього свого творчого життя, досі ще спеціально не розглядалися. Автор даної статті поставив за мету в якійсь мірі заповнити цю прогалину в радянській історіографії про О. Г. Шліхтера.

Передусім слід вказати на визначний внесок ученого у висвітлення багатогранної діяльності В. І. Леніна, з яким він вперше зустрівся у 1906 р., коли змушений був покинути Київ, щоб уникнути арешту, і поселитись недалеко від Петербурга під Виборгом. Ця зустріч сталася в Петербурзі на мітингу у народному домі Паніної, де Володимир Ілліч виступав під прізвищем Карпова з викриттям контрреволюційної

⁵⁹ Драбкина Е. Раздумья в Горках // Новый мир.— 1987.— № 11.— С. 30.
¹ Див.: Вірник Д. Ф. Олександр Григорович Шліхтер (До 90-річчя з дня народження) // Вісник Акад. наук УРСР.— 1958.— № 8.— С. 59—66; Вірник Д. Ф. Життя і творчий шлях О. Г. Шліхтера // Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— К., 1959.— С. 5—58; Вірник Д. Ф. Олександр Григорович Шліхтер.— К., 1979.— 112 с.; Сербей В. Г. Боець ленінської гвардії: До 90-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера // Рад. культура.— 1958.— 31 серп.; Шостак П. В. Видатний вчений-більшовик (До 90-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера).— К., 1958.— 20 с.; Олійник Л. В. Революціонер, громадський діяч, учений // Укр. іст. журн.— 1968.— № 9.— С. 112—114; Шморгун П. М. Революціонер, вчений, партійний діяч (До 100-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера) // Наука і суспільство.— 1968.— № 9.— С. 4—7.

суті ліберальної буржуазії і її партії кадетів. «Я пізнав в групі декого із знайомих товаришів,— писав Шліхтер у своїх спогадах.— Пригадую, були там товариші І. П. Гольденберг-Мешковський і В. Р. Менжинська. Мене теж побачили, щось кажуть незнайомому мені товаришеві і кличуть до себе. Я з великими труднощами пробираюся до них боковим проходом.

— Ілліч,— шепче мені на вухо хтось з товаришів. Я почуваю міцний, енергійний потиск руки, бачу чудесну ласкаво-привітну посмішку та іскристі, пронизуючі вогником очі.

— Записались?..

Так умів питати тільки Ілліч: питаючи, він сам же підказував відповідь своїми очима, голосом, жестикуляцією.

— Ні,— відповів я.

— Запишіться неодмінно, ось тези для виступу.

І знов тільки Ілліч умів так організувати справу — велику чи малу, за яку він особисто брався: все зважено, розраховано, продумано, наперед підготовлено»².

О. Г. Шліхтер детально розповів про загальну піднесену обстановку на мітингові і те враження, яке справив виступ Карпова — Леніна, у своїй статті «Ілліч, яким я його знав», що була вперше опублікована 1924 р. журналом «Пролетарская революция» і потім не раз перевидавалася окремими книжками, включалася до різних видань спогадів про В. І. Леніна. У цьому творі Шліхтер поділився спогадами про свої зустрічі з В. І. Леніним з 1906 по 1921 р., навівши багато його оцінок, думок про тогочасні революційні події, перші кроки молоді Радянської держави.

О. Г. Шліхтер відзначає геніальну здатність В. І. Леніна схоплювати нові етапи, що намічалися в ході революційної боротьби, в той час як присутнім здається, що все йде по-старому і ніяких змін у тактиці робити не потрібно. Коли в липні 1906 р. після розгрому І Державної думи стихійно спалахнуло у Свеаборгу повстання солдатів і матросів, В. І. Ленін вважав за потрібне очолити цей виступ і доручив Шліхтеру терміново виїхати туди. Доводилося йому виконувати й особисті доручення Ілліча щодо випуску більшовицької газети «Пролетарий», яка виходила нелегально в Выборгу протягом 1906—1907 рр. Великий інтерес викликає розповідь про В. І. Леніна і розгортання боротьби більшовиків проти меншовиків та їх спільників на V (Лондонському) з'їзді РСДРП, делегатом якого Шліхтер був від залізничників Козлова Тамбовської губернії.

Спогади О. Г. Шліхтера, побудовані на фактах революційних подій, свідком і учасником яких він був, є цінним історичним джерелом, що допомагає вивченню життя і діяльності В. І. Леніна, висвітленню славного героїчного минулого нашої партії. Особливо цінні матеріали наводять старий більшовик при висвітленні діяльності В. І. Леніна в перші роки Радянської влади. В. І. Леніну доводилося долати чималі труднощі при створенні першого Радянського уряду. Сам Шліхтер в дні формування нового уряду вагався, коли йому було запропоновано виїхати з Москви до Петрограда для роботи в уряді. Йому не хотілося залишати робітників Москви, з якими він провів буремні дні підготовки і проведення Жовтневої революції. Та незабаром від В. І. Леніна надійшов лист, який поклав край його ваганням. Лист був такого змісту:

«Тов. Шліхтеру

Дорогий товаришу! Страшенно лаю Вас і всі лаємо Вас. Не можна відтягувати і вагаться у такі хвилини. Не можна дезертирувати. Ви

² Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— К., 1959.— С. 62—63.

потрібні в міністри земельних справ і повинні виїхати сюди негайно. Лаємо Вас за відтяжку немилосердно.

До скорого побачення.

Ваш Ленін»³.

Пропозиція В. І. Леніна була не випадкова. Ще в ранні роки своєї революційної діяльності О. Г. Шліхтер виявив глибокий інтерес до аграрно-селянського питання, працював у статистичних бюро земств, вивчав матеріали земської статистики, опублікував ряд ґрунтовних досліджень про аграрні відносини в Росії, які були відомі Володимиру Іллічу. Одержавши такого листа, Шліхтер негайно виїжджає до Петрограда, розпускає за дорученням В. І. Леніна міністерство землеробства Тимчасового уряду, на чолі якого стояв тоді товариш міністра П. О. Вихляев, і приступає до організації Наркомзему. Однак цього завдання виконати не встиг, оскільки ЦК РСДРП(б), як пише у своїй автобіографії Шліхтер, вирішив віддати посаду Народного комісара землеробства лівим есерам в особі А. Л. Колегаєва, а він постановою ЦК був призначений Народним комісаром продовольства⁴.

Надзвичайний інтерес викликають матеріали О. Г. Шліхтера про ленінське керівництво розв'язанням продовольчої проблеми, яка набула особливої гостроти в умовах громадянської війни. За завданням В. І. Леніна він виїжджав до Сибіру для заготівлі хліба і організації просування хлібних вантажів до столичних центрів, потім налагоджував заготівлю хліба в Тульській, Вятській, Пермській і Курській губерніях. На початку 1919 р. внаслідок клопотання ЦК КП(б)У перед Леніним Шліхтера направляють на Україну, спочатку надзвичайним комісаром з продовольства, а потім він призначається Народним комісаром продовольства України. В. І. Ленін з великою увагою стежив за цією роботою Шліхтера.

В ряді своїх праць О. Г. Шліхтер висвітлює важливі питання зовнішньополітичної діяльності В. І. Леніна і партії, боротьби за підписання миру після перемоги Великого Жовтня, про визнання Фінляндії самостійною і незалежною від Росії державою. Самому Шліхтеру по закінченні громадянської війни довелося працювати членом колегії Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (1920 р.), головою радянської делегації у змішаній Російсько-Фінляндській комісії по здійсненню мирного договору (1921 р.), бути повноважним представником РРФСР та УРСР в Австрії (1922—1923 рр.), членом колегії союзного НКЗС і його уповноваженим по Україні (1923—1927 рр.). Коли Шліхтер під час однієї з зустрічей з В. І. Леніним спробував відмовитися від роботи по лінії Наркомзосправ за кордоном, мотивуючи це тим, що він ще не відчуває потреби переходити на діловий відпочинок, Володимир Ілліч рішуче йому заперечив: «Що ви, що ви, мова йде не про відрадження вас на відпочинок, хоч ви зовсім помиляєтесь, думаючи, що він вам не потрібний. Але справа не в відпочинку, а в тому, що за кордоном нам треба мати своїх людей. Тепер там для нас має бути найвідповідальніша робота»⁵.

Це свідчення О. Г. Шліхтера дуже важливе для розуміння того значення зовнішньополітичної діяльності, яке їй надавав Володимир Ілліч у перші роки Радянської влади. О. Г. Шліхтер опублікував ряд праць з цієї проблеми, зокрема брошуру «Наша сусідка Фінляндія» (вийшла двома виданнями 1922 і 1924 рр.), статтю «Фашизм в Австрії» (1923 р.), виступав у пресі як уповноважений Наркомзосправ на захист трудящих Західної України, що перебувала під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі, писав про оцінку міжнародного станови-

³ Ленін В. І. О. Г. Шліхтеру // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 2.

⁴ З автобіографії Олександра Григоровича Шліхтера // Олександр Григорович Шліхтер: Бібліогр. покажчик.— К., 1958.— С. 15.

⁵ Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— С. 113.

ща, про радянсько-литовську угоду, радянсько-румунські переговори, напад на Радянське торгпредство в Берліні, радянсько-турецьку дружбу, виступав на зустрічі в зв'язку з приїздом турецького міністра закордонних справ тощо. Всі ці публікації О. Г. Шліхтера, присвячені зовнішньополітичній діяльності, які досі не привертали уваги дослідників, заслуговують спеціального вивчення.

У науковій і публіцистичній спадщині О. Г. Шліхтера виділяється праця «Ленін і Комінтерн», яку він опублікував 1925 р. в газеті «Комуніст». Учений-марксист дає тут ґрунтовний аналіз організаційних засад Комінтерну, розроблених за участю В. І. Леніна, відзначає роль і значення згуртованості комуністів, необхідність створення в кожній країні єдиної Комуністичної партії. Леніна з нами нема, наголошується у статті, але є ленінський Комінтерн, що наслідував від нього та колективно втілює у собі ленінську тактику, ленінську послідовність і ленінську гнучкість.

Питання історії боротьби В. І. Леніна за єдність і чистоту партійних рядів, проти опортунізму справа і зліва порушується у статті «Ленін у боротьбі з ухилами», що вийшла в світ 1926 р. до других роковин від дня смерті вождя. В той час різко загострилася боротьба проти «нової опозиції», якій дав рішучу відсіч XIV з'їзд ВКП(б). І автор коротко висвітлює історію внутріпартійної боротьби, показуючи, що боротьба ця почалася ще при зародженні нашої партії, він показує значення боротьби В. І. Леніна за перший параграф Статуту на II з'їзді РСДРП, його боротьби з меншовиками, одзовістами, «лівими» комуністами в період Бреста, з троцькізмом і робочою опозицією під час профспілкової дискусії. Ось вже два роки нема Ілліча, немає з нами того, з ким не страшні були ніякі ухили, за генієм якого незаперечно, з максимальним довір'ям йшла не тільки вся партія в цілому, але й ті її члени, які в той час в тому чи іншому питанні помилялись. І коли в ці останні два роки, пише Шліхтер, перед партією виникали нові ухили, то іноді закрадалася тривожна думка: а чи справимося ми без Ілліча з тими труднощами, які висуває перед нами наша революція в умовах капіталістичного оточення? XIV партійний з'їзд доказав і довів, що ми справимося⁶.

Про підсумки XIV з'їзду ВКП(б) і боротьбу з «ною опозицією» О. Г. Шліхтер детальніше говорив у своїх виступах на партійних зборах Черкащини, Полтавщини і в Комуністичному університеті ім. Артема, що були видані окремою брошурою. Він же виступав в пресі, підбиваючи підсумки роботи XV, XVI, XVII з'їздів ВКП(б), сам виступав на з'їздах і конференціях ВКП(б) і КП(б)У, спеціально готував статті на цю тему («Ухили в партії та їх коріння», «У боротьбі з опортунізмом» та ін.)⁷. Звичайно, на всіх цих публікаціях відбиваються ті різкі, негативні оцінки і «розгромні» характеристики ухилів у партії, які було дано у доповідях Й. В. Сталіна і рішеннях загальнопартійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ВКП(б).

У такому ж дусі виступав О. Г. Шліхтер проти помилок М. О. Срипника в національному питанні, видрукувавши після трагічної смерті більшовника-ленінця у 1933 р. цілу серію «розгромних» статей («Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою», «Боротьба проти націоналістичних ухилів на сучасному етапі», «Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні», «Дуже вогонь проти буржуазно-націоналістичних недобитків» та ін.).

Сьогоднішній читач легко визначить кон'юнктурний характер цих публіцистичних виступів О. Г. Шліхтера, його промов, вкаже на явні помилки і «натяжки», данину тому часу і культу особи Сталіна, але

⁶ Там же.— С. 118—119.

⁷ Олександр Григорович Шліхтер: Бібліогр. покажчик.— С. 57—69, 78—84.

без їх знання не можна правдиво висвітлити реальну обстановку, в якій діяла партія і працював О. Г. Шліхтер на рубежі 20—30-х років. Коли почалися масові репресії і судові процеси над «ворогами народу», сам Олександр Григорович також попав в опалу і чекав з дня на день свого арешту. Загальна обстановка тих часів не могла не відбитися на настроях і думках вченого, на його оцінках історико-партійних явищ. Адже він був делегатом XVII з'їзду ВКП(б), на якому Сталін одержав найбільше голосів «проти», знав про ленінський «Лист до з'їзду», де Володимир Ілліч ставив питання про переміщення Сталіна з поста Генсека. А таких діячів особливо нещадно косила культівська сваволя.

У 1937 р. О. Г. Шліхтера вивели з Політбюро ЦК КП(б)У (кандидатом в члени Політбюро був з 1926 р.) і ЦВК УРСР (обирався членом усіх скликань з 1923 р.), у 1938 р. звільнили з посади віце-президента АН УРСР. За словами його синів А. О. і Б. О. Шліхтерів, він звернувся тоді з листом до Сталіна і, лише отримавши відповідь, що претензій до нього нема, «спокійно» дожив до смерті 2 грудня 1940 р.

Завершуючи висвітлення О. Г. Шліхтером ленінської проблематики в історії партії, слід ще вказати на його активну участь у підготовці до видання праць вождя партії. У 1924 р. з передмовою О. Г. Шліхтера вийшов збірник В. І. Леніна «Від блокади до визнання», у 1925 р.— читанка Л. Димитрова «Україна в 1905 році», до якої було включено ряд ленінських праць того періоду, у 1934 р.— за його редакцією виходить праця В. І. Леніна «Аграрна програма російської соціал-демократії».

У 1933 р. було припинено видання Творів В. І. Леніна в перекладі з другого російського видання, яке виходило під загальною редакцією М. О. Скрипника (вийшло 18 томів з 30), в зв'язку з виявленими серйозними помилками «Українського правопису» 1928 р. Під керівництвом ЦК КП(б)У було проведено велику роботу по уточненню правопису, виробленню української наукової і суспільно-політичної термінології, після чого в 1935 р. було розпочато випуск Творів В. І. Леніна в перекладі з третього російського видання, до редактування яких залучались партійні і державні діячі республіки. За редакцією О. Г. Шліхтера протягом 1935—1936 рр. вийшли 5, 11 і 12 томи В. І. Леніна, в яких висвітлювалась історія партії напередодні і в період першої російської революції⁸.

Великий інтерес викликають праці самого О. Г. Шліхтера, присвячені висвітленню окремих етапів в розвитку соціал-демократичного руху наприкінці XIX — на початку XX ст. Ще у 80-х роках О. Г. Шліхтер прилучився до революційного руху, навчаючись у гімназії — спочатку в Лубнах (де він народився 1 вересня (19 серпня) 1868 р. у родині дрібного столяра-ремісника), а потім у Прилуках. У Лубнах він був ще не учасником, а спостерігачем зростання революційних настроїв протесту, але коли після вчиненого розгрому Лубенської гімназії у зв'язку з арештами у народовольчій справі змушений був перевестися у Прилуцьку гімназію, то там він уже сам стає організатором революційного гуртка. У статті «В п'ять реакції», написаній 1923 р. для журналу «Молодая гвардия», він дає глибоку оцінку тогочасного стану революційного руху, коли учнівська молодь вже не задовольнялася народницькими ідеями, шукала нових шляхів до правди і поступово знайомилася з марксизмом.

За організацію політичного страйку в квітні 1888 р. напередодні випускного екзамену юного революціонера виключають з гімназії і висилають під негласний нагляд поліції додому в Лубни. Через кілька місяців він уже в Києві, де бере участь у нелегальних гуртках студен-

⁸ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажчик.— Харків, 1971.— С. 118, 154, 157, 228, 253, 269.

тів і робітників, слухає виступи відомого у київському підпіллі того часу марксиста — лікаря Е. О. Абрамовича. Одночасно готується до складання іспиту за гімназичний курс, а витримавши його при Лубенській гімназії екстерном і отримавши «свідоцтво зрілості», вступає 1889 р. до Харківського університету на фізико-математичний факультет, по відділу природничих наук. У Харкові встановлює зв'язки із студентським соціал-демократичним гуртком, бере участь у забороненій жандармами студентській панахиді по М. Г. Чернишевському. Та вже на другому курсі його виключають з університету і взимку 1890 р. він виїздить до Швейцарії, продовжуючи навчання в Бернському університеті на медичному факультеті.

Швейцарія, як пише у своїй автобіографії О. Г. Шліхтер, була тоді центром революційного російського студентства. Тут він вперше знайомиться з «Капіталом» Маркса, створює у 1891 р. соціал-демократичну групу російських студентів, яка стає на позиції плехановських «Наших незгод» та групи «Визволення праці». Саме з цього року починається партійний стаж О. Г. Шліхтера. Серед членів гуртка він називає Є. С. Лувищук, яка стала згодом його дружиною, і Л. М. Хінчука — відомого після II з'їзду РСДРП меншовицького діяча, що в роки Радянської влади вступив до Комуністичної партії і займав ряд відповідальних державних посад. Влітку наступного року студент-медик Шліхтер повертається з-за кордону і працює на Полтавщині, в одному із загонів по боротьбі з холерою. По закінченні цієї роботи оселився на декілька місяців у містечку Златопіль Київської губернії і вів соціал-демократичну пропаганду серед учнів місцевої гімназії і фармацевтів аптеки. Внаслідок зрадництва одного гімназиста був арештований і ув'язнений у Лук'янівську тюрму Києва, а потім до закінчення справи його висилають до Полтави під особливий нагляд поліції. У Полтаві він створює соціал-демократичну групу, члени якої ведуть боротьбу з місцевими народниками й народовольцями за революційну теорію і практику марксизму, проробляють щойно видані книги П. Б. Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії» та Г. В. Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». В сучасній історико-партійній літературі, зокрема в «Нарисах історії Комуністичної партії України» і «Нарисах історії Полтавської обласної партійної організації», свідчення О. Г. Шліхтера про створення Полтавської соціал-демократичної групи наводяться як незаперечний факт, а ось про його соціал-демократичну пропаганду в Златополі не згадується в «Нарисах» історії ні партійних, ні комсомольських обласних організацій. Думається, що цей недогляд слід виправити, та й роботу революційного гуртка гімназистів у Прилуках необхідно ширше популяризувати.

Яскраві сторінки ранньої історії партії пов'язані з подальшою революційною діяльністю О. Г. Шліхтера. У 1895 р. його висилають на 5 років у Сольвичегодськ Вологодської губернії, де він зустрічається з М. Є. Федосєєвим — відомим організатором марксистських гуртків в Казані, до одного з яких входив В. І. Ленін. Разом з Федосєєвим, С. О. Суворовим, Є. С. Шліхтер та іншими засланнями організує соціал-демократичний гурток, де вивчають марксистську літературу, капітальну працю Федосєєва «Про економічні причини визволення селян». Через рік, у зв'язку із загостренням туберкульозу легень, Шліхтер дістав дозвіл перевестися у Самару на кумисолікування, де перебував з 1896 до 1900 р. Там він активно працював у соціал-демократичному гуртку разом з Г. М. Кржижановським і Ф. В. Ленгніком, продовжував вести боротьбу з народниками Брешко-Брешківською, Натансоном та «струвізмом», вивчав працю В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». У 1901 р., після закінчення строку заслання, переїжджає до Тули, веде активну партійну роботу як член місцевого комітету РСДРП.

З 1902 р. починається новий період у революційній діяльності О. Г. Шліхтера, пов'язаний з його переїздом до Києва. Тут він зразу ж входить до Київського комітету РСДРП і виконує за його дорученням пропагандистсько-літературну роботу. «У Київському комітеті,— згадує він у своїй автобіографії,— я займаю тверду позицію іскрівця-ленінця, в результаті чого ще до розколу Київського комітету на більшовиків і меншовиків у мене виникає ряд розходжень і зіткнень з опортуністичною частиною комітету, яка відмовилась, між іншим, надрукувати від імені комітету мою прокламацію до селянства, в прокламації викладався ленінський погляд на аграрне питання»⁹. З київським періодом О. Г. Шліхтер пов'язує свій перехід до систематичного зв'язку з робітниками (лекції, гуртки) і до масової агітаційної роботи. Працюючи в літературній групі комітету, він веде також лекційну роботу в підпільних гуртках по підготовці агітаторів і пропагандистів. Влітку 1903 р. був одним з організаторів і керівників загального робітничого страйку, який високо оцінив В. І. Ленін. «Відчувається, що ми напередодні барикад (відзив місцевих соціал-демократів про київський рух 1903 р.)»¹⁰,— так записав Володимир Ілліч.

Значний внесок зробив О. Г. Шліхтер у висвітлення історичного значення II з'їзду РСДРП і утвердження ленінської концепції історії більшовицької партії. Протягом 20-х років в радянській історіографії тривали дискусії з приводу визначення дати створення більшовицької партії, одні автори починали її родовід з часу I з'їзду РСДРП, інші — з II, III з'їзду, а то й з VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. І лише у 1933 р., коли ІМЕЛ при ЦК ВКП(б) опублікував тези «Тридцять років більшовицької партії (1903—1933)», історики дійшли одностайної думки¹¹. Серед численних авторів, що виступили в пресі до цієї дати, був і О. Г. Шліхтер, який видрукував свої статті в центральних органах ЦК КП(б)У — газеті «Комуніст» («З'їзд виникнення більшовизму») і журналі «Більшовик України» («Напередодні великих боїв пролетаріату: До 30-річчя II з'їзду партії»). Однак цей висновок про основоположне значення II з'їзду РСДРП незабаром було переглянуто — в «Короткому курсі історії ВКП(б)», який вийшов у 1938 р. під редакцією Й. В. Сталіна (на книжці стояло: «під редакцією комісії ЦК ВКП(б)»), було заявлено, що «початок партії нового типу, партії ленінізму, більшовицької партії» покладає VI (Празька) конференція. І лише після XX з'їзду КПРС історико-партійна наука знову повернулася до ленінської концепції історії більшовизму.

Після II з'їзду РСДРП О. Г. Шліхтер займає послідовно більшовицьку позицію і веде непримиренну боротьбу з меншовицькою більшістю Київського комітету. У статті «Напередодні великих боїв пролетаріату», висвітливши загальну обстановку в країні напередодні II з'їзду РСДРП і рішення самого з'їзду, він показав те складне становище, яке склалося в Київському комітеті, і називав двох членів комітету — себе і Вікара, що голосували за більшовиків під час обговорення доповіді меншовицького емісара Розанова про II з'їзд, решта ж учасників заявила себе меншовиками (Діжур, Френкель, Ішуп та ін.). Незабаром меншовики запропонували О. Г. Шліхтеру вийти із складу комітету, всіляко ігнорували його. На початку 1904 р. внаслідок неможливості дальшої роботи в меншовицькому комітеті він виходить з нього і продовжує викривати його опортуністичну лінію, часто виступає на відкритих мітингах робітників, студентів, демократичної інтелігенції, значно посиливши і розширивши свої зв'язки з широкими масами трудящих Києва.

⁹ Олександр Григорович Шліхтер: Бібліогр. покажчик.— С. 10.

¹⁰ Ленін В. І. Перші уроки // Повне зібр. творів.— Т. 9.— С. 239.

¹¹ Злобин В. И. Историография II съезда РСДРП // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 1.— С. 77—82.

Коли почалася перша російська революція, О. Г. Шліхтер виступає одним з найактивніших керівників і організаторів революційних виступів трудящих міста. Він — на чолі страйкового комітету, який успішно керує загальним страйком службовців управління Південно-Західних залізниць у лютому 1905 р., потім обирається делегатом і виступає одним з керівників Першого з'їзду Всеросійської спілки залізничників, головує на Другому з'їзді цієї ж спілки, очолює коаліційний страйковий комітет під час загального страйку в жовтні 1905 р. Вказуючи на нездатність меншовицького комітету організувати виступи київських робітників, О. Г. Шліхтер писав: «Починаючи страйком службовців Південно-Західних залізниць (у лютому 1905 р.) і кінчаючи великим загальним страйком у жовтні 1905 р., революційні бої з самодержавством проходили в Києві не під проводом меншовицького комітету, а під прапором більшовизму, під тими більшовицькими гаслами, що їх кидала в пролетарські маси невеличка більшовицька група, яка фактично стояла на чолі цілого революційного руху в Києві 1905 р. У ті дні ніхто не відчував, не пам'ятав та й не цікавився існуванням меншовицького Київського комітету»¹².

Документальні матеріали, які збереглися і широко використовуються при написанні історії Київської партійної організації, підтверджують таку оцінку сучасника тих подій. Про революційні події в Києві, на Україні і в цілому в Росії О. Г. Шліхтер написав цілий ряд праць, приурочуючи їх до 20-ти і 25-річчя першої російської революції. Серед них виділяється своєю фундаментальністю брошура «Київ за жовтневих днів 1905 року» (Х., 1926.— 48 с.), в якій яскраво змальовано розгортання революційних подій у місті, на тлі масових виступів у країні показано керівну роль більшовиків. Однак більшовики вирішили тоді не відокремлюватися від інших революційно-демократичних організацій і, щоб залучити до руху усю різноманітну дрібнобуржуазну масу, визнали за доцільне утворити коаліційний революційний комітет. Приймаючи це рішення, більшовики Києва керувалися настановами В. І. Леніна про здійснення тактики «лівого блоку», що виражалася формулою «нарізно йти, разом бити» і була обов'язковою «для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному русі»¹³. Така політика сприяла консолідації всіх революційних сил і створенню загальнонародного фронту проти царизму. На жаль, коаліційний революційний комітет у Києві не залишив якихось протоколів, постанов чи листівок, і тому особливу цінність мають спогади керівника комітету про його партійний склад. «До складу комітету,— пише Шліхтер,— увійшли представники від більшовиків (я), від меншовицького комітету, від Бунду, «Спілки», есерів та анархістів»¹⁴.

Історії відомі постанови, листівки коаліційних страйкових комітетів, які створювалися під час жовтневого загальнополітичного страйку, в дні грудневих збройних повстань у Москві, Харкові, Катеринославі та інших містах, де більшовики заключали такі угоди про спільні виступи з меншовиками і есерами, іноді — з бундівцями, а ось про залучення до таких дій «Спілки» чи анархістів, які користувалися незначним впливом в масах, то про це згадується вперше. Але цей факт не слід ігнорувати, навпаки, він зобов'язує істориків більше уваги приділити діяльності цих дрібнобуржуазних партій, зокрема в Києві.

Про розгортання революційних подій у Києві, масові мітинги в актовому залі Київського університету, де головував О. Г. Шліхтер і виступали різні промовці, відкрито збиралися кошти на озброєння та для допомоги революціонерам, що томилися в тюрмах, збереглось чи-

¹² Шліхтер О. Г. Напередодні великих боїв пролетаріату // Вибрані твори.— С. 141.

¹³ Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії // Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 87.

¹⁴ Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— С. 188.

мало документальних матеріалів, є інформація поліцейських чинів, газетні кореспонденції, навіть фотографії, серед них на одній відбито Шліхтера на коні серед моря демонстрантів. Як розповідав О. Г. Шліхтер, цей випадок стався 18 жовтня, на другий день після проголошення царського маніфесту, коли величезна колона демонстрантів рушила від університету до міської думи на Хрещатику, щоб там провести багатотисячний мітинг. Один з службовців Південно-Західних залізниць, який виїхав на демонстрацію своїм конем для кращого огляду навколишніх подій, запропонував Шліхтеру пересісти на його коня, і він скористався цією рухомою трибуною. Потім представники різних партій виступали з балкона думи, звертаючись до 10-тисячної юрби маніфестантів. Сам Олександр Григорович звернувся до роти солдат, які стояли коло заднього балкона думи, роз'яснюючи їм основні вимоги пролетаріату за програмою-мінімум РСДРП і закликаючи до підтримки робочого люду. Але поки проходив мітинг, царські власті підтягнули до думи додаткові війська і силою зброї розігнали демонстрантів. Сім чоловік було вбито, понад 100 — поранено. У місті почався чорносотенний погром, йшли масові обшуки й арешти. Жандарми полювали і на керівника революційних мітингів. Шліхтер змушений був зникнути з Києва і виїхати спочатку за кордон у Швейцарію, потім повернувся в Петербург, наприкінці 1905 р. переїхав до Фінляндії, де оселився в селі Сауна-Лахті біля Выборга під чужим паспортом Ананьїна.

Проживаючи у Фінляндії, О. Г. Шліхтер виконував ряд агітаційно-пропагандистських та літературних робіт за завданням ЦК і Петербурзького комітету РСДРП, за безпосереднім дорученням В. І. Леніна. Крім статей у петербурзькій більшовицькій пресі («Эхо», «Волна», «Вперед», «Пролетарий») він видав у цей період ряд брошур, присвячених головним чином думській тактиці більшовиків. У цих працях Шліхтер виступає вже як загальнопартійний літератор-публіцист. Особливу цінність має його праця «Державна дума та її роль у визвольному русі» (вийшла 1906 р. в легальному видавництві Петербурга і через цензурні умови слова «визвольний рух» замінили в назві слово «революція», тому в радянський час вона перевидавалась під назвою «Державна дума та її роль в революції»). Тут детально аналізується загальна обстановка в країні і зростання класової свідомості пролетаріату, над пробудженням якої «невпинно і давно вже почала працювати виразниця його інтересів — Російська соціал-демократична робітничка партія», підкреслюється значення 9 січня 1905 р., коли «почалася доба масового пробудження пролетаріату», підтримка його лозунгів — «Геть самодержавство», «Хай живуть Установчі збори, обрані загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням» — різними верствами російського суспільства, а в результаті уряд змушений був переозброїтися, шукати нові засоби для дальшого фактичного панування бюрократії над Росією, вдатися до обману, для чого і було «задумано та оголошено закон про Державну думу — цю карикатуру на справжнє народне представництво, що його одностайно вимагає прогресивна Росія»¹⁵.

У своїй оцінці Державної думи О. Г. Шліхтер майже дослівно повторює її характеристику, дану В. І. Леніним ще у 1905 р., який називав булігінську Думу «найзухвалішим знущенням з «народного представництва»¹⁶. О. Г. Шліхтер порівнює царські закони про Думу від 6 серпня і 11 грудня 1905 р., аналізує надані грудневим законом обмежені виборчі права робітників і тим роз'яснює причини, чому пролетаріатові не лишалося нічого іншого, як відмовитися йти до Думи, одвернутися від цього бюрократичного викрутку. «Пролетаріат знає, — завершує автор свій твір висновком, — що не в Думі народиться

¹⁵ Там же. — С. 149.

¹⁶ Ленін В. І. «Єднання царя з народом і народу з царем» // Повне зібр. творів. — Т. 11. — С. 172.

свобода Росії, що рішуча боротьба — немінуча і немінучі тяжкі жертви, передусім і більш за все його власні жертви. Але він не жахається цих жертв і принесе їх народові, коли настане час, а час цей настане тоді, коли закінчиться процес згущення революційної атмосфери і революційного єднання пролетаріату та селянства»¹⁷.

Якщо більшовики проводили тактику бойкоту булігінської і I Думи, то протилежну позицію займали меншовики, закликаючи до участі у виборах і «законодавчої» роботи в самій Думі у блоці з кадетами. О. Г. Шліхтер виступив із статтею «Дії Думи та думська тактика «меншовизму», яка була надрукована в журналі «Вестник жизни» № 8 від 18 червня 1906 р., де аналізує соціальний і партійний склад I Державної думи, її діяльність за перший місяць її роботи і показує антинародний характер прийнятих постанов, що відбивають інтереси панівної в Думі партії кадетів.

В роки першої російської революції О. Г. Шліхтер опублікував статтю про III з'їзд Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти, делегатом якого він був, виступав від імені партії і де разом з групою більшовиків (В. Р. і Л. Р. Менжинськими та ін.) вів боротьбу проти впливу есерів та енесів, підготував ряд праць з аграрного питання, яким постійно займався ще з часу роботи в медичному загоні по боротьбі з холерою на Полтавщині 1892 р., коли він збирав відомості про розшарування селянства. Після поразки революції 1905—1907 рр., перебуваючи на засланні в Єнісейській губернії, вчений-аграрник продовжує свої дослідження в цій же галузі.

З перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції О. Г. Шліхтер знову прилучається до активної партійної роботи, стає членом Красноярського губернського комітету партії, потім переїжджає в Петроград, де відає статистичним відділом Петроградської продовольчої управи і в той же час бере участь в діяльності столичної більшовицької організації, в роботі VI з'їзду РСДРП(б), з серпня 1917 р. — у Москві, під час жовтневих боїв — член Московського військово-революційного комітету, комісар продовольства Москви і Московської губернії, в грудні 1917 р. виїжджає до Петрограда і відає вже продовольчою справою в усій Радянській республіці. Крім уже згаданих спогадів про ленінське керівництво цією проблемою Шліхтер залишив ряд спеціальних праць про продовольчу політику партії. Значний інтерес становлять праці О. Г. Шліхтера про здійснення продовольчої політики на Україні — «Продовольство з України», «Україна та її найближчі продовольчі перспективи», «Основні завдання радянської продовольчої політики», «Місто і село у продовольчому питанні», його промови й доповіді з продовольчої справи на III Всеукраїнському з'їзді Рад, III з'їзді КП(б)У. Зваживши весь багатий досвід, нагромаджений в Російській Федерації з моменту Жовтневої революції, О. Г. Шліхтер в надзвичайно важких умовах створює апарат Народного комісаріату продовольчих справ України і розробляє основні завдання продовольчої політики, які забезпечили б хлібом армію, залізничників, робітників Донбасу і промислових центрів РСФРР. Він показав значення продовольчої справи як найважливішого питання боротьби за диктатуру пролетаріату і узагальнив перший досвід Радянської влади в організації продовольчої справи.

Як видатний аграрник-марксист, О. Г. Шліхтер багато сил і енергії віддав справі соціалістичної перебудови сільського господарства України. З 1927 по 1930 р. він працював на відповідальній посаді Народного комісара земельних справ УСРР. Його практична діяльність по здійсненню ленінського кооперативного плану на селі була нерозривно пов'язана з науковою працею. Саме в ці роки він створив ряд цінних наукових праць, присвячених проблемам соціалістичної перебудови

¹⁷ Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— С. 167.

дови села, зміцненню союзу робітничого класу і селянства, як основної умови успішної побудови соціалізму. Спираючись на рішення XV партійного з'їзду, Шліхтер досліджує конкретні шляхи соціалістичної перебудови села, визначає місце в цьому процесі кооперації, радгоспів і колективів (включаючи сюди артіль, комуні та інші організації). О. Г. Шліхтер у цей період розробляв такі важливі питання соціалістичної реконструкції сільського господарства, як землевпорядкування, раціональне господарське використання землі, розвиток тваринництва в соціалістичному секторі, електрифікація сільського господарства тощо. Особливу увагу він приділяв обґрунтуванню необхідності здійснення масової колективізації селянського господарства і вирішення на цій основі зернової проблеми. У 1930 р. до 6-х роковин від дня смерті В. І. Леніна О. Г. Шліхтер написав статтю «Ленін та колективізація», в якій детально висвітлює ставлення вождя партії до проблеми усунування праці дрібних землеробів, його вимогу терпеливого перевиховання їх психології і навиків, що потребує покоління. «На цих саме ленінських принципах про терплячість, поступовість і добровільність,— заявляв він,— побудовано роботу нашої партії в галузі колективізації»¹⁸.

На жаль, тут автор явно прикрашує стан речей в угоду сталінській диктатурі, та й тоді він не міг сказати правди про «революцію зверху» і насильницькі методи колективізації. У статті говориться тільки про перекручення лінії партії місцевими працівниками, які почали захоплюватися негайною організацією комун, усунуванням курей, свиней, корів. Але це «запаморочення від успіхів», заявляє автор, своєчасно рішуче поправив Сталін.

У працях О. Г. Шліхтера є й інші неправильні чи застарілі з позиції сьогодення оцінки і положення.

В дусі часу він, зокрема, критикував М. І. Бухаріна за його явну переоцінку можливостей розвитку дрібного індивідуального селянського господарства (що рівнозначно недооцінці ролі колгоспів і радгоспів, а звідси і «неминучий в галузі практичних пропозицій курс на розвиток куркульського господарства»¹⁹), вказував на ворожість марксизму поглядів О. В. Чаянова та інших неонародників, які «мусили роззброїтися перед фактом перемоги великого господарства в землеробстві та повороту вирішальної маси селянства на шлях колективізації»²⁰, виступав проти М. Д. Кондратьєва, опублікувавши спеціальну статтю «Право-«лівацький» блок в площині кондратьєвщини»²¹.

Та, мабуть, О. Г. Шліхтер все ж не догодив Сталіну, бо незабаром він відійшов од активної політичної діяльності і перейшов на наукову роботу. З 1930 р. він працює директором Українського інституту марксизму-ленінізму, а після його реорганізації — президентом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). З 1934 р. — віце-президент АН УРСР. В цей період свого життя О. Г. Шліхтер приділяв велику увагу проблемам розвитку продуктивних сил Радянської України. Великою заслугою О. Г. Шліхтера є постановка питання про всебічне вивчення і раціональне використання надр республіки. Будучи головою Ради по вивченню продуктивних сил України при АН УРСР, він звертав особливу увагу на необхідність розвідки нових родовищ бурого вугілля, нафти, кольорових металів, комплексного використання Дніпра.

Твори О. Г. Шліхтера охоплюють багато інших проблем економіки і історії. Важливе значення мають його праці про К. Маркса, присвячені 50-річчю з дня смерті основоположника наукового комунізму, стаття до смерті С. М. Кірова «Незабутній борець революції», статті-

¹⁸ Там же.— С. 491.

¹⁹ Там же.— С. 429.

²⁰ Там же.— С. 500—501.

²¹ Олександр Григорович Шліхтер: Бібліогр. покажчик.— С. 61.

некрологи про В. В. Вакара, Л. Б. Красіна і І. А. Саммера, з якими йому доводилось працювати, доповідь на ювілейній сесії АН УРСР «Чернишевський, Добролюбов і Шевченко», промова на урочистому засіданні АН УРСР, ВУАМЛІНу і Спілки радянських письменників України «М. М. Коцюбинський». До 15-річчя Жовтня О. Г. Шліхтер виступив в АН УРСР з промовою «Жовтень і наука», що вийшла окремим виданням, в якій показано турботу партії про розвиток науки в республіці.

Автор цього огляду намагався привернути увагу до проблем історії партії у творах О. Г. Шліхтера, аналізуючи науково-теоретичну спадщину більшовика-ленінця в тісному зв'язку з його практичною діяльністю. Адже саме життя Олександра Григоровича, виконання ним партійних і державних обов'язків змушувало його займатися тими чи тими питаннями теорії й науки. Діяльність О. Г. Шліхтера як соратника В. І. Леніна, партійного літератора-публіциста невіддільна від його наукової праці. Він був одним з фундаторів партії, починаючи з кінця минулого століття, все його свідоме життя пов'язане з партією, співцем, літописцем якої він виступав. В цьому особливість О. Г. Шліхтера як історика партії.

Важливим джерелом для висвітлення історії партії виступає й автобіографія О. Г. Шліхтера, написана незадовго до смерті, в якій він описує і оцінює не тільки важливіші віхи свого життя і діяльності, зустрічі з В. І. Леніним, але й дає характеристику загальнопартійним явищам і подіям, називає своїх товаришів по партії, багато з яких не відомі сучасному читачеві. Зустрічаються, правда, окремі неточності, але їх легко врахувати і виправити, залучивши інші документальні матеріали. Як один з організаторів і учасників київської більшовицької групи «Вперед», він, наприклад, пише про її створення у травні 1905 р., тим часом зберігє лист Н. К. Крупської від 28 лютого 1905 р. до Одеського комітету РСДРП, де говориться: «Майте на увазі, що в Києві утворилась літературна група більшості, є техніка, будуть видаватися листки, брошури і передрукуюватимуться статті з «Вперед» — все це для більшовицьких комітетів»²². 16 березня газета «Вперед» назвала київську організацію «Вперед» серед тих, які висловились за скликання III з'їзду РСДРП.

Як вчений-марксист О. Г. Шліхтер залишив велику наукову спадщину. Центральна наукова бібліотека АН УРСР у 1958 р. випустила бібліографічний довідник його праць, опублікованих з 1896 р., де описано 379 книг, статей, промов та інших матеріалів. Але цей список далеко не повний, бо в ньому нема його кореспонденцій в ленінській «Іскре», в легальних газетах «Киевское слово» и «Киевская жизнь», де він у 1905 р. друкувався, як це видно з автобіографії. Далеко не всі описані і його газетні статті 20-х років.

Внесок О. Г. Шліхтера в радянську науку був високо оцінений ще за його життя. Йому присвоєно звання доктора економічних наук, обрано, крім АН УРСР, дійсним членом АН Білоруської РСР і Комуністичної академії при ЦВК СРСР. На початку 30-х років було заплановано 8-томне видання творів О. Г. Шліхтера, але вдалося тоді випустити лише половину з них (1, 4, 5, 6). Після смерті вченого виходили його Вибрані твори (К., 1959), збірник праць «Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти» (М., 1975), не раз перевидавалися спогади про В. І. Леніна. Постала нагальна потреба вивчити всю наукову спадщину О. Г. Шліхтера і підготувати повне академічне видання творів вченого в 8—10 томах, залучивши до цього інститути АН УРСР і Інститут історії партії при ЦК Компартії України.

²² Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.).— К., 1964.— С. 550.

П. М. Шморгун

А. Г. ШЛИХТЕР КАК ИСТОРИК ПАРТИИ

Резюме

В статье впервые исследуется значение научного и публицистического наследия академика, вице-президента АН УССР А. Г. Шлихтера для развития историко-партийной науки. Особое внимание уделяется его работам о В. И. Ленине, партийных съездах и конференциях, о развитии социал-демократического движения накануне и в период первой российской революции, о продовольственной политике партии в первые годы Советской власти и социалистических преобразованиях сельского хозяйства в республике. Отмечаются также устаревшие и ошибочные оценки отдельных фактов и событий, сделанные ученым на рубеже 20—30-гг. в угоду культу личности Сталина.

До уваги читачів!

«Український історичний журнал»
у 1989 р. продовжить публікацію твору
Костомарова М. І. «МАЗЕПА».
Читайте, передплачуйте журнал!

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В ПАРТІЙНІЙ ПРЕСІ (70-ті — 80-ті РОКИ)

В процесі перебудови всіх сфер радянського суспільства, оновлення соціалізму партія посилила увагу до проблем розвитку соціалістичного способу життя. «Формування соціалістичного, інтернаціоналістського способу життя є справою всієї партії, всіх радянських людей», — відзначено в резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС¹.

У вирішенні цього загальнопартійного, всенародного завдання велика роль належить партійній пресі. Наша партія розглядає «телебачення, радіо, пресу як могутній інструмент гласності, громадського контролю»².

Партійна преса внесла свій вклад і в формування соціалістичного способу життя в 70—80-х роках. Безумовно, негативні явища, що мали місце в радянському суспільстві в 70-х — на початку 80-х років, і які обумовлені застоєм, відповідно позначилися і на діяльності преси, на соціалістичному способі життя. Разом з тим слід відзначити, що саме преса нерідко виступала з гострою критикою антисоціальних явищ, що поширювалися в період застою і підірвали морально-політичні основи нашого життя, намагалася піднімати партійні організації, громадськість на боротьбу з ними, в певній мірі готувала суспільство до необхідності якісних перетворень.

Преса, в цілому засоби масової інформації, відіграють важливу роль в формуванні соціалістичного способу життя в період перебудови. Вони немало зробили, як підкреслюється в доповіді на XIX партконференції, для відновлення історичної правди і справедливості, критики недоліків та упущень, поширення досвіду перебудови, вироблення у людей вміння мислити і діяти по-новому, творчо, цілеспрямовано³.

У радянській історіографії вивчення питань діяльності партійної преси по висвітленню соціалістичного способу життя пов'язано з розвитком досліджень з проблем соціалістичного способу життя в цілому. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські суспільствознавці давно і активно вивчають формування в СРСР соціалістичного способу життя. Як правомірно відзначає В. І. Касьяненко, хоч поняття «радянський спосіб життя» або «соціалістичний спосіб життя» в літературі та партійних документах в 20—50-х роках не вживалось, однак дослідження суспільствознавців фактично порушували основні сфери соціалістичного співжиття — економічну, соціально-політичну, духовну та сімейно-побутову⁴.

Актуальність формування соціалістичного способу життя, поява значної кількості журнальних і газетних публікацій з цієї проблеми в 70—80-х роках обумовили посилення уваги дослідників до її історіографічної розробки. Нині історіографія цієї проблеми нараховує понад 40 спеціальних праць⁵, а автори більше ніж 30 праць торкаються її в

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. 28 червня — 1 липня 1988 року. — К., 1988. — С. 137.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 141.

³ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 84.

⁴ Касьяненко В. И. Советский образ жизни. Проблемы исследования. — М., 1982. — С. 36, 158.

⁵ Підраховано автором.

зв'язку з іншими питаннями⁶. Характерно, що майже половина зазначених праць належить українським авторам. Однак поки що відсутні ґрунтовні історіографічні дослідження вкладу партійної преси в формування соціалістичного способу життя в зазначені роки. Деякі спроби такого аналізу здійснені в статтях Севастьянної Л. П. і Жиркова Г. В.⁷ Підкреслюючи важливість вивчення дослідниками діяльності преси по висвітленню соціалістичного способу життя для практики, автори справедливо відзначають в числі загальних недоліків відсутність комплексних робіт з основних напрямів досліджень та проблеми в цілому.

Слід сказати, що систематичне висвітлення в партійній пресі проблеми соціалістичного способу життя відноситься до початку 70-х років. Необхідно відзначити також її певний внесок в наукову розробку проблеми, зокрема понять «спосіб життя», «соціалістичний (радянський) спосіб життя»⁸. Проте в цих публікаціях авторам не вдалося дати вдало його трактовку, в них переважали тенденції обмежити розуміння «способу життя» життєвим рівнем⁹. Таке становище в значній мірі пояснюється тим, що на той час недостатньо було розроблено соціологічний прототип поняття «спосіб життя», його структура.

В той період не було подолано категоріальну невпорядкованість. Автори публікацій нерідко захоплювались дискусіями про дефініції. За підрахунками деяких дослідників існує декілька десятків¹⁰ (більше п'ятидесяти¹¹) визначень поняття «спосіб життя».

Істотним недоліком теоретичної розробки проблеми було те, що автори часто проявляли механічний підхід до вивчення проблеми, аналізу переваг соціалістичного способу життя, тобто виходили з принципу автоматичної дії цих переваг, абсолютизували гармонію розвитку суспільства, що безперечно, не сприяло розкриттю протиріч у соціалістичному способі життя, що існували.

Всю історіографічну літературу, присвячену висвітленню партійною пресою проблеми соціалістичного способу життя, умовно можна поділити на кілька груп: праці постановочного характеру; дослідження, які аналізують методологічні аспекти пропаганди соціалістичного способу життя, узагальнюють тематику виступів преси; публікації з проблем партійного керівництва діяльністю преси по пропаганді соціалістичного способу життя; соціологічні дослідження з даної проблеми. Окрему групу складає наукова література, в якій зроблена спроба узагальнити практику партійного керівництва пропагандою соціалістичного способу життя в пресі і діяльність самої преси в цьому напрямі.

Якщо взяти літературу, яку віднесено до першої групи, то слід виділити насамперед статті Н. Тимофеева, В. А. Алексеєва, Є. В. Бабенко-Півторадні¹². В них вперше розглядається пропаганда соціалі-

⁶ Підраховано автором.

⁷ Севастьянова Л. П. Пропаганда в комсомольской периодической печати социалистического образа жизни. Из истории социалистического строительства // Межвузовск. науч. сб.— Вып. 9.— Саратов, 1979.— С. 23—29; Жирков Г. В. Проблемы социалистического образа жизни в газете // Проблемы журналистики. Вып. 11.— Л.— 1980.— С. 83—88.

⁸ Акопов М. Советский образ жизни // Правда Украины.— 1973.— 4 сентяб.; Мазур В. Основні принципи і переваги соціалістичного способу життя // Під прапором лєнінізму.— 1974.— № 20.— С. 21—24 та ін.

⁹ Щербак Ф. Спосіб життя та праця // Робітнича газета.— 1975.— 17 черв.; Войтко В. Духовні і моральні устої соціалістичного способу життя // Під прапором лєнінізму.— 1975.— № 20.— С. 45—49 та ін.

¹⁰ Струков О. В. Социалистический образ жизни и идейно-воспитательные проблемы.— М., 1977.— С. 7.

¹¹ Немов А. А. Некоторые методологические вопросы анализа понятия «образ жизни» // Философские исследования. Вып. 2.— М., 1977.— С. 68.

¹² Алексеєв В. А. Пропаганда в печати советского образа жизни // Вестник Московск. ун-та. Серия «Журналистика».— 1977.— № 3.— С. 3—11; № 4.— С. 3—10;

стичного способу життя в партійній пресі як самостійний тематичний напрям.

У 70-ті — першій половині 80-х років преса активно пропагувала риси, грані, явища способу життя, що склався в нашій країні. Методологічною основою її діяльності були праці В. І. Леніна, документи партійних з'їздів, пленумів ЦК партії. Вона акцентувала свою увагу на вихованні в радянських людей таких рис, як колективізм, гуманізм, демократизм, інтернаціоналізм тощо. Такий підхід був характерним і для наукових праць, що досліджували діяльність преси в той період. Автори розглядали окремі напрями, групу напрямів діяльності преси по проблемі «соціалістичний спосіб життя», аналізували її специфіку. Однак в деяких працях постановочного характеру довільно інтерпретувалася проблема пропаганди способу життя в пресі. Так, в монографії Ф. П. Нестеренко¹³ вона ототожнюється з такими питаннями, як виховання марксистсько-ленінського світогляду, трудове виховання, виховання на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу. При їх розгляді автор не бачить специфіки соціалістичного способу життя і, зрозуміло, не показує її.

Необхідно сказати, що при такому підході соціалістичний спосіб життя перестає бути цілісною проблемою, втрачається його специфіка нового, заснованого на принципах соціалістичної справедливості, способу життя. Його відміченими рисами, як відзначає XXVII з'їзд КПРС, є колективізм і товариська взаємодопомога, торжество ідей свободи, нерозривна єдність прав і обов'язків кожного члена суспільства, гідність особи, справжній гуманізм¹⁴.

Перебудова реалістично оголила конкретні труднощі і протиріччя в механізмі функціонування соціалістичного способу життя. Але, незважаючи на складність і суперечливість свого розвитку, утвердження, соціалістичний спосіб життя, його цінності є нині великим досягненням. «Ми й надалі будемо розвивати всі справді соціалістичні цінності,— говорилося на XIX конференції КПРС,— рішуче усувати те, що перекручувало революційну теорію і обличчя соціалізму»¹⁵.

Увагу дослідників привернули методологічні аспекти пропаганди соціалістичного способу життя. Важливо, що в літературі з цього питання обґрунтовується найбільш ефективний засіб розкриття цієї проблеми через людину. Автори показали, що відображаючи той чи інший процес через конкретну особистість, преса таким чином дає уявлення про суспільство в цілому¹⁶. Зрозуміло, тут досить важливо показати людину в дії, у перипетіях динамічної, вагомої в суспільному відношенні ситуації як втілення способу життя.

У плані методології найбільш повно досліджені пропагандистські функції і можливості преси в системі формування соціалістичного способу життя. Найбільш плідно таку роботу ведуть Т. В. Жирков, С. А. Кость, І. Лайтinen¹⁷. Вони виділяють найбільш ефективні форми і

Бабенко-Півторадні Е. В. Затверджувати цінності нашого життя // *Комуніст України*.— 1977.— № 3.— С. 67—68 та ін.

¹³ Нестеренко Ф. П. Пропаганда советского образа жизни в печати.— М., 1982.— 104 с.

¹⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 8.

¹⁵ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 85.

¹⁶ Кость С. А. Методологические проблемы пропаганды советского образа жизни // *Преса і сучасність: Вісник Львівськ. ун-ту*. Вип. 10.— Львів, 1978.— С. 8—14; Кость С. А. Методы и формы пропаганды в печати советского образа жизни // Там же. Вип. 11.— Львів, 1980.— С. 13—19 та ін.

¹⁷ Жирков Т. В. Пропаганда советского образа жизни в районной печати // *Проблеми журналістики*. Вип. 9.— Л., 1977.— С. 64—78 та ін.; Кость С. А. Эффективность газеты как средства в системе формирования социалистического образа жизни // XXVI з'їзд і завдання журналістики. *Вісник Львівськ. ун-ту*. Вип. 12.— Львів, 1982.— С. 9—13 та ін.; Лайтinen И. Пропаганда советского образа жизни // *Главные темы*.— 2-е изд., перераб.— М., 1977.— С. 135—147.

методи пропаганди в пресі соціалістичного способу життя, розкривають їх значення. В той же час в їх працях не простежується історія становлення теми «соціалістичний спосіб життя», не аналізуються інші можливості впливу преси на формування і розвиток соціалістичного способу життя, зокрема організаторські функції преси, зворотний зв'язок з аудиторією для з'ясування результативності діяльності преси в цьому напрямі.

Розкриття проблеми соціалістичний спосіб життя залежить, як відомо, від того, наскільки вдало обрано основні напрями з урахуванням специфіки видання, які засоби використовуються для її розкриття. У цьому відношенні партійною пресою республіки нагромаджений значний досвід. Дослідники історії і теорії партійної преси в ряді публікацій аналізують і узагальнюють основні напрями пропаганди соціалістичного способу життя в пресі, роблять спробу їх класифікувати. Інтенсивно досліджують ці питання українські автори¹⁸.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу монографія Є. В. Бабенко-Пивторадні¹⁹, що є однією з перших спеціальних праць, в якій проаналізовано досвід партійних газет України по пропаганді радянського способу життя. Розглядаючи такі напрями пропаганди, як нове, творче ставлення радянських людей до праці, соціальний оптимізм трудящих Країни Рад, автор вперше звертає увагу на ціннісні орієнтири в пропагандистській роботі преси. Саме такий підхід дозволяє більш повно розкрити високі моральні якості радянських людей, має немалий пропагандистський ефект. Разом з тим дослідження не позбавлене й недоліків. Автор узагальнює тільки позитивні приклади, а критичний аналіз роботи преси практично відсутній. Це частково можна пояснити тим, що в застійний період інформація, в тому числі і в пресі, часто відбиралась й подавалась так, щоб підтвердити формули й положення, що були проголошені офіційно. Тому, звичайно, преса того періоду не завжди відображала реальний стан соціалістичного способу життя. Не були в достатній мірі об'єктивними і наукові дослідження, що з'явилися в той період з даного питання, в тому числі і розглядувана монографія. В 70-х роках значно знизилась творча активність мас, неймовірно поширилася бюрократія, слова розходилися з ділом. Все це породило соціальну апатію людей, їх пасивність. Проте як у пресі, так і в дослідженнях з проблеми соціалістичного способу життя ці питання не знайшли відповідного відображення. Саме тому в умовах перебування партія так принципово ставить питання про соціальні цінності соціалістичного способу життя. М. С. Горбачов в доповіді на XIX конференції КПРС підкреслив, що «цінності і блага не з'являються самі собою. Їх створює тільки праця. Для нас неприйнятні несумлінне ставлення до справи, низька дисципліна праці, інертність, соціальне утриманство. Так, ми знаємо, що в роки застою нагромадилось чимало важких проблем у сфері трудової діяльності. Тепер нам доводиться виправляти справу, і надолужувати прогагане. І це не так просто, оскільки стосується всього суспільства»²⁰.

В ряді праць робиться спроба показати діяльність преси у сукупності всіх її функцій — пропагандистської, виховної та організаторської. Серед таких праць є монографії, збірники статей²¹. Так, І. В.

¹⁸ Бабенко-Пивторадні Э. В. Утверждая ценности нового мира: О пропаганде советского образа жизни средствами печати республики.— К., 1979.— 136 с.; Цюх Ю. Т. Социалистический образ жизни — важнейшая и постоянная тема советской журналистики // Проблемы журналистики.— Вып. II.— Л., 1980.— С. 3—12; Грані радянського характеру // П'ятирічка на газетній полосі.— К., 1983.— 238 с.; Газета і виховання трудящих.— К., 1984.— 164 с.

¹⁹ Бабенко-Пивторадні Э. В. Указ. соч.

²⁰ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 40.

²¹ Валько И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни.— К., 1980.— 144 с.; Социалистический образ жизни и журналистика // Межвузовск.

Валько розглядає пресу як важливий фактор суспільного розвитку, вивчає її роль в формуванні ідейно-моральних та економічних основ соціалістичного способу життя, вирішенні соціальних проблем²². До позитивної характеристики монографії слід віднести те, що в ній робиться спроба вияснити конкретні шляхи підвищення ефективності пропагандистсько-інформаційного впливу преси при висвітленні питань соціалістичного способу життя. Відповідну роль у цьому відіграє дотримання єдності ідейно-моральних принципів партійної преси з науково-політичним аналізом соціальної дійсності. Разом з тим автор розглядає роль публіцистики в розвитку соціалістичного способу життя в теоретико-методологічному плані, поза конкретним аналізом газетної та журнальної практики. В цьому зв'язку варто підкреслити, що взагалі недостатньо вивчається історія публіцистики з проблеми «соціалістичний спосіб життя», тобто та частина журналістики, яка має найбільший вихід на практику, впливає на організацію соціальної поведінки мас, на спосіб життя в цілому. Тому вивчення цього аспекту впливу партійної преси на розвиток і оновлення соціалістичного способу життя вимагає уваги дослідників.

Серед надрукованих праць окрему групу складають статті і монографії, в яких висвітлюється ленінська теоретична спадщина з питань партійного керівництва пресою. До них відносяться праці А. А. Круглова, В. П. Смирнова, Б. І. Варецького²³ та ін. Автори показали, що основи і принципи діяльності революційної преси закладені К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним. Їх діяльність була безпосередньо пов'язана з пресою, яку вони розглядали як знаряддя боротьби за класові інтереси пролетаріату, політичної освіти і організації пролетаріату для революційної боротьби.

Серед праць, присвячених вивченню ленінської теоретичної спадщини з питань періодики, становлять певний інтерес статті А. П. Гусева²⁴. Він доводить, що В. І. Ленін в ряді своїх праць («Із заміток публіциста», «З щоденника публіциста», «Як організувати змагання?», «Про характер наших газет», «Великий почин» та в інших) розробив концепцію пропаганди соціалістичного способу життя в пресі. Однак, ця теза, як представляється, потребує уточнення. Дійсно, ленінська теоретична спадщина з питань преси характеризується багатством змісту, методів розробки, форм викладу — вона нараховує понад 80 праць²⁵. Окремі думки, вказівки з цього питання можна знайти в листах Володимира Ілліча, промовах, замітках, тезах — це більше 260 публікацій, в тому числі понад 70 публікацій належить до післяжовтневого періоду²⁶. В них В. І. Ленін розробив теорію пролетарської преси, в якій чільне місце займають питання, пов'язані з висвітленням нового, соціалістичного способу життя людей.

Приділяючи постійну увагу розробці перспектив, основ, принципів і форм соціалістичного співжиття в умовах соціалізму, В. І. Ленін

сб. Вып. II.—Л., 1980.—143 с.; Горизонты публицистики: опыт и проблемы.—М., 1981.—231 с. та ін.

²² Валько И. В. Указ. соч.

²³ Круглов А. А. В. И. Ленин и становление советской прессы.—М., 1973.—238 с.; Смирнов В. П. Ленинские принципы партийного руководства печатью.—М., 1975.—174 с.; Варецкий Б. И. Как В. И. Ленин руководил печатью.—М., 1981.—62 с. та ін.

²⁴ Гусев А. П. Ленінська теоретична спадщина і пропаганда соціалістичного способу життя (На прикладі заміток «Із щоденника публіциста») // Журналістика: преса, радіо, телебачення. Вып. 8.—К., 1980.—С. 3—10; Гусев А. П. Ленінська концепція утвердження і пропаганди соціалістичного способу життя // Там же. Вып. 10.—1981.—С. 3—12; Гусев А. П. Головні напрями пропаганди в пресі соціалістичного способу життя // Там же. Вып. 12.—1982.—С. 38—62.

²⁵ Солдатенко В. Ф., Гошуляк І. Л. В. І. Ленін про роль періодичної преси в революційному перетворенні суспільства // Укр. іст. журн.—1984.—№ 4.—С. 47.

²⁶ Підраховано автором.

висловлює цінні ідеї відносно можливостей впливу друкованої пропаганди на формування соціалістичного способу життя. Він, зокрема, вказував, що в пресі повинна знаходити відображення вся історична дійсність, весь спосіб життя людей, ставив перед пресою завдання більше уваги приділяти питанням будівництва нового життя, розкриваючи при цьому всю повноту його переваг. «Більше уваги до того,— писав Володимир Ілліч,— як робітники і селянська маса на ділі буде щось нове у своїй буденній роботі. Більше перевірки того, наскільки комуністичне це нове»²⁷.

Ця теза має велике методологічне значення. Вона розкриває перед пресою магістральний шлях, яким слід йти, висвітлюючи становлення нового ладу, а отже і формування способу життя. Однак при розгляді лєнінської теоретичної спадщини з питання ролі преси у формуванні соціалістичного способу життя, на наш погляд, було б точніше говорити не про концепцію пропаганди соціалістичного способу життя, яка передбачає системне, послідовне, спеціальне обґрунтування питання, а про лєнінські ідеї, розробку питань пропаганди нового, соціалістичного способу життя, який тоді тільки ще народжувався.

Варто звернути увагу й на те, що тривалий час лєнінські ідеї і прогнози про формування і розвиток соціалістичної праці і побуту, комуністичної моралі і нових форм життя трактувались прямолінійно і спрощено. Не випадково в матеріалах ХІХ Всесоюзної конференції КПРС підкреслено, що багато ідей К. Маркса і В. І. Лєніна, які до недавня сприймались або односторонньо, або зовсім замовчувались, сьогодні дістають нове прочитання²⁸. Тому більш глибоке вивчення лєнінської теоретичної спадщини з вказаного питання має велике значення для нинішньої практики преси і залишається актуальним завданням дослідників історії партійної преси.

До самостійної групи слід віднести праці, в яких досліджується партійне керівництво діяльністю преси по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя²⁹. В них показано на конкретних фактах керівництво партійних комітетів своїми друкованими органами — газетами і журналами, розкриваються форми і методи, за допомогою яких партійні органи впливали на розширення тематики і піднесення рівня публікацій, посилення дієвості друкованого слова. В той же час указані автори не досліджують питання керівництва партійних комітетів пресою в плані висвітлення на її сторінках тематики з соціалістичного способу життя.

Питання партійного керівництва пресою в загальному аспекті знайшли відображення в колективній монографії «Средства массовой информации и пропаганды»³⁰. Важливо підкреслити, що в монографії заслуговує на увагу поставлене питання про створення системи передового організаторського досвіду преси в справі вдосконалення соціалістичного способу життя. Тут доречно додати, що проведення комплексних досліджень з даної тематики в значній мірі змогло б сприяти вдосконаленню роботи й партійних комітетів по керівництву пресою і діяльності друкованих органів у справі дальшого розвитку і оновлення нашого способу життя.

В ряді досліджень робиться спроба простежити партійне керівництво пресою в зв'язку з практикою висвітлення соціалістичного спо-

²⁷ Лєнін В. І. Про характер наших газет // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 87.

²⁸ Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 3.

²⁹ Козлов В. Н. КПСС — организатор и руководитель массовой партийно-советской печати.— Л., 1978.— 154 с.; Жидков В. П. В ответе за каждое слово.— М., 1979.— 136 с.; Морозов В. М. Партия и средства массовой пропаганды.— М., 1982.— 44 с.; Парин М. П. Печать и время. Партийное руководство прессой Украины в условиях развитого социализма.— Киев — Донецк, 1984.— 153 с. та ін.

³⁰ Средства массовой информации и пропаганды.— М., 1984.— 352 с.

собу життя³¹. Однак вузькі хронологічні рамки досліджень (як правило в межах п'ятирічки) не дозволили простежити генезис, фази розвитку цього процесу. Являє інтерес в цьому плані монографія В. Я. Стадніченка³², в якій аналізується партійне керівництво одним з важливих напрямів роботи преси по пропаганді соціалістичного способу життя — досвідом проведення контрпропагандистської роботи. Автор показує шляхи зростання ідейного рівня виступів преси — посилення наступальності, правдивості інформації. Слід сказати, що вони залишаються актуальними й сьогодні. Разом з тим монографія не позбавлена й недоліків. Відомо, що в контрпропагандистській роботі журналістам не завжди вдавалось витримати необхідну тональність пропаганди, в якій поєднувались би законна гордість за наші успіхи і досягнення з реалістичною, відкритою критикою принципових недоліків в нашому способі життя, що мали місце. Перш за все це пов'язано з недоліками в партійному керівництві пресою. Проте автор цього не розкриває.

А все це знижувало об'єктивність контрпропагандистських виступів преси, а значить і їх ефективність.

Перебудова по-новому поставила питання про партійне керівництво сферами життя радянського суспільства. Відбуваються позитивні зміни і в керівництві пресою: воно стає послідовнішим, демократичнішим, наповнюється новим змістом, збагачується новими формами і методами. В матеріалах XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XIX Всесоюзної конференції КПРС, інших партійних документах розроблена цільна, новаторська програма діяльності преси в умовах перебудови. Досить сказати, що після січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС було проведено 10 союзних нарад з керівниками засобів масової інформації і пропаганди з різних питань роботи преси в сучасних умовах³³.

На Україні з журналістами зустрічаються перші секретарі, члени бюро партійних комітетів, секретарі обкомів, міськкомів, райкомів, які займаються питаннями ідеології. В деяких районах республіки практикуються спільні наради комуністів апарату райкому партії і редакцій місцевих газет, зміцнюються зв'язки відділів редакцій з відповідними відділами партійних комітетів. Тільки після XXVII з'їзду КПРС обкоми партії республіки підтримали більше 200 актуальних виступів своїх друкованих органів³⁴. Таким чином, сьогодні послідовно оновлюється стиль партійного керівництва засобами масової інформації і пропаганди, в тому числі пресою. Тому науковий аналіз того, що досягнуто в справі партійного керівництва діяльністю преси, зокрема по формуванню соціалістичного, інтернаціонального способу життя потребують уваги дослідників.

До загальних недоліків праць, в яких досліджується роль преси в формуванні, становленні і розвитку соціалістичного способу життя, можна віднести те, що дослідники слабо використовували соціологічний аналіз, який дозволяє найбільш об'єктивно розкрити спрямованість пропаганди, тематику виступів з проблеми, ефективність впливу на аудиторію. Як правомірно відзначають дослідники історії і теорії преси, сьогодні, на жаль, можна говорити лише про окремі спроби

³¹ Полохало В. І., Боярська З. І. Преса України — важливе знаряддя Комуністичної партії в боротьбі проти буржуазних фальсифікацій радянського способу життя. 1971—1975 рр. // Вісник Київськ. ун-ту. Актуальні питання історії в умовах розвинутого соціалізму. Вип. 14.— К., 1981.— С. 70—76; Маковийчук М. М. Советская печать — мощное средство организации и воспитания масс.— К., 1982.— 152 с. та ін.

³² Стадніченко В. Я. Слово в наступлении.— К., 1983.— 111 с.

³³ Підраховано автором.

³⁴ Кравчук Л. М. Зміцнюючи демократичні починання // Комуніст України.— 1988.— № 4.— С. 26.

використання методу соціологічного аналізу в наукових публікаціях істориків партійної преси³⁵.

Актуальність конкретних соціологічних досліджень ефективності роботи преси по утвердженню соціалістичного способу життя впливає з потреб нашого суспільства. Однак соціологи поки що обмежуються вивченням окремих питань. Так, в надрукованих соціологічних роботах з точки зору проблеми, що розглядається, робиться наголос лише на вивчення ефективності пропагандистського впливу на аудиторію³⁶. Значно менший досвід нагромаджено в аналізі напрямів, змісту партійного керівництва діяльністю преси по формуванню соціалістичного способу життя³⁷.

Можна цілком погодитись з існуючою думкою про те, що нині необхідно глибше вивчати питання ефективності формування наукового світогляду, атеїстичного виховання, боротьби з буржуазною ідеологією і мораллю, зі всіма негативними явищами в житті нашого суспільства. Важливо приділити увагу вивченню ефективності впливу преси на розвиток соціалістичного способу життя³⁸.

Таким чином, науковий аналіз літератури з проблеми висвітлення соціалістичного способу життя пресою в 70-х — першій половині 80-х років дозволяє зробити висновок, що ця проблема розроблювалась дослідниками активно. В сукупності наявних праць, що є з проблеми, простежується історія становлення теми, її особливості, специфіка висвітлення. Дослідженням властивий проблемний підхід. Автори звернули увагу на актуальні аспекти її висвітлення в сучасних умовах.

Предметом досліджень стали в цей період методологічні аспекти висвітлення соціалістичного способу життя засобами преси, вивчення змісту преси в даному напрямі. Найбільш повно досліджені в працях характерні напрями, форми і методи діяльності партійних газет і журналів по висвітленню соціалістичного способу життя, форми і методи партійного керівництва цією стороною діяльності преси в плані її ролі в утвердженні соціалістичного способу життя. В меншій мірі — зворотний зв'язок з аудиторією. Слід сказати, що дослідники сконцентрували увагу в основному на діяльності преси по висвітленню проблеми соціалістичного способу життя. В той же час мало появилось комплексних досліджень, присвячених координації роботи в цьому плані всіх засобів масової інформації і пропаганди.

Серйозним недоліком досліджень з проблеми є те, що в них приділяється недостатня увага критичному аналізу діяльності преси по висвітленню соціалістичного способу життя. Зокрема, в дослідженнях не звернуто уваги на той факт, що пропаганда в пресі часто йшла врозріз з реальностями життя, її хвалебний і переможний тон, заспокоюючи громадську думку, відвертав увагу від негативних явищ, що з'явилися в суспільстві. В застійний період ідеологічна робота, в тому числі і преса стояли, як відзначалося в доповіді на XIX партконференції, на службі догматичних уявлень про соціалізм, втратили критичне ставлення до дійсності і тим самим сприяли застійним явищам. Пропа-

³⁵ Жирков Г. В. Основные тенденции современного развития историко-журналистской науки // Журналистика: преса, радіо, телебачення. Вип. 19.— К., 1987.— С. 18.

³⁶ Прохоров Е. П. Социология журналистики // Вестник МГУ. Серия 10. Журналистика.— М., 1975.— № 2.— С. 12—19; Осипов Г. В. Теория и практика социологических исследований в СССР.— М., 1979.— 144 с.; Васильев В. П. Роль конкретных социологических исследований в научном управлении социальными процессами.— М., 1981.— 149 с. та ін.

³⁷ Бырдаров Г. В. Социология и партийная работа.— М., 1977.— 146 с.; Роль средств массовой информации и пропаганды в нравственном воспитании. По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Баку (25—27 апреля 1979 г.).— М., 1979.— 255 с.; Бестужев-Лада И. В. Советский образ жизни. Формы и методы его пропаганды // Материалы университета лекторов г. Москвы. Вип. 13.— М., 1980.— 24 с. та ін.

³⁸ Васильев В. П. Указ. соч.

ганда, обходячи животрепетні проблеми буття, вироджувалась у риторичне марнослов'я і славослів'я, набувала суто ритуального значення³⁹.

Сьогодні партія приділяє особливе значення теоретичному арсеналу перебудови, націлює на пошук істини, правди, об'єктивність досліджень.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС з'явилися монографії, статті⁴⁰, в яких робиться аналіз висвітлення в пресі соціалістичного способу життя. В них продовжується розробка методичних аспектів проблеми. Підкреслюючи самостійність пропаганди соціалістичного способу життя як важливого напрямку діяльності преси, автори висловлюють думку про «наскрізний» характер цієї теми, що вона може повноцінно розкриватись і існувати в рамках інших журналістських тем. Позитивним є й те, що автори звертають увагу на ціннісно-нормативну наповненість поняття «спосіб життя». В цьому зв'язку представляється важливим аналіз в пресі тих ціннісних змін, що відбуваються в соціалістичному способі життя, виявлення їх витоків та причин, вивчення ролі партійної преси в ціннісній орієнтації сучасної суспільної свідомості.

До здобутків авторів сучасних досліджень в області теорії і практики преси слід віднести те, що дослідники сконцентрували увагу на тих проблемах соціалістичного способу життя, які виходять в умовах перебудови на перший план і висвітлюються засобами масової інформації та пропаганди. Так, в світлі сучасних вимог партії в монографії М. Ф. Ненашева підкреслюється важливість реалізму в пропаганді соціалістичного способу життя⁴¹.

Реалізм пропаганди має особливе значення, бо прикрашена дійсність виховує утриманство, не сприяє зростанню суспільної активності, формуванню готовності до подолання труднощів. Разом з тим і нині ще нерідко журналісти в своїх виступах відходять від глибокого аналізу складних соціальних, економічних і моральних проблем, що породжує практика перебудови, обмежуються загальними констатаціями. А між тим реалізм пропаганди передбачає не тільки об'єктивний показ того чи іншого явища, фактів життя. Важливо, щоб у виступах преси пропонувались шляхи вирішення тих чи інших проблем, подолання негативних явищ, що існують в соціалістичному способі життя.

Партія вимагає від преси якісно нового підходу в здійсненні своєї політико-освітньої та організаторської ролі, належного рівня критики всього, що заважає перебудові, вміння глибоко аналізувати складну діалектику, суперечливість процесів, що відбуваються в соціалістичному способі життя. Для цього потрібні, відзначалося на ХІХ партконференції, і більші знання, і більша компетентність, і більша конструктивність, і відповідальність⁴².

Особливе значення партія надає пресі в поширенні гласності. Останнім часом появилось ряд публікацій, в яких розглядається роль преси у висвітленні таких актуальних проблем соціалістичного способу життя, як демократія і гласність⁴³. Важливо, що в них відроджу-

³⁹ Див.: Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 81—82.

⁴⁰ Федотова Л. Н. Массовая коммуникация и развитие социалистического образа жизни // Вестник Моск. ун-та.— 1986.— № 3.— С. 70—73; Халилов А. Н. Пропаганда ценностей советского образа жизни в телевизионной публицистике // Там же.— 1986.— № 5.— С. 3—11; Рыжков В. Н., Михальчук О. Н. Два мира — два образа жизни // Лицо районной газеты.— М., 1986.— С. 99—101 та ін.

⁴¹ Ненашев М. Ф. Газета, читатель, время.— М., 1986.— 160 с.

⁴² Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 84.

⁴³ Шкондин М. В. Действенный инструмент гласности // Вестник Моск. ун-та.— 1986.— № 4.— С. 3—8; Качур С. П. Преса і демократизація радянського суспільства // Журналіст України.— 1987.— № 8.— С. 35—37; Жирков В. П. Авторитет газетной строки.— М., 1986.— 151 с.; Эффективность СМПП: опыт, пробле-

ється уява про пресу як саму представницьку, масову трибуну гласності. Варто відзначити в цьому плані й статтю В. Євсєєва⁴⁴. Автор правомірно розглядає пресу як надійний засіб гласності, що впливає на соціально-політичну систему. Причому, що характерно, не безпосередньо, а через людину як головний компонент системи. Однак в цьому плані організаційно-політичні й ідеологічні можливості партійної преси до цього часу в повній мірі не реалізуються. Вивчення цих аспектів діяльності преси представляє актуальну наукову і практичну проблему.

У цілому, говорячи про дослідження з вказаної проблеми, що з'явилися після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, необхідно відзначити, що вони мають в основному постановний характер. Проте поки що не має ґрунтовних досліджень діяльності партійної преси по формуванню, оновленню соціалістичного способу життя в умовах перебудови.

Слід відзначити, що преса, взагалі засоби масової інформації та пропаганди стали активними учасниками великої творчої праці по перебудові всіх сфер радянського суспільства, соціалістичного способу життя. Саме тому, що преса зразу же активно включилась в процес перебудови, партії вдалося вийти на сучасний рівень всієї роботи по перебудові. Це яскраво продемонструвала ХІХ партійна конференція.

На першому етапі перебудови партійна преса зробила чималий внесок в розкриття ситуації, що склалась в середині 80-х років, у роз'яснення концепції перебудови, поглиблення аналізу реального способу життя в нашій країні. На другому етапі центр ваги переноситься в площину практичної реалізації, втілення політики партії в життя. Від газет, журналів люди чекають серйозних роздумів, показу всього цінного, що народжується практикою перебудови, глибокої критики недоліків, що мають місце і в роботі по формуванню радянського способу життя.

Які ж напрями висвітлення радянського способу життя виступають сьогодні на перший план в діяльності партійної преси? Розглядаючи проблему крізь призму документів ХХVІІ з'їзду, ХІХ Всесоюзної конференції КПРС, матеріалів пленумів ЦК КПРС, інших документів партії і Радянського уряду, можна визначити по меншій мірі три взаємозв'язаних аспекти. По-перше, відповідний гуманним цілям соціалізму кут зору на людину як найвищу цінність і як на творця перебудови всіх сфер нашого життя. По-друге, даліше висвітлення цінностей і переваг соціалістичного способу життя, більш повне, якісне розкриття його характерних рис і сторін у взаємозв'язку і взаємообумовленості, дослідження форм їх прояву в соціалістичному суспільстві. По-третє, постійний пошук рішення питань розвитку соціалістичного способу життя, що висовуються теорією і практикою, ефективних шляхів і засобів його вдосконалення. У цьому плані необхідні такі наукові дослідження діяльності партійної преси, що дозволять виявити найбільш вірні шляхи вирішення цих проблем.

На сучасному етапі партійна преса велику увагу приділяє питанням, пов'язаним з активізацією людського фактора — головного фактора революційної перебудови. І з точки зору того, що все робиться для людини, і з точки зору того, що мислення людини, рівень її суспільної свідомості і громадська позиція набувають вирішального значення. В цьому зв'язку питання соціальної політики, соціальної справедливості, розширення демократії та гласності стали найбільш актуальними темами в пресі при висвітленні проблем соціалістичного способу життя. Преса, як і радіо, телебачення, робить свій внесок у формування нового політичного, економічного і історичного мислення, яке стало

ми // Вестник Моск. ун-та.— 1986.— № 4.— С. 9—12; Засурский Я. Н. Журналистика и политика // Там же.— 1987.— № 1.— С. 3—8 та ін.

⁴⁴ Евсеев В. Гласность, согласие, согласованность // Политическое образование.— 1988.— № 9.— С. 3—14.

проявом нашого способу життя. Все це вимагає наукового аналізу, осмислення.

Новаторський характер завдань, що вирішуються в процесі удосконалювання соціалістичного способу життя, детермінує і постійний творчий пошук нових прийомів, методів і форм в журналістській роботі. Так, полеміка все більш характеризує в умовах перебудови загальний тон засобів масової інформації та пропаганди сьогодні. Звіти і самозвіти поступаються місцем бесідам за «круглим столом», різним діалогам. У цьому плані преса накопичила вже певний практичний досвід, який потребує наукового вивчення та узагальнення. Особливого значення набувають дослідження, що розглядають специфіку роботи преси на етапі перебудови.

Преса повинна відобразити весь плюралізм думок з будь-яких питань внутрішньої і міжнародної політики, використовуючи вільне зіставлення різних точок зору, дискусії. Гласність передбачає високу відповідальність преси, несумісність з претензією на монополію поглядів. При такому підході преса зможе виконувати своє високе суспільне призначення. В цій великій і складній роботі необхідний пошук нових форм, нових рішень. Істотну допомогу в цьому редакціям газет і журналів можуть надати наукові дослідження з цих питань.

Особливого значення набуває вивчення координації діяльності засобів масової інформації та пропаганди, їх здібності гнучко переключатися на найбільш актуальні проблеми перебудови, вдосконалення та оновлення соціалістичного способу життя. Потребують наукової розробки також проблеми висвітлення пресою нових, актуальних аспектів оновлення соціалістичного способу життя — процесів гармонізації суспільних та особистих інтересів, розблокування механізму гальмування, аналіз реальних імпульсів прискорення, досвіду демократизації суспільства, що відбувається.

На сучасному етапі суспільного розвитку преса як масова трибуна гласності активно включилася в оздоровлення моральної атмосфери нашого способу життя, повела наполегливу боротьбу з різними негативними явищами, що розповсюдились в суспільстві в роки застою: утриманство, виводіловка, місництво, відомчість, бюрократизм, хабарництво та інше.

Разом з тим перед партійною пресою стоять і великі завдання. В їх числі — змінити ставлення людей до справи, до життя, до суспільства. А це можна зробити, відзначав М. С. Горбачов на зустрічі в ЦК КПРС з керівниками засобів масової інформації, ідеологічних установ і творчих спілок, тільки реально включаючи їх у перебудовні процеси. Треба сильно вести, як ми її вели на початку перебудови, тему підвищення відповідальності, дисципліни і порядку⁴⁵. Вся ця велика робота преси потребує вивчення істориками партійної преси.

Науковий аналіз і узагальнення досвіду діяльності преси по висвітленню проблем удосконалювання соціалістичного способу життя, визначення найбільш ефективних форм і напрямів роботи нададуть значну допомогу редакціям, партійним установам в їх практичній роботі.

З. І. БОЯРСЬКА (Київ)

⁴⁵ Рад. Україна.— 1988.— 27 верес.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ПОДВИГ ЖІНОК У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Однією з характерних рис сучасної історичної науки є посилення інтересу до нашого соціалістичного минулого, до його успіхів і труднощів, наукове осмислення яких відіграє чималу роль в успішному виконанні завдань перебудови і прискорення розвитку радянського суспільства.

Белике значення в цьому плані має науковий аналіз стану вивчення тієї чи іншої проблеми історичного розвитку нашої країни, констатація вже зробленого історичною наукою і визначення перспективи дальших досліджень. Це повною мірою стосується й історії Великої Вітчизняної війни та її окремих аспектів, у тому числі й вкладу радянських жінок у досягнення перемоги радянського народу над фашистськими загарбниками.

Про значення дослідження цієї проблеми свідчить той факт, що в роки Великої Вітчизняної війни не було майже жодної ділянки боротьби радянських людей проти фашистських загарбників, на якій не проявили себе радянські жінки. Вони самовіддано працювали на ланах і заводах, у воєнних госпіталях, частинах зв'язку, брали безпосередню участь у боях. Не можна переоцінити подвиг радянських жінок-партизанок і підпільниць, розвідниць, зв'язкових.

За бойові заслуги 150 тис. жінок були нагороджені орденами і медалями, 86 стали Героями Радянського Союзу. Під час війни, як відзначав М. І. Калінін, радянські патріотки «завоювали рівноправ'я... і ще в одній галузі — у безпосередньому захисті своєї Батьківщини із зброєю в руках»¹.

Однак сьогодні ми змушені констатувати, що вітчизняна історіографія приділила питанню про вклад жінок в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками недостатню увагу. Хоча після закінчення війни минуло понад 40 років, багато аспектів участі в ній жінок не стало предметом серйозного наукового дослідження, а в деяких публікаціях, у тому числі й з принципових питань, відсутні чіткість і повнота наукового аналізу. До того ж, у радянській історіографії, присвяченій подвигам жінок у роки війни, переважають твори публіцистів і письменників. Проте науковий аналіз джерел масового героїзму жінок, його спонукальних мотивів, формування бойових і моральних якостей фронтовичок і трудівниць тилу, їх мужності й стійкості в нашій історичній літературі не проводився.

Отже, мета даного огляду — узагальнити вже зроблене в цьому напрямі нашою історіографією, проаналізувати, наскільки докладно і достовірно розглянуто фактичний бік проблеми, які достоїнства і недоліки опублікованого, та визначити завдання, що стоять перед дослідниками даної теми. Публікації розглядаються у хронологічному порядку, їм дається коротка узагальнююча характеристика.

Перші кроки у висвітленні героїзму радянських жінок у боротьбі з фашистськими загарбниками було зроблено ще в роки Великої Вітчизняної війни. Вже у 1941 р. вийшли перші публікації, присвячені цій темі². О. В. Кононенко розповіла про подвиги героїнь перших боїв Г. Шубенок, Р. С. Іванченко, О. П. Єршової, О. Жаворонкової. Решта книг присвячена праці жінок, які замінили біля верстатів чоловіків. У 1942 р. таких книг вийшло вже близько тридцяти. Це були окремі на-

¹ Калінін М. І. О коммунистическом воспитании: Избранные речи и статьи.— М., 1956.— С. 367.

² Кононенко Е. В. Девушки-героини.— М., 1941.— 32 с.; Караваева А. Советская женщина в помощь фронту.— М., 1941.— 21 с.; Бравер И. Советские патриотки у станка куют победу над фашизмом.— М., 1941.— 21 с.; Женщины в борьбе против фашизма.— Казань, 1941.— 18 с.; Николаева К., Карасева Л. Великая Отечественная война и советская женщина.— М., 1941.— 21 с.

рисні, повністю присвячені популяризації подвигів конкретних жінок³, або збірники про них. Так, у збірнику «Медичні працівники у Вітчизняній війні» міститься матеріал про бойові подвиги А. В. Яснової, Т. Н. Степанової, О. Жаворонкової, О. Єршової, О. Котовської, В. Тимофєєвої та інших жінок-медиків⁴. У збірнику «Московська гвардійська», присвяченому бойовому шляху 1-ої гвардійської мотострілецької дивізії, розповідається про подвиг Олени Ковальчук⁵. Серед нарисів про героїв 8-ої гвардійської стрілецької дивізії ім. І. В. Панфілова знаходимо розповідь про подвиг Валі Панфілової⁶.

Із самого початку окупації радянських західних районів там розпочалася активна боротьба проти ворога, в якій активну участь брали жінки. Їх подвиги висвітлювалися ще в ході війни. У збірнику «Вісім повішаних у Волоколамську» розповідалося про подвиг Г. В. Луковної-Грибкової та О. Я. Полтавської⁷. З п'яти нарисів дізналися радянські люди про крок у безсмертя Зої Космодем'янської⁸. Серед них особливої уваги заслуговують спогади Л. Т. Космодем'янської — матері героїні, з яких Золя постає як типова радянська дівчина. Саме це надихало її ровесниць на подвиг.

Окремими виданнями вийшли нариси про А. Петрову⁹, Н. А. Онїлову¹⁰, Л. Павличенко¹¹. Про героїнь Л. Земську та Н. Кутаєву розповідалося у збірнику «Героїчні сини радянського народу»¹², про Н. Алексєєву у збірнику «Герої Вітчизняної війни»^{12-а}. У 1942 р. було також видано окремою брошурою щоденник Лідії Худякової, знайомий сьогодні всім радянським людям¹³. Того ж року побачила світ брошура М. Михайлова про Лізу Чайкіну¹⁴, праця М. Іоффе про орденоносця М. Носкову¹⁵ та брошура М. Вигілянського про орденоносця К. Васіну¹⁶.

Популяризації передового досвіду героїчних трудівниць радянського тилу служили нариси В. Геймана «Тисячники Сибіру», в яких, зокрема, розповідається про В. Михєєву¹⁷, збірник «Кіровці у дні вій-

³ Героїни Отечественной войны.— Красноярск, 1942.— 84 с.; Женщины — героїни Великой Отечественной войны.— М., 1942.— 72 с.; Патриотки / Под ред. Е. Н. Герасимова.— М., 1942.— 64 с.; Славные дочери родной земли.— М., 1942.— 47 с.; Советская женщина в Великой Отечественной войне / Сост. Е. Ремизова.— Алма-Ата, 1942.— 80 с.; Их воспитал комсомол: О комсомольцах — героях Отечественной войны.— Саратов, 1942.— 75 с.; Герои Отечественной войны: Сб. очерков / Под ред. Н. С. Ракиты.— М., 1942.— 72 с.; Советские женщины на защите Родины.— Фрунзе, 1942.— 21 с.; Женщины в Отечественной войне.— Ташкент, 1942.— 24 с.; Женщины в боях за Родину.— Новосибирск, 1942.— 22 с.; Советские женщины — защитницы Родины.— Иваново, 1942.— 18 с.

⁴ Медицинские работницы в Отечественной войне: Сб. / Под ред. Б. Д. Петрова.— М., 1942.— 180 с.

⁵ Московская гвардейская / Сост. А. Глебов.— М., 1942.— 120 с.

⁶ Советские гвардейцы: славные дела и подвиги бойцов, командиров и политработников 8-й гв. стрелковой дважды орденоносной дивизии им. генерал-майора И. В. Панфилова: Сб. / Ред.-сост. И. Пикулов.— М., 1942.— 144 с.

⁷ Восемь повешенных в Волоколамске.— М., 1942.— 19 с.

⁸ Народные мстители / Сост. Е. Ремизова.— Алма-Ата, 1942.— 71 с.; О трех героях: Сб.— М., 1942.— 56 с.; Бесстрашная партизанка Зоя Космодемьянская.— Пятигорск, 1942.— 52 с.; Лидов П. А. Таня.— М., 1942.— 22 с.; Таня: Зоя Анатольевна Космодемьянская.— М., 1942.— 32 с.; Космодемьянская Л. Т. Моя Зоя.— М., 1942.— 32 с.

⁹ Калининко А. Тоня из Луги (Петрова).— М., 1942.— 16 с.

¹⁰ Хамадини А. М. Русская женщина: Н. А. Онїлова // Краснофлотец.— 1942.— № 15.— С. 33—38.

¹¹ Лавренев Б. А. Людмила Павличенко.— М., 1942.— 40 с.

¹² Героические сыны советского народа.— Саратов, 1942.— 63 с.

^{12а} Герои Отечественной войны: Сб. очерков / Под ред. Н. С. Ракиты.— М., 1942.— 72 с.

¹³ Худякова Л. К. Тетрадь Лиды Худяковой: Дневник (ноябрь 1941 — март 1942).— М., 1942.— 30 с.

¹⁴ Михайлов Н. Лиза Чайкина.— М., 1942.— 32 с.

¹⁵ Иоффе М. Мария Андреевна Носкова.— Омск, 1942.— 18 с.

¹⁶ Вигілянський Н. Д. Клавдія Васина.— Омск, 1942.— 19 с.

¹⁷ Гейман В. Тисячники Сибіри: Произв. очерки.— Новосибирск, 1942.— 31 с.

ни», в якому висвітлюються трудові подвиги оглядача вагонів А. Сергеевої, стрілочниці Л. С. Шарко, яка обслуговувала 9 стрілок, подруг-ударниць Г. Дунаєвої, Т. Гайфутдінової та М. Пакаевич¹⁸.

У 1943 р. читачі дізналися про подвиги М. К. Байди та Н. А. Онислової¹⁹, про дівчат-молодогвардійців, про карельських дівчат-героїнь²⁰, А. Бесчастнову²¹ та Г. Шиліну²², про політпрацівника гвардії капітана К. Карлукіну, про героїнь тилу: стахановку К. Барішнікову та її послідовниць²³, про Д. Гармаш та її подруг²⁴, бригадира фронтової комсомольської бригади М. Забірохіну²⁵ вчительку А. Н. Миронову, фронтовичок А. Юшину, Л. Федорову та ін.²⁶ Зої Космодем'янській було присвячено збірник «Народна героїня»²⁷.

У 1944 р. вийшли друком збірники нарисів «Дівчата-воїни»²⁸, «Герої-медики»²⁹, брошура Г. С. Фіш про Г. Гумбарову³⁰, нариси про героїнь тилу О. М. Бухарову, Героя Соціалістичної Праці А. М. Александрову, ткалю С. В. Севрюгіну, про бригаду Т. Федосєєвої³¹.

Як у роки війни, так і нині особливу повагу викликає подвиг ленинградців. У брошурах, що вийшли під час війни, розповідається про мужніх жінок Ленінграда — бійця Т. Кононову, розвідницю К. Костигіну, сандружинницю Н. Чоримову, снайпера М. Кошкіну, хірурга Оглобліну та багатьох інших³².

У збірниках нарисів, що вийшли друком у 1945 р., чимало сторінок присвячено подвигам жінок, зокрема Героїв Радянського Союзу Н. В. Ковшової, М. С. Поливанової³³ та Н. Троян, кавалера ордена Слави М. Мельникайте³⁴. Імена героїчних трудівниць тилу стали відомими радянським людям завдяки брошурам Е. Харитонович, М. Анчарової, Б. Рябініна, авторам збірника «Тисячники»³⁵.

¹⁸ Кировцы в дни войны: Сб. материалов о работе железнодорожников Кир. магистрала в дни Великой Отечеств. войны.— Беломорск, 1942.— 64 с.

¹⁹ Трипольский А. Севастопольцы.— Ташкент, 1943.— 72 с.

²⁰ Бессмертные: Рассказы о героях-комсомольцах, партизанах Отечеств. войны.— Магадан, 1943.— 122 с.

²¹ Линьков Л. Наша Аня: Бесчастнова // Пограничник.— 1943.— № 5—6, с. 19—20.

²² Колосков А., Малеев Н. Аня Шилина.— Ставрополь, 1943.— 40 с.

²³ Медведев Ф., Филиппов М. Екатерина Барышникова и ее последователи.— М., 1943.— 32 с.

²⁴ Петухов И., Шушаков А. Дарья Гармаш и ее подружки.— М., 1943.— 40 с.

²⁵ Виноградов В. М. Забирохина и ее бригада.— М., 1943.— 21 с.

²⁶ Раскин Л. Е. Советская учительница: А. Н. Миронова.— Л., 1943.— 30 с.; Кальма Н. Одна из поколения отважных: А. Юшина // Пограничник.— 1943.— № 9—10.— С. 31—34; Мусиков В. Девушка-снайпер // Пограничник.— 1943.— № 1.— С. 54—55; Зенитчики.— М., 1943.— 80 с.; Александров Л. Гвардии капитан Ксения Карлукіна // Пограничник.— 1943.— № 17.— С. 32—33; Фіш Г. С. Карельские девушки: А. М. Лисниця, М. В. Мелентьева.— М., 1943.— 32 с.; Фіш Г. С. Подружки.— Беломорск, 1943.— 52 с.

²⁷ Народная героиня: Сб. материалов о Зое Космодемьянской.— М., 1943.— 64 с.

²⁸ Девушки-воины: Очерки о девушках — героинях Великой Отечественной войны.— М., 1944.— 128 с.

²⁹ Герои-медики // Военно-мед.— 1944.— Май.— С. 65—69.

³⁰ Фіш Г. С. Это было в Палахте: А. Гумбарова.— Беломорск, 1944.— 16 с.

³¹ Люди нашего завода.— М., 1944.— 44 с.; Мастера движения поездов.— М., 1944.— 228 с.; Якуб Э. А. Ткацких дел мастер: Е. В. Севрюгина.— М., 1944.— 32 с.; Царский С. Татьяна Федосєєва и ее подружки: Рассказ о работе молодеж. звена колхоза им. Сталина Егорлык. р-на.— Ставрополь, 1944.— 20 с.

³² Девушки на фронте.— Л., 1944.— 104 с.; Женщины города Ленина: Рассказы и очерки о женщинах Ленинграда в дни блокады.— Л., 1944.— 184 с.; Молодежь Ленинграда / Под ред. В. Иванова.— М., 1942.— 111 с.

³³ Доблестные сыны Отчизны.— М., 1945.— 168 с.

³⁴ В небе Советской Латвии: Сб. очерков и рассказов о летчиках-героях боев за Сов. Латвию.— Рига, 1945.— 100 с.; Венцлова А. Маритэ Мельникайте.— М., 1945.— 30 с.; Ефетов М. Надя из отряда «Буря»: Рассказ о партизанской жизни студентки Моск. мед. института Героя Советского Союза Надежды Троян.— М., 1944.— 88 с.

³⁵ Харитонович Э. Б. Тайна простых вещей: Е. И. Бондарева.— М., 1945.— 52 с.; Анчарова М. Вальповицци: А. К. Кошелева, К. П. Шмидт.— М., 1945.—

Отже, вже у роки війни розпочалося формування історіографічної бази вивчення вкладу жінок у розгром німецько-фашистських окупантів. За своїм змістом і формою висвітлення матеріалу нариси цього періоду були пропагандистськими: вони надихали радянських людей на нові подвиги. Так, у брошурі відомої партійної діячки О. Д. Стасової, яка розповідала про роль жінок у сільськогосподарському виробництві під час війни, містилися заклики до посилення допомоги фронту, збільшення виробництва продуктів тваринництва і рільництва³⁶. Публікації тих років про радянських жінок-трудівниць тилу відігравали велику роль у популяризації передового досвіду роботи³⁷. Праці, написані під час війни, мали, як правило, публіцистичний характер, в них не було ще глибоких висновків і узагальнень. Але саме вони поклали початок історії участі радянських жінок у Великій Вітчизняній війні.

Розглянуті вище праці стали тим первісним матеріалом, який поряд з документальним свідченням може становити основу наукових досліджень. Ці публікації були безпосереднім відгуком на героїчні події війни. І в цьому також полягає їх значення.

Для становлення і дальшого розвитку історіографії розглядуваного питання історична наука повинна була пройти період нагромадження фактів та їх узагальнення.

Уже в перші післявоєнні десятиріччя історики і публіцисти на більш широкій документальній базі зробили спробу проаналізувати і узагальнити матеріали про участь жінок у Великій Вітчизняній війні. До таких праць слід віднести дослідження Л. Карасової, А. Шмельової, Н. Попової, А. Зарубіної, Н. Араловець, М. Чечневої³⁸. В них були зроблені перші кроки в науковому узагальненні фактичного матеріалу, що дало можливість визначити основну проблематику дослідження теми.

Водночас продовжували виходити праці популярного плану. Серед них слід виділити книгу спогадів і нарисів «Славні дочки радянського народу», в якій розповідалося про героїчні звершення представниць багатьох воєнних професій: партизанок, підпільниць, диверсанток, які здійснювали подвиги в тилу ворога³⁹.

Значний матеріал з теми містився в книгах про Героїв Радянського Союзу, про комуністів і комсомольців: «Доблесні сини Вітчизни», «Ті, хто йде попереду», «Героїчні подвиги радянських воїнів на славу Батьківщині», «Навіки в строю», «В боях за Батьківщину», «Книга про героїв» та ін.⁴⁰

36 с.; Рябинин Б. С. Варвара Лапшина.— Свердловск, 1945.— 16 с.; Тысячники.— Ростов н/Д, 1945.— 64 с.

³⁶ Стасова Е. Д. Колхозницы, помогайте разгромить фашизм.— М., 1942.— 16 с.

³⁷ Шумаков А. Как работает председатель колхоза И. А. Емельянова.— М., 1944.— 24 с.; Ликущина Е. Поучительный опыт знатной свиарки А. Люсковой.— М., 1944.— 16 с.; Лебедева Е. 1813 центнеров капусты с гектара.— М., 1945.— 14 с.

³⁸ Карасева Л. Славные дочери нашей Родины.— М., 1946.— 63 с.; Карасева Л. Е. Женщины в колхозах — большая сила.— М., 1949.— 68 с.; Шмелева А. Ф. Советские женщины в Великой Отечественной войне.— М., 1947.— 217 с.; Попова Н. Женщины страны социализма.— М., 1948.— 211 с.; Зарубина А. Д. Патриотизм женщин Москвы в годы Великой Отечественной войны.— М., 1952.— 76 с.; Араловец Н. Женский труд в промышленности.— М., 1954.— 216 с.; Чечнева М. П. Коммунистическая партия — вдохновитель боевого подвига советских женщин в Великой Отечественной войне (на примере ВВС).— М., 1947.

³⁹ Славные дочери советского народа: Воспоминания и очерки.— М., 1948.— 215 с.

⁴⁰ Доблестные сыны Отчизны.— М., 1945.— 168 с.; Идущие вперед: Очерки о коммунистах и комсомольцах.— М., 1949.— 64 с.; Героические подвиги советских воинов во славу Родины.— М., 1956.— 80 с.; Навечно в строю: В 5 кн.— М., 1957.— Кн. 1.— 240 с.; 1959.— Кн. 2.— 167 с.; 1961.— Кн. 3.— 256 с.; 1962.— Кн. 4.— 184 с.; 1966.— Кн. 5.— 350 с.; В боях за Родину: Очерки о ратных подвигах осовиахимов-

У перше післявоєнне десятиріччя були підготовлені й перші кандидатські дисертації, в яких узагальнювався архівний матеріал про участь жінок-туркменок⁴¹ та грузинок⁴² у героїчній праці в ім'я перемоги, про діяльність комуністів Узбекистану по організації патріотичних починів жінок під час війни⁴³.

Необхідно констатувати, що навіть вказана кількість праць, присвячених патріотизму і героїзму жінок в роки Великої Вітчизняної війни, не свідчить про належний розвиток історіографії з проблеми у післявоєнний період. Причини цього полягали у малодоступності для істориків архівних документів, зневажливому ставленні до самої проблеми, недостатності нагромаджених з неї фактів.

Не сприяли розвиткові досліджень про участь жінок у війні і збірники, що вийшли після неї. В них майже не містилося нових документів, а лише систематизувалися ті факти, що були відомі з газет і журналів.

З другої половини 50-х років, особливо після XX з'їзду КПРС, намітилася активізація дослідження проблеми. Цьому сприяли як розширення можливостей у постановці проблематики, так і більш широкий доступ до архівних джерел, широка публікація оригінальних документів і статистичних матеріалів. Усе це позначилося на якісному рівні дослідження участі жінок у Великій Вітчизняній війні. Про це, зокрема, свідчить вихід у світ «Історії Великої Вітчизняної війни» у 6 томах. Однак у цій фундаментальній праці вклад радянських патріоток у перемогу над фашизмом розглядається у загальному плані воєнних і трудових звершень радянського народу в роки війни. Партійна робота серед жінок в цьому виданні не аналізується.

Значна активізація дослідження проблеми історії Великої Вітчизняної війни намітилася на Україні. Свідченням цього є вихід у 1967 р. тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», перевиданої у 1975 р.⁴⁴ В ній боротьба українського народу проти фашизму висвітлюється на основі використання всього історіографічного арсеналу того періоду і при цьому наводиться багато даних про бойову та трудову діяльність жінок республіки. Так, у першому томі міститься матеріал про добровільну участь жінок у народному ополченні, в лавах Червоної Армії, про їх масовий прихід у важку промисловість. У праці зроблено спробу показати роботу партійних організацій України по організації професійного навчання жінок-домогосподарок, які прийшли на виробництво.

Вдалою спробою узагальнити вклад жінок Радянської України у перемогу над фашистською Німеччиною можна вважати статтю М. В. Ковалю⁴⁵. Згодом ряд порушених в ній питань щодо участі жінок у всенародній боротьбі проти ворога автор розвинув у своїй монографії про суспільно-політичну діяльність трудящих в роки Великої Вітчизняної війни⁴⁶. В цій праці названо прізвища багатьох жінок, жіночі колективи, показано форми їх участі в суспільно-політичному житті в роки війни.

цев на фронтах Великой Отечественной войны.— М., 1958.— 216 с.; Книга о героях: Очерки.— М., 1958.— 575 с.

⁴¹ Давлетова Ф. Женщины-туркменки в годы Великой Отечественной войны.— Ашхабад, 1949.— 254 с.

⁴² Антидзе К. Д. Участие женщин Грузинской ССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945.— Тбилиси, 1955.— 246 с.

⁴³ Ибрагимова З. Ф. Коммунисты Узбекистана — организаторы патриотических подвигов женщин республики в период Великой Отечественной войны.— М., 1953.— 480 с.

⁴⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т.— Киев, 1975.— Т. 1.— 544 с.; Т. 2.— 512 с.; Т. 3.— 461 с.

⁴⁵ Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. // Укр. іст. журн.— 1975.— № 12.— С. 24—46.

⁴⁶ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— К., 1977.— 264 с.

Багато узагальнюючих цифрових і фактичних даних з теми містяться у фундаментальному виданні «Історія Української РСР» у 8 томах, 10 книгах, 7-й том якого присвячено історії республіки в роки Великої Вітчизняної війни⁴⁷.

Узагальнення досягнень історіографії з питань про участь комсомольців республіки у Великій Вітчизняній війні знаходимо на сторінках «Історії Ленінського комсомолу», що вийшла 4-м виданням у 1979 р.⁴⁸ У цій книзі розповідається, зокрема, про дівчат, які виступали організаторами боротьби з ворогом на тимчасово окупованій території нашої республіки. Так, серед уповноважених ЦК ЛКСМУ, секретарів підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, помічників комісарів по комсомольській роботі у партизанських з'єднаннях називаються М. М. Коваленко, М. К. Скрипка, П. Н. Губська, Н. П. Гержова, Л. І. Нужненко⁴⁹.

Особливе місце в радянській історіографії участі радянських жінок у досягненні перемоги над ворогом займає праця В. С. Мурманцевої⁵⁰. В ній уперше було узагальнено вже відомі в літературі дані про патріотичний подвиг радянських жінок, показано їх політичну зрілість і самовідданість як на фронтах війни, так і в партизанських загонах, комуністичному підпіллі, в промисловості, на транспорті, у сільському господарстві. До праці залучено широку документальну базу. У книзі аналізується організаторська, ідеологічна і виховна робота Комуністичної партії серед жінок, висвітлюється її досвід по залученню їх до трудової, воєнно-патріотичної та суспільно-політичної діяльності в роки війни. Саме в цьому полягає новизна і практична цінність книги.

До узагальнюючих досліджень з теми слід віднести статтю Н. І. Кондакової «Трудовий подвиг радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни»⁵¹ та розділ у книзі «Досвід КПРС у розв'язанні жіночого питання»⁵², написаний тим же автором, а також розділ у книзі «Жінки Країни Рад»⁵³.

Значним вкладом у розвиток досліджень про подвиг радянських жінок є науково-публіцистичні праці, опубліковані в той період. У них містяться важливі, часто вперше опубліковані фактичні матеріали про участь жінок у бойових діях на фронтах війни, в діяльності підпільних груп і організацій на тимчасово окупованих територіях, про самовіддану працю патріоток в радянському тилу⁵⁴. Вказані публікації бага-

⁴⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1977.— Т. 7.— 536 с.

⁴⁸ Історія Ленінського Коммунистического Союза Молодежи України.— Изд. 4-е, доп.— К., 1979.— 776 с.

⁴⁹ Там же.— С. 432—433, 255.

⁵⁰ Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941—1945.— М., 1974; 2-е изд.— М., 1979.— 293 с.

⁵¹ Великая победа советского народа: Материалы научной конференции, посвящ. 30-летию победы сов. народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.— М., 1976.— С. 439—447.

⁵² Опыт КПСС в решении женского вопроса.— М., 1981.— С. 103—128.

⁵³ Женщины страны Советов.— М., 1977.— 240 с.

⁵⁴ Героини войны: Очерки о женщинах Героях Советского Союза.— М., 1963.— 720 с.; Девушки в погонах.— М., 1964.— 200 с.; Крестовский И. И. Письмо в Ракитное.— М., 1965.— 128 с.; Кривич Г. Д. Женщины — снайперы Ленинграда.— Л., 1966.— 40 с.; Кузьмин М. К. Медики — Герои Советского Союза.— М., 1965.— 96 с.; Родимцев А. И. Машенька из Мышеловки: Боровиченко.— М., 1965.— 93 с.; В небе фронтовом: Сб. воспоминаний сов. летчиц — участниц Великой Отечественной войны.— М., 1962.— 296 с.; Аронова Р. Е. «Ночные ведьмы».— М., 1980.— 332 с.; Богатырев А. Т. Девушки в серых шинелях: Рассказ фронтовика.— К., 1983.— 176 с.; В тылу и на фронте: женщины коммунистки в годы Великой Отечественной войны.— М., 1984.— 319 с.; Ванев Г. И. Героини Севастопольской крепости.— Симферополь, 1965.— 108 с.; Васильковский Я. Подвиг пулеметчицы.— Одесса, 1985.— 86 с.; Героини: Очерки о женщинах — Героях Советского Союза.— М., 1969.— Вып. 1.— 447 с.; Вып. 2.— 463 с.; Источник победы.— М., 1985.— С. 112—154; Кравченко М. В. Година безмертя.— К., 1981.— 127 с.; Маевська Н. К. Медичка служба в партизанських загонах.— К., 1985.— 168 с.; Чечнева М. П. «Ла-

то в чому розширюють і доповнюють історіографічну картину розглядуваної проблеми.

Важливою складовою частиною історіографії питання про вклад радянських жінок у перемогу над фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни стали дисертаційні дослідження. Слід відзначити, що в цілому їх автори провели копітку роботу по виявленню документальних матеріалів, уточнили чимало фактів, наведених раніше у публікаціях різного роду. Завдяки цьому до наукового обігу вводилися нові факти та імена. Усього з теми захищено 50 дисертацій, з них 2 — докторські. Основна їх частина присвячена висвітленню участі жінок РРФСР у досягненні перемоги⁵⁵. В ряді дисертацій аналізується діяльність партійних організацій по мобілізації трудової і політичної активності жінок у промисловості й сільському господарстві Уралу, Поволжя, Ставропілля, Сибіру та інших регіонів Росії. Серед них, на наш погляд, виділяються праці Г. П. Ануфрієнко, М. М. Трифонова, А. М. Курносової, М. Г. Леонтьєвої⁵⁶.

Багато істориків із союзних республік присвятили свої дисертаційні праці узагальненню досвіду партійної роботи по розвитку політичної та трудової активності жінок своїх регіонів у роки Великої Вітчизняної війни⁵⁷. 5 дисертацій присвятили досліджуваній темі історики України⁵⁸.

сточки» над городом.— М., 1984.— 270 с.; Чувилкин В. А. Девушки в шинелях: Документальная повесть.— М., 1982.— 141 с. и др.

⁵⁵ Польская А. И. КПСС — организатор трудовых подвигов советских женщин в годы Великой Отечественной войны: На материалах РСФСР.— Астрахань, 1972.— 480 с.; Бакастова Г. П. КПСС — организатор трудовых подвигов советских женщин в текстильной промышленности в годы Великой Отечественной войны: По материалам парт. орг. Владимир., Ивановск., Костромск., Ярославской областей.— Иваново, 1970.— 249 с.; Жинкин А. В. Деятельность КПСС по мобилизации советских женщин на ратные и трудовые подвиги в годы Великой Отечественной войны: На материалах парт. орг. Ростовской обл. и Краснодарского края.— Краснодар, 1981.— 219 с.; Кочнева Ф. И. КПСС — организатор патриотических подвигов женщин в годы Великой Отечественной войны: На материалах Ставропольского края.— Пятигорск, 1971.— 241 с.; Погодина Е. Н. Коммунисты — организаторы трудовых подвигов ленинградских женщин в годы блокады (июнь 1941 — январь 1944 гг.).— Л., 1968.— 263 с. и др.

⁵⁶ Ануфриенко Г. П. Коммунистическая партия — организатор трудовой и политической активности женщин в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): На материалах парт. орг. пром. предприятий Урала.— М., 1971.— 299 с.; Трифонова Л. М. Деятельность партийных организаций Центрального Черноземья по повышению политической и трудовой активности женщин-колхозниц в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Воронеж, 1979.— 209 с.; Курносова А. М. Коммунистическая партия — организатор трудовых подвигов женщин в промышленности Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): По материалам парт. орг. Зап. Сибири.— М., 1964.— 249 с.; Леонтьева М. Г. Деятельность партийных организаций Сибири по развитию политической и трудовой активности женщин-работниц в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Томск, 1967.— 411 с.

⁵⁷ Касимова Т. Г. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по воспитанию политической и трудовой активности женщин-колхозниц в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Ашхабад, 1976.— 181 с.; Луфтullaева З. Деятельность Коммунистической партии Узбекистана по организации трудового подвига женщин-колхозниц в годы Великой Отечественной войны: на материалах южн. обл. Узбекистана.— Ташкент, 1971.— 235 с.; Махкамова М. Коммунистическая партия Таджикистана — организатор трудового патриотического подвига в промышленности в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Душанбе, 1982.— 201 с. и др.

⁵⁸ Бахматова Л. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин-крестьянок в колхозное строительство (1944—1945 гг.): По материалам западных областей Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— 22 с.; Трофимьяк Ю. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин западных областей республики в социалистическое строительство (1944—1955): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— 26 с.; Лукин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941—1945 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— 34 с.; Бондарчук Н. Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943—1945 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— 24 с.; Коваленко Л. А. Уча-

У становленні й розвитку історіографії вкладу жінок України у забезпечення перемоги над фашистською Німеччиною необхідно відзначити велику роль «Українського історичного журналу», на сторінках якого проходить апробацію багато статей, що стосуються розглядуваної проблеми, в тому числі й статті майбутніх кандидатів наук. Це, зокрема, статті Л. М. Бахматової, Н. Д. Бондарчук, Л. А. Коваленко, В. В. Зайченка, О. В. Лукашова та ін.⁵⁹

В історіографії подвигу радянських жінок особливе місце займає багатотомна «Історія міст і сіл УРСР» та нариси історії обласних партійних організацій республіки. Так, в томі, присвяченому історії Полтавської області, наведені дані, які поглиблюють наші знання про організатора і керівника підпільної комсомольсько-молодіжної організації в Полтаві Героя Радянського Союзу О. К. Убийвовк⁶⁰.

Фактичні дані про діяльність підпілля Краснодарі, зокрема її членів Героїв Радянського Союзу У. М. Громової та Л. Г. Шевцової, наведено в томі, присвяченому Луганській (Ворошиловградській) області⁶¹. Про роботу у Харківському комуністичному підпіллі зв'язної, секретаря Харківського підпільного обкому ЛКСМУ Героя Радянського Союзу Н. Т. Волкової розповідається у томі з історії Харківської області⁶². Там же висвітлюється діяльність активної учасниці підпілля Героя Радянського Союзу М. Т. Кисляк⁶³.

Проведений аналіз досліджень і літератури з історії ратного і трудового подвигу радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни розкриває перед нами масштаби героїзму жінок та його значення для перемоги над ворогом.

Нині можна вже більш історично вірогідно визначити статистичні показники, що свідчать про вклад радянських жінок у всенародну боротьбу з фашистськими окупантами. Так, у лавах Радянської Армії в роки війни налічувалося близько 800 тис. жінок, причому лише офіцерів — понад 80 тис.⁶⁴ На фронті воювали майже 100 тис. жінок Радянської України⁶⁵. У партизанських загонах, в партійному і комсомольському підпіллі їх було понад 100 тис.⁶⁶ А у складі партизанських формувань на Україні налічувалося 30 697 жінок⁶⁷.

Аналіз стану досліджень подвигу радянських жінок під час війни свідчить про деякі успіхи радянської історіографії з цього питання. Публіцисти зуміли описати в образних, яскравих нарисах і статтях героїнь війни, розкрити джерела їх патріотизму, історички — виявити і узагальнити важливий офіційний матеріал, дати статистику, підбити

статистику советских женщин в боевой и политической деятельности партийного подполья и партизанских формирований на временно оккупированной территории Украины (июнь 1941—1944 г.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— 24 с.

⁵⁹ Бахматова Л. М. Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва // Укр. іст. журн.— 1969.— № 10.— С. 49—55; Бондарчук Н. Д. Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943—1945 рр. // Там же.— 1980.— № 11.— С. 61—67; Коваленко Л. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога // Там же.— 1979.— № 10.— С. 119—124; Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині // Там же.— 1984.— № 3.— С. 91—94; Лукашов О. В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943—1945 рр.) // Там же.— 1985.— № 8.— С. 101—107.

⁶⁰ Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область.— К., 1967.— С. 20, 107, 108.

⁶¹ Історія міст і сіл УРСР: Луганська область.— К., 1968.— С. 44, 348, 350, 367, 677, 684.

⁶² Історія міст і сіл УРСР: Харківська область.— К., 1976.— С. 44, 47, 49, 120, 121.

⁶³ Там же.— С. 47, 49, 744.

⁶⁴ Советская военная энциклопедия.— М., 1977.— Т. 3.— С. 332; История второй мировой войны.— М., 1975.— Т. 12.— С. 50.

⁶⁵ Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. // Укр. іст. журн.— 1975.— № 12.— С. 39.

⁶⁶ Великая Отечественная война 1941—1945.: Энциклопедия.— М., 1985.— С. 270.

⁶⁷ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немайть В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980.— С. 252.

деякі підсумки. З'явилися окремі дослідження, що заслуговують на увагу. Однак зроблене можна оцінити лише як підхід до цієї відповідальної проблеми. Якщо порівняти вже відомі дані про героїчні здійснення радянських жінок в ім'я перемоги з наявними на сьогодні дослідженнями про це, то слід констатувати, що зроблене не можна вважати відповідним історичній дійсності. Потрібні нові, як конкретні, так і узагальнюючі праці. Вони необхідні для дальшого розвитку вітчизняної історіографії про минулу війну і для виховання нових поколінь радянської молоді.

Насамперед, слід підкреслити настійну потребу у виявленні нових архівних документів з проблеми. Тільки це зробить можливим дальше поглиблене вивчення теми. Відсутні узагальнюючі праці регіонального плану, які б допомогли з'ясувати вклад кожної радянської республіки, краю, області у перемогу над фашистськими загарбниками. Монографічне дослідження про участь жінок Української РСР повинно поповнитися виданнями подібних праць в інших республіках⁶⁸.

Дальшої розробки потребує питання про керівну роль КПРС у справі мобілізації радянських жінок на бойовий і трудовий подвиг в роки війни. Аналіз, узагальнення досвіду роботи партії в цьому напрямі є настійним завданням істориків.

Необхідна також дальша розробка таких важливих аспектів теми, як: комсомолки у війні, жінки в перших боях з ворогом, радянські патріотки в русі Опору, суспільно-політична активність жінок та її форми.

Слабо висвітлений істориками героїзм радянських жінок — представниць різних воєнних професій: зв'язківців, кухарів, праль, техніків по обслуговуванню літаків та іншої техніки. Чекає на дослідження тема про здійснення жінками у воєнні роки соціальної функції материнства, про їх участь у визволенні народів Європи і Азії від фашистського іґа.

Не викликає сумніву актуальність глибокого вивчення питання про героїчну працю жінок Радянської України, які евакуювалися у східні райони країни. Багатий архівний матеріал з цього питання знайшов відображення лише в ряді історій заводів і фабрик України⁶⁹. Відчувається потреба у працях, які досліджували б різні аспекти боротьби населення тимчасово окупованих районів з ворогом, зокрема участь жінок, які становили більшість цього населення, у боротьбі за збереження політичних і духовних підвалин радянського способу життя.

Важливою є також тема зростання активності жінок у державних і громадських організаціях в роки війни, їх участі в патріотичних рухах трудящих на допомогу Червоній Армії, у масово-політичних кампаніях та інтернаціональних зв'язках української радянської громадськості.

Доцільно, на наш погляд, використавши матеріали архівів України, створити дослідження про трудові подвиги жінок республіки у легкій і важкій промисловості, показати багатогранну роботу жінок, висунутих в роки війни на керівні партійні, радянські, господарські й громадські посади. Слід виявити особливості роботи жінок у кожній з галузей народного господарства, специфіку партійного керівництва професійним зростанням жінок у роки війни, обґрунтувати надзвичайність такого широкого залучення жінок до важкої праці на шахтах, у мартенівських цехах тощо.

⁶⁸ Галаган В. Я. Ратный подвиг женщины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1986.— 304 с.

⁶⁹ История завода «Арсенал» им. В. И. Ленина.— К., 1986.— 560 с.; Завод «Большевик».— К., 1967.— 110 с.; Ветеран индустрии: Очерк истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного з-да им. Карла Либкнехта.— Днепропетровск, 1978.— 205 с.; Мацегора А. А. Новокраматорский машиностроительный завод.— М., 1984.— 128 с. и др.

Завданням воєнно-патріотичного виховання послужило б, на наш погляд, видання збірника «Героїні вогняних років» — про жінок Радянської України, удостоєних в роки війни високого звання Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці.

Перелік актуальних малорозроблених аспектів участі жінок у досягненні перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною можна продовжити. Про недостатню увагу, яка приділялася цим питанням, свідчить той факт, що навіть в узагальнюючій історіографічній праці, присвяченій аналізу вивчення історії України, у розділі «Історіографія Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни» навіть не йдеться про розробку проблеми участі жінок у війні. Подив викликає той факт, що в цій праці навіть не порушене питання про необхідність її дальшого дослідження.

У рішеннях XXVII з'їзду КПРС, у матеріалах лютневого (1988 р.) Пленуму партії з особливою силою підкреслюється, що революційна відвага, героїзм радянських людей, у тому числі й жінок, в роки Великої Вітчизняної війни, їх самовіддана праця на всіх етапах будівництва нового суспільства є надихаючим прикладом служіння Батьківщині. Досвід роботи КПРС серед жінок під час війни є надзвичайно важливим нині, в дні революційної перебудови, коли відроджуються жіночі ради.

В. Я. ГАЛАГАН (Київ)

ІНТЕРВ'Ю

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В СВІТЛІ XIX ВСЕСОЮЗНОЇ ПАРТІЙНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Проблеми історичної науки в світлі рішень XIX партконференції продовжують знаходитись в центрі уваги істориків республіки. В цьому номері вміщені відповіді на питання, зв'язані з перебудовою історико-партійної науки.

На запитання редколегії журналу відповідають: директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук, заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, академік-секретар відділення історії, філософії і права АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР І. Ф. Курас, проєктор, директор Інституту суспільних наук Київського держуніверситету, доктор іст. наук, професор Я. С. Калакура, заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор іст. наук В. Ю. Мельниченко.

Запитання В. І. Юрчуку

Запитання: Які, на Ваш погляд, Василю Ісаковичу, найважливіші висновки впливають з документів XIX Всесоюзної партійної конференції для науковців-істориків, зокрема істориків партії?

Відповідь: Історики партії республіки, як і всі суспільствознавці, зараз прагнуть якомога всебічніше осмислити той величезний масив теоретичних і практичних проблем, висновків, узагальнень і настанов, які поставлені і розкриті в рішеннях XIX Всесоюзної партійної конференції, у доповіді на ній М. С. Горбачова. Водночас вони намагаються знайти найбільш ефективні, реалістично зважені засоби, форми для реалізації цих проблем і використання новаторських висновків у наукових дослідженнях та в пропагандистській роботі. На це їх націлив липневий (1988 р.) Пленум ЦК КПРС, який політичні настанови конференції трансформував у конкретні, практичні заходи.

Сьогодні ми з упевненістю можемо сказати: суспільство тепер краще знає й розуміє своє минуле, сучасне і впевнено дивиться у майбутнє. Перебудова пробудила в масах справжній, небачений інтерес до історії, особливо до історії нашої партії. По-новому сприймаються твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, їх революційні ідеї, насамперед ті, що раніше висвітлювалися однобічно. Шеренга бійців ленінської гвардії поповнюється багатьма новими іменами. У боротьбі проти догматизму відроджується творчий зміст наукового, гуманного соціалізму.

Все це не спростило завдань, які стоять перед істориками партії, усіма суспільствознавцями. На конференції виражалась тривога і невдоволеність нинішнім станом суспільних наук, перебудова яких відстає від запитів часу. Звернена до суспільствознавців вимога конференції про необхідність поглиблених розробок висунутих перебудовою сучасних проблем про демократизацію сфери науки, про підвищення реальної віддачі для політики, для суспільства повною мірою стосується і нас, істориків партії республіки.

Поставлені перед істориками партії завдання помітно ускладнились. З одного боку, політика перебудови, розгорнута в конкретні соціально-економічні, наукові, культурні, ідеологічні програми, стає практично справою мільйонів. Урізноманітилось та збагатилось духовне життя

країни, у тому числі, нашої республіки. Люди звільняються від соціальної апатії, намагаються скинути з себе тягар минулих соціальних деформацій, очиститися морально. Утвердження демократії, правди і гласності вивільнило могутній потік думок, емоцій, ініціатив, що забезпечує розгортання процесу оновлення суспільства. Все це окрилює істориків, як і всіх радянських людей, розкріпачує нашу свідомість, стимулює діяльність.

З іншого боку, зміна всієї суспільної атмосфери, розпочата матеріалізація ідей оновлення, зростаюча підтримка радянським народом курсу партії на перебудову, всенародний інтерес до об'єктивно-правдивої, чесно висвітленої історії підвищили нашу відповідальність за рівень наукових досліджень, поставили істотно нові вимоги до теоретико-методологічного, архівно-документального компонентів аналізу історико-партійного процесу, до змісту і форми його зображення. В обставині демократизації і гласності народ вимагає від нас правдивої картини минулого, без «білих плям» і фальсифікацій, без заборонених, замовчуваних імен. Це відкриває перед історичною наукою нові обрії і перспективи. І водночас додає роботи: адже ми не готові сьогодні відповісти на всі запитання, зняти всі негативні, деформаційні напруги з картини історичного минулого. Ще повільно відроджується і розвивається ленінська концепція історії КПРС, її республіканських партійних організацій, зокрема історії Компартії України. Гостро відчувається нестача нової інформації, дається взнаки недостатність багатьох архівних документів. Ці й інші мотиви зумовлюють посилення прагнення істориків до глибокого, творчого осмислення документів XIX партконференції.

Які ж найважливіші висновки впливають з документів XIX Всесоюзної партконференції для науковців-істориків, зокрема істориків партії республіки? Насамперед, слід наголосити на тому, що XIX Всесоюзна партійна конференція дає історикам надійні методологічні орієнтири. Вона сама є прикладом марксистсько-ленінської партійності, послідовного історизму, наступності, правдивості та новаторства у підході до аналізу суспільних явищ і процесів. Конференція показала, що історія — не архів, де зберігається образ минулого, а вчитель життя, джерело досвіду — і позитивного і негативного. Делегати піддали гострому осуду помилки, злочини минулого і категорично відкинули спроби перекреслити історичні досягнення радянського народу. Всі деформації соціалізму, за які ми розплачуємося дорогою ціною сьогодні, сягають своїми витокami у часи культу особи, у роки застійного періоду. Так історія стає інструментом пізнання дійсності, здобуття уроків і з героїчної позитивної роботи, і з прорахунків і помилок минулого.

Далі. Час як найвищий суддя нашої історії ще не раз повертатиметься до оцінки XIX конференції КПРС. Але вже зараз нинішньому поколінню істориків належить по можливості об'єктивно і чітко визначити її місце в історії нашої партії і Радянської держави. І справа не тільки в тому, що понад 47 років Всесоюзні партконференції не скликалися. Головне в тому, що вона належить до партійних форумів ленінського типу, покликаних акумулювати досвід, колективну думку, мудрість мільйонів творців матеріальних і духовних благ на основі творчих дискусій. По ряду таких принципово важливих позицій, як гострота, розмаїтість і конструктивність критики, незважаючи на службове становище осіб, розмах плідотворних дискусій, новаторство, масштабність і конкретність обговорених і прийнятих рішень XIX партконференція стала справжнім революційно-новаторським форумом.

У прес-центрі XIX Всесоюзної партконференції була висловлена науково і політично зважена думка, що цю конференцію історія поставитиме на один рівень з такими форумами, як VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), квітневий (1985 р.) Пленум ЦК

КПРС; XX з'їзд КПРС; XXVII з'їзд КПРС. З цим висловлюванням не можна не погодитись. Хіба що до цих форумів можна було б, на наш погляд, додати X з'їзд РКП(б), політичне і методологічне багатство ідей якого визначили комплекс заходів перехідного періоду.

Наші завдання полягають й у тому, щоб повною мірою розкрити глибинне широкомасштабне звернення XIX партконференції до Леніна, до його теоретичної, політичної і моральної спадщини, до його досвіду, особливо перших кроків соціалістичного будівництва. Ці роки для Країни Рад, зокрема для України, стали справжньою революційною лабораторією соціального новаторства, створення принципів і норм майбутнього соціалістичного устрою, небувалих в історії форм організації суспільства, формування механізму реалізації усього спектру людей праці. Нам, науковцям, належить більш цілеспрямовано включитись у боротьбу з догматизмом, за відродження творчих засад наукового, гуманного соціалізму. Висунуте і всебічно обгрунтоване в післяквітневий період положення про повне відновлення ленінської концепції побудови соціалізму, ленінського бачення принципів контурів нового ладу, про необхідність ленінського підходу до всіх питань теорії і практики нинішньої перебудови з урахуванням принципово нових історичних умов, про очищення ленінських ідей від негативних на шарувань і деформацій має вирішальне значення для здійснення рішень XIX партконференції.

Перед нами, істориками партії, стоїть завдання — розкрити процес підготовки і проведення конференції, реалізацію її рішень. Конференції передувала плідна і відверта дискусія по Тезах ЦК КПРС. В ході їх обговорення комуністи і безпартійні висловили багато конкретних пропозицій та критичних зауважень, спрямованих на дальше згуртування і консолідацію радянського суспільства, поглиблення процесу перебудови. Справжній демократичний, критично-конструктивний дух і стиль пронизали доповідь, виступи делегатів, характер рішень.

Спираючись на висновки, що випливають з документів XIX Всесоюзної партконференції для науковців-істориків, зокрема істориків партії, ми, безумовно, на перше місце ставимо розробку питань про партію, її місце і роль в нинішньому перебудовному революційному процесі, в оновленні суспільства, а також на всіх попередніх історичних етапах. Партія, яка по-ленінськи сміливо виступила з ініціативою перебудови і взяла на себе всю титанічну відповідальність за її здійснення, переконливо довела, що є надійним носієм програмних цілей суспільства, тією єдиною в нашій країні політичною силою, визнаним лідером, який спроможний успішно повести країну по шляху революційного оновлення, бути надійним гарантом його невідворотності.

Нам важливо зробити свій посильний внесок у велику справу повного відновлення ленінської концепції ролі Комуністичної партії як політичного авангарду, ролі Радянської держави як знаряддя влади народу, ленінського розуміння суті внутріпартійної демократії. Тут — море малодосліджених питань. Це — проблеми аналізу ленінського мистецтва партійного керівництва в усіх сферах матеріального і духовного життя, у тому числі у сфері міжнародних відносин; вивчення діяльності партії по забезпеченню розкриття протиріч і їх розблокування; демократизації самої партії, її республіканських організацій, зокрема Компартії України; партійного забезпечення послідовного здійснення радикальної економічної реформи, реформи політичної системи, про розмежування функцій партійних і державних органів тощо.

Перелік найважливіших висновків, завдань, які випливають з документів XIX Всесоюзної партконференції, можна було б продовжити. Все це стане предметом дослідницької роботи, у тому числі і науковців Інституту історії партії. При цьому важливо активізувати творчу

діяльність істориків партії республіки; зміцнювати тісну взаємодію істориків, філософів, економістів, правознавців, літераторів, мовознавців, приділити необхідну увагу аналізу проблем на «стиках» суспільних, природничих, технічних наук; максимально використати спрямовуючі можливості республіканської координаційної ради з історії КПРС і партійного будівництва, а також «Українського історичного журналу». Важливо підвищити методологічну підготовку кадрів істориків партії, виникла потреба в розширенні джерельної бази, слід оволодівати культурою дискусій.

Запитання: В Резолюції сказано, що конференція КПРС надає принципового значення приращенню теоретичного арсеналу перебудови, оновленню ідеологічної роботи, звільненню її від рутини, марнослів'я і шаблонів, відповідності її змісту і тону реальностям життя, вмінню вести чесну, пряму розмову з людьми з усіх питань, які їх цікавлять. Хотілось би почути від Вас про те, який внесок можуть і покликані зробити в зазначене історики партії, зокрема Інституту історії партії при ЦК Компартії України?

Відповідь: Насамперед, слід відзначити, що на нинішньому крутому переломі в житті нашої країни помітно зростає внутрішнє і міжнародне значення марксистсько-ленінської теорії, ідеологічної діяльності КПРС, її бойових загонів, зокрема Компартії України. Навколо ідей перебудови об'єднуються всі покоління радянських людей, класи і класові прошарки, нації і народності, усе передове, героїчне, чесне, самовіддане, що є в нашому народі. Але цей процес відбувається не стихійно, не самопливом, не спонтанно. Він спрямовується Комуністичною партією.

Розвинення свідомості мас, ідейно-теоретична, політико-виховна робота, яку В. І. Ленін розглядав як базу і головний зміст всієї діяльності партії¹, в нинішніх умовах виступає як один з найважливіших важелів, компонентів і джерел революційної перебудови і кардинального оновлення радянського суспільства. Якщо в цілому перебудова являє собою неймовірну складність, широкомасштабність, то серед її компонентів найбільшу складність становить перебудова в ідеологічній, духовній сферах².

В нинішніх умовах перебудови надто важливо не втратити чітких ідейно-методологічних орієнтирів нашого просування вперед і вберегти суспільство від небезпечних вилазок екстремізму з будь-якого боку, від небезпечних відхилень то в чорне, то в біле, не допускати ніякого ослаблення, а тим більше запізнювання в ідеологічній сфері.

XIX партконференція наголосила на важливості розвитку теорії і громадської думки, рішучої активізації і оновлення ідеологічної роботи, формування нової свідомості, врахування всієї складності, неоднозначності, суперечливості цього процесу. Це означає, по-перше, посилення теоретичних, наукових засад ідеологічної роботи, втілення в життя заповітів В. І. Леніна про необхідність постійного піднесення усієї нашої партійної практики на «височинь теоретичного висвітлення» завдань Комуністичної партії³, про те, що без теоретичної відповіді на найважливіші, корінні питання життя не можна зробити ні кроку ні в пропаганді, ні в агітації, ні в організації⁴. Конференція продемонструвала всезростаюче значення теорії для оновлення соціалізму, здійснення перебудови. З іншого боку, це вимагає і дальшого розвитку

¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання // Повне збір. творів.— Т. 13.— С. 352—353.

² Горбачов М. С. Розмова з латиноамериканським письменником Габріелем Маркесом // Правда.— 1987.— 16 июля.

³ Ленін В. І. Промова під час дебатів у питанні про порядок денний з'їзду // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 300.

⁴ Ленін В. І. Замітки публіциста // Там же.— Т. 19.— С. 263.

революційної теорії, повного звільнення її від догматизму. Адже в ті роки, коли ідеологічна робота перетворилась на обгрунтування ряду догматичних уявлень про соціалізм, вона втратила критичне ставлення до дійсності. Партія чесно сказала на конференції про те, що ідеологічний комфорт шкідливий для партії, що в таких умовах не можуть народитися революційна свідомість, активна громадянська позиція, висока відповідальність. Тому вона так мужньо, критично і безкомпромисно пішла на перегляд минулого, відновлення історичної правди і соціалістичної справедливості, реабілітацію тих, хто став жертвами репресій і беззаконня. В результаті виникають теоретичне обгрунтування, почерпнуті з уроків минулого і досвіду трирічної перебудови знання, які істотно поповнюють наш ідеологічний арсенал, збагачують дослідників новими фактами, зміцнюють суспільний рух, моральне здоров'я і впевненість в здійсненості накреслень партії, сприяють посиленню реального внеску радянських людей у перебудову.

По-друге, оновлення ідеологічної роботи означає звільнення її від рутини і марнослів'я, шаблонів і поверхового підходу до висвітлюваних проблем, вміння вести чесну, пряму розмову з питань, що цікавлять людей. Це досягти не просто. Тут потрібні і висока професійна підготовленість, і знання реальних фактів життя, і вміння вести дискусії, полеміку, оволодіння лєнінським мистецтвом аргументації, переконливості. Цілеспрямована, розумна ідеологічна робота, зазначалось на Пленумі ЦК КПРС, повинна націлюватись на те, щоб ідеї перебудови все ширше оволодівали масами, щоб теорія ставала справді матеріальною силою перебудови⁵. Наш ідеологічний корпус вперше після квітня 1985 р. відчув необхідність у відкритих і відвертих дискусіях з актуальних ідейно-політичних проблем без командного тону і навішування ярликів. Сьогодні вже неможливо ефективно працювати у сфері ідеології, науки і культури, не дотримуючись лєнінського заповіту,—уміти переконувати людей «не силою влади, а силою авторитету, силою енергії, більшої досвідченості»⁶.

Про все це простіше писати, говорити з трибуни, але значно складніше викликати живий, цілеспрямований в руслі перебудови, справжній інтерес до висвітлюваних ідейно-політичних проблем у трудових колективах.

По-третє, конференція підтвердила життєву необхідність союзу, тісного єднання і взаємодії працівників історичного фронту з такою великою морально-інтелектуальною силою, як художня література і публіцистика. В результаті цього єднання фронт історичних досліджень розширюється і урізноманітнюється, вдосконалюються і збагачуються його виразні засоби. Водночас для істориків це означає, що вони не мають права відставати. Адже сьогодні читач, що цікавиться минулим, має з чим порівнювати, і це порівняння не завжди на користь суспільствознавців.

Перебудова ідеологічної роботи стосується всіх її напрямів. Нас порадувало, зокрема, те, що у виступах багатьох делегатів на конференції порушувались питання історичної пам'яті, патріотизму, поваги до інтернаціональних цінностей і національних традицій. Гостру відсіч дістала тенденція грати на національних почуттях, протиставляти місцевий «патріотизм» пролетарському, соціалістичному інтернаціоналізмові. Турбота про наш спільний дім, про атмосферу дружби народів країни стала лейтмотивом багатьох виступів.

Хотілось би сказати і про той внесок, який покликані зробити в зазначене науковці-історики партії, зокрема Інституту історії партії

⁵ Горбачов М. С. Про практичну роботу по реалізації рішень XIX Всесоюзної партійної конференції: Доп. на Пленумі ЦК КПРС 29 липня 1988 року.— К., 1988.— С. 35.

⁶ Лєнін В. І. Лист до товариша про наші організаційні завдання // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 14.

при ЦК Компартії України. На висвітленні проблем ідеологічної діяльності КПРС, зокрема Компартії України, зосереджують свою увагу дирекція, вчена рада Інституту і республіканська координаційна рада. У світлі вимог XXVII з'їзду КПРС, документів партії, присвячених 70-річчю Великого Жовтня, настанов XIX партконференції розроблена тематика пріоритетних досліджень, у тому числі в галузі ідеологічної роботи. Науковці Інституту історії партії, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, вузівські кафедри визначили десятки актуальних тем про діяльність нашої партії, зокрема Компартії України, в ідеологічній, духовній сферах. Тут і проблеми партійного керівництва справою інтернаціонального, патріотичного виховання, і підготовка ідеологічних кадрів, і розширення демократизації в ідейно-політичному житті країни в цілому, нашої республіки зокрема, а також питання ідейно-політичного виховання молоді, ідеологічного забезпечення економічного, соціального, культурного будівництва тощо.

Тема ідеологічної роботи в тій чи іншій мірі висвітлюється в наукових дослідженнях, що здійснює інститут, який бере участь в реалізації Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного будівництва. Так, готується колективна монографія «Партія — керівник і організатор комуністичного виховання трудящих. (З досвіду парторганізацій України по перебуванні ідеологічної роботи)» й ряд інших праць. Громадськість чекає від нас насамперед переосмисленої, змістовної і глибоко правдивої історії республіканської партійної організації, в якій чільне місце повинно належати питанням ідеологічної діяльності.

Одним із найважливіших засобів активізації наукових досліджень з питань ідеологічної роботи є посилення зв'язків з ідейно-політичною практикою, з діяльністю партійних комітетів, які безпосередньо очолюють і спрямовують розвиток ідеологічної роботи в масах, у трудових колективах. В останній час Інститут започаткував вивчення і узагальнення нових форм організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи в Полтавській, Івано-Франківській, Черкаській областях. Спільно з Івано-Франківським обкомом партії здійснюється цільова програма поглиблення соціалістичного демократизму, самоуправління, підвищення авангардної ролі комуністів, виховання кадрів в умовах перебування. Питання виходу теоретичних проблем на ідейно-виховну практику займають чільне місце в роботі створюваних науково-дослідних пунктах Інституту історії партії на базі університетських опорних кафедр Дніпропетровського, Донецького, Київського, Львівського, Одеського та Харківського вузівських центрів, які діятимуть у тісному взаємозв'язку з Мінвузом республіки, відповідними обкомами та Київським міськкомом Компартії України.

Однією з форм посилення зв'язків з практикою є вихід науковців на широку громадськість. З цією метою здійснюються публікації тематичних сторінок з історії Компартії України в газеті «Радянська Україна», виступи науковців Інституту в союзних і республіканських журналах, газетах, організація «круглих столів», науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, громадсько-політичних читань; виступи по радіо і телебаченню з різних питань ідеологічної роботи, посилюються контакти з літераторами, журналістами.

Проте, все це лише скромний початок тієї роботи, якої вимагає від нас життя. Попереду у нас — більш напружена праця в розробці та пропаганді проблем ідеологічних. Саме до цього закликають нас рішення XIX партконференції.

Запитання І. Ф. Курасу

Запитання: XIX Всесоюзна партконференція наголосила на необхідності глибокої перебудови в суспільних науках, яким, як сказано в Резолюції належить до кінця подолати догматизм і відрив від життя.

Що Ви, Іване Федоровичу, могли б сказати про практичне здійснення цієї постанови?

Відповідь: Керуючись документами XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції, колектив Українського філіалу ІМЛ здійснив перебудову своєї роботи. Ключові напрями в усій діяльності Інституту визначені ЦК Компартії України у прийнятій постанові «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посиленню їх зв'язку з практикою».

По-новому ведеться підготовка «Нарисів історії Комуністичної партії України» в двох томах, трьох книгах. З урахуванням складності та тривалості цієї роботи, а також у зв'язку з відсутністю нових узагальнюючих партійних видань намічена і реалізується спеціальна дослідницька програма. У рамках цієї програми ведеться поглиблена наукова розробка ряду найбільш складних питань та «білих плям» історії.

Спільно з газетою «Радянська Україна» Інститут організував і веде на її сторінках рубрику «Компартія України: сторінки історії», де в жвавій та популярній формі розповідається про недостатньо вивчені проблеми історії і політики Компартії України. Аналогічна рубрика відкривається в журналі «Комуніст України». Ця робота розрахована на два роки (1989—1990). Разом з Політвидавом України Інститут передбачає також публікацію двох серій популярних брошур: одну — по матеріалах XIX Всесоюзної конференції КПРС, другу — з актуальних та маловивчених проблем історії Компартії України. Вся ця публікаторська робота, крім пропагандистського заряду, думається, буде також попередньою громадською апробацією матеріалів до нарисів історії Компартії України, допоможе краще підготувати книгу.

Науковий пошук набув розвитку і в формі обміну думками з актуальних проблем історико-партійної науки. Зокрема, в листопаді 1987 р. ці питання обговорювалися в рамках «круглого столу», організованого нашим Інститутом, Київською вищою партійною школою, Інститутом підвищення кваліфікації при Київському університеті та редакцією «Українського історичного журналу». Співробітники Інституту виступають у періодичній пресі з маловисвітлених та дискусійних питань.

Разом з тим у роботі Інституту по перебудові є нерозв'язані питання, певні труднощі і проблеми. Серед таких питань слід виділити такі, які не розв'язуються через ті чи інші причини. Так, протягом останніх 10—12 років приймалося кілька рішень про створення в Інституті історії партії нових структурних підрозділів: для розроблення проблем ідеологічної роботи, соціологічних досліджень, молодіжних проблем. У серпні 1987 р. було вирішено створити сектор по вивченню національних відносин. Проте здійснення цих структурних перетворень виявилось блокованим фінансово-штатними та іншими формальними перепонами. Так само стоїть справа і з створенням публікаторської групи в архіві Інституту, яка, за задумом, повинна цілеспрямовано займатися підготовкою видань протоколів і стенограм з'їздів Компартії України, іншими документальними публікаціями.

Особливо гострим в умовах перебудови є, на нашу думку, питання про планування наукової роботи. План, поза сумнівом, має бути більш гнучким, позбавленим надмірної «зацентралізованості», що зокрема, повинно виявлятися у можливості внесення корективів у план видання тих чи інших монографій, інших досліджень, поява яких у наш час, можливо, не така доцільна.

Відверто треба визнати, що демократизація всієї архівної справи, доступ рядових дослідників до документів у нас час усе ще залишається більше декларативною, ніж реальною.

Партійні архіви країни досі працюють за застарілими «Правилами». Такий стан справ дуже важко пояснити дослідникам. Намагаючись виправити це, Інститут увійшов до головного Інституту з пропозицією дозволити видавати дослідникам матеріали Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК Компартії України.

Враховуючи те, що XIX Всесоюзна партійна конференція підтримала ідею про публікацію надалі стенограм пленумів партійних комітетів, запропоновано також розглянути питання про видачу дослідникам в партійних архівах протоколів та стенографічних звітів пленумів ЦК Компартії України і обкомів партії, що відбувалися раніше, а також протоколів та стенографічних звітів з'їздів і конференцій республіканської партійної організації.

Назріла необхідність розроблення і затвердження нового «Положення про Архівний фонд КПРС». Нині діюче «Положення» затверджене Секретаріатом ЦК КПРС від 28 грудня 1966 р. У новому «Положенні про Архівний фонд КПРС», на нашу думку, варто чітко визначити місце і статус партійних архівів у структурі партійних органів та наукових установ. За прикладом державної архівної служби СРСР необхідно також закріпити обов'язки, кваліфіковані вимоги до всіх категорій працівників партійних архівів. В Інститутах історії партії при ЦК компартій союзних республік (з обласним поділом) за прикладом ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС доцільно було б створити науково-методичні ради для розгляду питань теорії і практики архівної справи, методичного керівництва обласними партархівами.

Необхідно вирішити питання про підготовку кадрів в Інституті марксизму-ленінізму та його філіалах, де працює великий загін кваліфікованих учених-суспільствознавців. Для цього в ІМЛ та його філіалах доцільно було б виробити струнку систему підвищення кваліфікації наукових співробітників, яка, на наш погляд, має включати:

а) створення аспірантури в головному Інституті та його філіалах, де є для цього необхідні умови;

б) наявність в ІМЛ докторантури для старших наукових співробітників;

в) стажування старших наукових співробітників філіалів у відділах ІМЛ при ЦК КПРС строком 2—3 місяці;

г) організацію постійно діючих місячних або двотижневих курсів чи семінарів для завідуючих секторами, старших і молодших наукових співробітників філіалів з періодичністю занять раз у 2—3 роки або хоч би раз у п'ять років за попередньо розробленими і затвердженими планами та навчальними програмами.

Для підвищення продуктивності праці наукових співробітників, різкого зменшення виконуваного ними обсягу рутинних підготовчих робіт (випишувань з літератури, архівних фондів і т. ін.), слід було б оснастити кожний науковий підрозділ ІМЛ та його філіалів сучасною копіювальною технікою, ЕОМ з програмним забезпеченням підготовки та обробки текстів.

Варто подумати і про те, як змінити видавничу практику. На наш погляд, назріло питання про створення в країні спеціального видавництва, яке б вбачало головним своїм завданням пропаганду досвіду КПРС. Відстає від вимог життя і історико-партійна періодика. На наш погляд, немалі кошти, що витрачаються на місцях на підготовку міжвідомчих збірників праць з історії КПРС, доцільно було б використати на видання спеціальних історико-партійних журналів у тих республіках, де для цього є необхідна наукова та видавнича база. Слід подумати, можливо, про створення, поряд з науковим журналом «Вопросы истории КПСС», науково-популярного органу, розрахованого на вчителів, пропагандистів та масового читача.

Вкладом у розв'язання цього завдання на Україні могло б бути створення на базі нинішнього щомісячного «Українського історичного

журналу» обсягом 15 друк. арк., який є органом Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії при ЦК Компартії України, самостійного історико-партійного журналу — органу Інституту історії партії при ЦК Компартії України. У 1922—1933 рр. видавався такий журнал під назвою «Літопис революції» обсягом 12—15 др. арк.

З метою підвищення ролі і значення республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КППРС та партійного будівництва доцільно було б зосередити всю роботу по плануванню і контролю досліджень істориків партії в координаційній раді. Зумовлено це тим, що зараз у республіці в наукових установах, на кафедрах вузів працює понад 1500 істориків партії. У зв'язку з цим, а також враховуючи зрослі вимоги до координаційної роботи, вважали б доцільним створити при республіканській раді по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КППРС і партійного будівництва науково-методичний кабінет.

Вважаємо, що розв'язання цих та деяких інших проблем сприяли б перебудові історико-партійної науки в республіці.

Запитання: Досі наша партія займалася невластивими їй функціями — вирішенням різноманітних господарських питань, підмінюючи тим самим радянські, господарські органи. Такий стан обумовив в минулому відповідний «галузевий» підхід істориків партії до дослідження діяльності КППРС і її загонів. Конференція вирішила розмежувати функції партійних і державних органів. Свій політичний курс КППРС проводитиме через комуністів, що працюють у різних сферах життя суспільства. Це, безперечно, визначає і новий підхід дослідників до вивчення досвіду діяльності партії у господарській сфері. Виникає питання: як тепер бути з раніше затвердженою тематикою історико-партійних досліджень з господарських питань, з тими доробками, що мають у цьому плані?

Відповідь: Питання це, точніше кажучи, тут є цілий комплекс питань, дійсно назріло. Воно має кілька суттєвих сторін.

Передусім, розмежування функцій партійних і державних органів, господарських і громадських організацій, завдання подолання застарілої хвороби підміни діяльності останніх партійними організаціями, що в свою чергу є прямим наслідком адміністративно-командного стилю управління, аж ніяк не означає послаблення ролі партії в сфері економічних відносин. Скоріше навпаки: оскільки серед функцій партії однією з головних є вироблення політичного курсу зовнішньої і внутрішньої політики, то її стрижнем була, є й залишатиметься надалі економічна політика. Більше того, її роль і значення зростатиме, оскільки це справді базисний, а тому і пріоритетний напрям діяльності партії взагалі.

Мова, однак, повинна йти саме про вироблення і здійснення економічної політики, а не про коментування тих або інших постанов стосовно відповідної галузі народного господарства. І у такій постановці вивчення історичного досвіду попередніх етапів у співставленні з нинішнім, з усіма їх позитивними і негативними факторами має величезне історико-теоретичне і практичне значення як для дня сьогоднішнього, так і особливо для прийдешнього. На жаль, кількість таких досліджень у нас обмежується одиницями. Та ж обставина, що на певному етапі в історико-партійних дослідженнях з проблеми «партія і економічна політика» став пануючим галузевий підхід, стала своєрідним адекватним віддзеркаленням галузевого диктату в реальному житті, в практиці економічних відносин.

Звичайно, такий підхід слід рішуче і активно переборювати. І не тільки тому, що радикальна економічна реформа принципово міняє глибинні основи і принципи управління економікою. Галузевий підхід до вивчення досвіду діяльності партійних організацій суперечить і са-

мій сутності наукового аналізу, оскільки позбавляє дослідника широти мислення, загальнопартійного бачення реальних процесів і закономірностей, неминуче породжує вузькоцеховий світогляд, а самого історика перетворює на апологета того чи іншого міністерства чи відомства. Не кажу вже про таку сумну картину, коли історик з виглядом глибокого знавця і найвищого цінителя з легкістю і енергією неофіта береться судити про речі, яких він професійно просто не розуміє. Скільки дисертацій і книг тільки у нашій республіці написано, скажімо, про партійне керівництво розвитком хімічної, вугільної, машинобудівної, рибної і всіх інших галузей промисловості, або сільського господарства! Чи про діяльність партійних організацій регіону або певної галузі по прискоренню науково-технічного прогресу? Очевидно, серйозно говорити про науково-пізнавальну і практичну вартість подібних скороспілих опусів просто не варто.

Щодо раніше затвердженої тематики історико-партійних досліджень і доробку, що вже є, то тут, очевидно, потрібні більш широкий підхід. У всякому разі, звичними корективами обійтися не можна.

Вважаю, по-перше, що історикам партії слід взагалі відмовитись від адміністративних начал у цій справі. Зокрема, жорстке затвердження теми у чітко визначеній редакції (зміна якої потребує повторного довготривалого проходження всієї бюрократичної процедури від кафедри до Москви, від отримання офіційної довідки координаційної ради по опублікуванню теми у відповідному республіканському (по кандидатській дисертації) або в центральному (по докторській) журналах, без яких вчені ради навіть не розглядають заяви дисертанта), є явним анахронізмом. Така формалізація не тільки суперечить діючим положенням ВАК при Раді Міністрів СРСР, а й стримує творчий пошук науковців, особливо молодих, плюралізм думок, наукових гіпотез, багатоваріантність рекомендацій. Тому вважаю гостро назрілим завданням перехід від формальної, обліково-констатуючої до реальної, дієвої, динамічної координації наукових досліджень. А вузівські кафедри, Інститут історії партії при ЦК Компартії України якраз і повинні виступати організаторами цієї живої справи. Однією із її організаційних форм може бути створення спільних науково-дослідних пунктів Інституту на базі великих наукових і вузівських центрів республіки. І тут ніяк не обійтись без практичної участі і допомоги Мінвузу республіки, обкомів партії.

По-друге, назрілим завданням сьогодні є масштабне проведення історіографічних досліджень практично з усіх періодів і ключових проблем історії КІРС. Тільки на шляху наукового аналізу відкривається можливість об'єктивно оцінити здобутки і втрати історико-партійної літератури, доробку наших попередників, визначити реальні перспективи дальшої роботи. Це — одна із вирішальних умов творчого розвитку нашої нелегкої і дуже відповідальної науки.

Запитання Я. С. Калакурі

Запитання: Ярослав Степановичу, у квітні 1988 р. почав діяти Інститут суспільних наук. Читачі нашого журналу цікавляться, що являє собою Інститут, яке місце в ньому історико-партійної науки?

Відповідь: Інститут суспільних наук народжений перебудовою, пошуком більш досконалих організаційних форм підготовки кадрів-суспільствознавців, розвитку наукових досліджень. Частково використано досвід ряду братніх соціалістичних країн, де в університетах є інститути марксизму-ленінізму. Наш Інститут створено на базі історичного, економічного і філософського факультетів. У його складі 30 кафедр, на яких працює 360 викладачів, з них 60 докторів наук, професорів, 280 кандидатів наук, доцентів, навчається понад 3 тис. сту-

дентів, близько 300 аспірантів, 15 докторантів. Ведеться підготовка фахівців з історії, історії КПСР, філософії, політекономії, наукового комунізму, прикладної соціології, психології, економіки управління науковими дослідженнями та проектуванням. Як бачите, це великий науковий потенціал, сила якого помножилась від концентрації, від об'єднання. До того ж ми налагоджуємо зв'язки з науковими установами АН УРСР, з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, Вищою партійною школою при ЦК Компартії України, творчі контакти з вченими Москви, Ленінграда, братніх республік, вузів ряду зарубіжних соціалістичних країн. Одразу ж скажу, що Інститут задуманий не як бюрократичне новоутворення, а як винятково творче, науково-методичне об'єднання викладачів суспільних наук, студентів, аспірантів, співробітників, покликане максимально об'єднати зусилля істориків, філософів, економістів, соціологів, психологів, викладачів наукового комунізму, етики, естетики, наукового атеїзму, скоординувати їх роботу як у підготовці кадрів, перебудові викладання суспільних наук, так і в розгортанні наукових досліджень, насамперед на стику наук. Сьогодні вивести суспільні науки, в т. ч. історико-партійну, з кризи, з застою можна лише шляхом кооперації сил з представниками інших наук, усунення штучно створених у роки сталінщини і брежневщини бар'єрів, різного роду парканів між суспільними науками, відповідними кафедрами, подолання догматизму, начотництва, консерватизму.

Марксизм-ленінізм — єдине, цілісне вчення. У світлі резолюцій XIX партійної конференції в числі інших завдань — вироблення нової концепції розвитку суспільних наук, їх викладання і вивчення на основі цілісності революційної теорії, єдності складових частин, наступності. Велика роль тут відводиться історії партії як марксизму-ленінізму в дії, в розвитку.

Ми виходимо з того, що сьогодні викладач будь-якої дисципліни: чи то історії партії, політекономії, чи наукового комунізму або філософії — лише в тому випадку завоює довір'я і авторитет студентів, якщо матиме не вузьку професійну підготовку в межах свого предмету, а справді глибокі знання марксизму-ленінізму в цілому, широкий кругозір, належну загальноосвітню підготовку. Зрештою, введення марксизму-ленінізму і відповідного вступного іспиту до аспірантури на всі спеціальності висвітило чимало недоліків у марксистсько-ленінській освіті самих суспільствознавців. До речі, ми внесли серйозні зміни у навчальні плани і програми підготовки істориків партії. Віднині вони матимуть значно ґрунтовнішу загальноосвітню, історичну і філософську підготовку, глибокі знання найновішої економічної теорії. Їм читатимуться спеціальні курси з історії світової і вітчизняної культури, ораторського мистецтва тощо.

Надання Інституту, як відносно автономній частині університету, певної самостійності в питаннях штатів, фінансування, а також широка програма експериментів повинні прискорити перебудовні процеси, особливо у подоланні формалізму, заорганізованості, бюрократично-командних методів керівництва. Вищим органом Інституту є вчена рада, четверту частину якої становлять студенти. Вчена рада Інституту затвердила комплексну програму міждисциплінарного наукового дослідження «Людина в системі соціалістичних суспільних відносин», в рамках якого планується у наступній п'ятирічці видати серію монографій, підготовлених на основі кооперації зусиль істориків, філософів, економістів, соціологів, представників інших наук. У рамках цієї комплексної теми значне місце відведено історичним та історико-партійним дослідженням. Йдеться насамперед про те, щоб у центр історико-партійних досліджень поставити людину, а не «діяльність», «боротьбу» і т. п. Та й сама партія розглядає турботу про людину своїм вищим покликанням.

Серед найважливіших проблем, над якими працюють університетські історики партії — питання демократизації самої партії, її кадрової політики, реалізації соціальних програм. Особливе місце відводимо аналізу політики партії в галузі міжнародних відносин, формуванню культури міжнародних взаємин, почуття інтернаціоналізму і національної гордості.

Запитання: Як Ви оцінюєте хід перебудови у розвитку історико-партійної науки, що на Вашу думку її стримує?

Відповідь: Темпи перебудови, якщо так можна висловитись, на історико-партійному фронті дещо відстають від її розгортання в інших суспільних науках, вона ще слабо торкнулась змісту, методів досліджень. Прикро, але треба визнати, що за три роки перебудови якісні зміни ще не наступили. Це швидше косметичний ремонт, а не капітальний: уточнено назви публікацій і дисертацій, застарілі цитати замінено на свіжі, з'явилися нові прізвища. Нормативне, а точніше догматичне мислення настільки живуче, що чинить перепони будь-яким новаторським підходам. Це пояснюється, очевидно, не лише тим або не стільки тим, що історики більш консервативні, ніж їх колеги, скільки існуючими деякими об'єктивними тенденціями розвитку історичних знань: обмеженістю джерел, а то й просто недоступністю до них, «засекреченістю» частини документальної бази, необхідністю переоцінити і переосмислити деякі документи, статистичні дані, які були фальсифіковані у роки Сталіна і Брежнєва. Йде процес дослідження в нових умовах ряду подій і явищ. Звичайно, дає себе знати інерція, звичка до коментаторства, традиційних підходів, усталених схем безконфліктності. Нинішнє покоління істориків сформувалось на уламках сталінських схем «Короткого курсу», що були піддані реанімації Суслевим і Трапезніковим в роки застою.

Велику шкоду історико-партійним дослідженням наносить прагматизм, зосередження головних сил не стільки на самих дослідженнях, турботі про реальний приріст знань, скільки на підготовці кандидатських і докторських дисертацій, рукописи яких по суті недоступні для наукової громадськості. Гальмується розвиток науки і нинішньою бюрократичною практикою атестації науково-педагогічних кадрів, координації досліджень, яка нерідко веде до монополії, до зацентралізованості, глушить ініціативу і творчий пошук. На практиці координаційна рада і її секції (я теж до цього причетний) здебільшого констатує, фіксує теми, не веде аналітичної роботи, слабо прогнозує перспективу, пріоритетну тематику, не стимулює суперництва, змагання в кращій, новаторській розробці тих чи інших проблем. Все це свідчить про необхідність відійти від існуючого порядку централізації при затвердженні тем докторських і кандидатських дисертацій, монографій.

Ситуація, яка склалась на історичному фронті, значною мірою відбиває ті процеси і явища, що відбувались у суспільстві, призвели свого часу до дефіциту духовності, історичної культури, відсутності плюралізму в підходах, посіяли пасивність, авторитарність, вичікувальну позицію. Не випадково, що багато істориків особисто в перебудову активно не включались, уникають публічних виступів у пресі, в дискусіях.

Історико-партійна наука, яка сама по собі стоїть найближче до політики і практичної діяльності партії, і яка покликана чутливо реагувати на все, що відбувається в самій партії, повинна задавати тон перебудови іншим суспільним наукам, в т. ч. всій історичній науці, зайняти пошукові, авангардні позиції, а не вичікувальні. Проте сьогодні вона не тільки не випереджає процеси, але й відстає в осмисленні тих революційних змін, які відбуваються у суспільстві, гальмує старі, традиційні підходи. Основне тут залежить від кадрів: лінія на «стабільність» (читай на застій), негативно відбилась і на кадрово-

му потенціалі суспільствознавців, призвела до постаріння, особливо докторів наук. Серед істориків, в тому числі і істориків партії університету, наприклад, нині немає жодного професора у віці до 50 років. Порушились оптимальні пропорції у співвідношенні молодих і досвідчених істориків, принцип наступності, загублено ряд наукових шкіл.

Особисто я велику надію покладаю на молоде покоління істориків, яке сьогодні формується в університеті з числа студентів і аспірантів. Воно не зв'язане так психологією застою, кон'юнктури, пристосування, рішуче підтримало перебудову. Нові правила прийому на суспільствознавчі факультети дають змогу залучити на навчання талановиту, добре підготовлену молодь, яка виявила нахил до вивчення суспільних наук, історії, має високі моральні якості.

Запитання: В чому Ви вбачаєте вклад істориків партії у реалізацію резолюцій XIX партконференції. Які, на Вашу думку, найбільш актуальні проблеми сучасності мають стати в центрі уваги істориків партії?

Відповідь: По-перше, відійти від простого коментування резолюцій конференції, зосередитись на ідейно-теоретичному забезпеченні їх реалізації. Історики разом з представниками інших суспільних наук покликані поставити на службу перебудові, з одного боку, відроджену у повному обсязі ленінську теоретичну спадщину, особливо розроблені В. І. Леніним концепцію соціалізму і вчення про революційну партію, очистивши їх від сталінської ревізії і деформацій періоду застою. З другого боку, слід по-новаторськи підійти до вивчення історичного досвіду більшовизму, зокрема, у переломні віхи нашого минулого, до виведення уроків історії. Тепер, коли здійснюється кардинальна економічна реформа, йде глибинна реконструкція політичної системи, коли державна влада дедалі більше зосереджується в руках Рад, а партія залишає за собою функції політичного авангарда, інтелектуального лідера народу, дуже важливо не повторити старих помилок, не видавати задумане, заплановане за здійснене. Треба активніше вторгатися у реальні процеси перебудови, гласно і сміливіше викривати недоліки і хиби, яких припускаємось сьогодні.

По-друге, історики партії мають виступити поборниками правди, об'єктивності, дієвості в ідеологічній роботі, рішучими противниками будь-яких виявів формалізму, показухи. Що стосується актуальних тем сучасності, то тут теж необхідно уникнути помилок, які допускались в минулому, особливо кон'юнктури. До вивчення сучасності ми (маю на увазі і себе) часто закликали, виходячи з ленінської думки про те, що все, що відбувається на наших очах, є історія. На ділі замість глибокого і критичного аналізу сучасних подій і явищ, проникнення в їх суть, поширились поверхова описовість, фактологія, коментаторство. Очевидно треба відмовитись від принципово помилкового і певною мірою небезпечного положення, ніби партія займається всім і повинна скрізь встигати. Акцент має бути перенесений на вироблення політичної лінії і її практичне втілення у життя на головних напрямках суспільного розвитку. Найголовніше — це робота з людьми; служіння людям, відновлення довір'я мас. Те, що партія визнала і свою вину за припущені помилки, критично проаналізувала причини деформацій, порушення законності, сама виступила ініціатором революційної перебудови і оновлення радянського суспільства, дозволяє історикам по-науковому викрити характер і джерела механізмів гальмування, шляхи їх подолання.

Запитання: У пресі повідомлялося, що Ви очолюєте авторський колектив по підготовці курсу лекцій з історії КПРС? Як просувається ця робота?

Відповідь: Рукопис курсу лекцій для студентів знаходиться зараз у видавництві, а точніше — в друкарні. За основу взято авторські

лекції, прочитані переважно в нашому університеті відповідно до діючої нині навчальної програми. Робота йшла дуже складно: ще відсутні документи, необхідна джерельна база, йде процес вироблення нової концепції історії партії, відбуваються гострі дискусії. У самому авторському колективі виявились різні підходи до висвітлення історії, в тому числі традиційні, а вірніше застарілі. Серед членів авторського колективу йшла гостра полеміка, в ході якої вдалося подолати деякі консервативні схеми. Розуміється, що робота над курсом лекцій може бути успішною тоді, коли будуть заново досліджені цілі періоди нашої історії, особливо питання колективізації, культурної революції, ідейної боротьби, роки застою.

Книга носитиме перехідний характер і має подати допомогу студентам в умовах, коли по суті немає підручника з історії КПРС. Автори використали документи XXVII з'їзду КПРС, XIX партконференції, ряду пленумів ЦК КПРС, праці і виступи М. С. Горбачова, зокрема його доповідь «Жовтень і перебудова: революція продовжується», матеріали наукової періодики. Уточнено або змінено оцінки багатьох подій, явищ, осіб, висвітлення історії доведено до наших днів, виклад матеріалу поданий у тісному зв'язку з діяльністю Компартії України.

Принциповим, на мій погляд, є те, що автори в центр історії партії поставили питання боротьби Леніна і партії за маси, за посилення впливу на них, за єдність з ними, як найголовнішої закономірності розвитку партії, не обмежуючись аспектами внутріпартійної боротьби, які були гіпертрофовані «Коротким курсом». До речі, читачі «Українського історичного журналу» мали змогу ознайомитись з коротким змістом ряду лекцій, опублікованих у цьому році.

Запитання В. Ю. Мельниченку

Запитання: Володимире Юхимовичу, у виступах на конференції йшлося й про перебудову суспільних наук, зокрема історико-партійної науки. Хто Вас у цьому плані схвилював найбільше?

Відповідь: Найбільше враження справила доповідь М. С. Горбачова, зокрема, та її частина, де йшла мова про суспільні науки. Відзначив би три важливих смислових моменти. Перший. М. С. Горбачов справедливо зауважив, що саме суспільні науки найбільшою мірою потерпіли від культу особи, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання. Другий момент — це теза про гостру соціальну потребу в суспільствознавчих дослідженнях, викликану перебудовою. І, нарешті, заява про те, що партія і далі стимулюватиме творчий пошук в суспільних науках, сприятиме приращенню теоретичного арсеналу перебудови. Все це має безпосереднє відношення до історико-партійної науки.

Окремо хотів би наголосити принципово важливу думку М. С. Горбачова про необхідність радикальних змін у ставленні до суспільних наук. Ось ці слова Генерального секретаря ЦК КПРС багато варті: «Незатребувана» наука рано чи пізно вмирає, а практика при такому ставленні до наукового знання стає сліпою і занепадає. Все це неприйнятно для нас. Отже, питаючи з учених, треба їм більше довіряти і створювати всі необхідні умови для творчості, пошуку нового»⁷.

Здається, ніхто більше не подивився на проблеми суспільних наук у такому важливому ракурсі. Хіба ж ми не знаємо випадків, коли цікаві ідеї, пропозиції вчених залишалися поза увагою, «незатребуваними», а значить застарівали, втрачали цінність. Здебільшого ж знову лунали стереотипні претензії до суспільствознавців. А з претензій перебудовну дорогу не вимостиш.

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 25—26.

Скажу ще про один виступ — Бориса Олійника. Люблю його як поета, глибоко поважаю як людину і громадянина. Він сказав слова наболілої і гіркої правди — учені і теоретики доперебудовувалися до того, що раптом поставили собі питання: а що ж ми взагалі побудували? І це на восьмому десятку Радянської влади питають люди, які до останньої миті заробляли гроші на теоретичному обґрунтуванні цього самого «щось»!

Можна, звичайно, дискутувати з приводу сказаного, посылатися на залежність суспільних наук від політичної системи, називати об'єктивні причини, що призвели до застою у теоретичній думці... Проте, подібні спори, пояснення та виправдовування — то елементи вчорашнього дня. Сьогодні — час реальних практичних дій.

Мені також близькі і дорогі слова Бориса Олійника, що прозвучали з трибуни партконференції: останнім часом, справедливо побиваючи культ, ми в своєму не завжди благородному гніві, кидаємо каміння на весь народ, піддаючи сумніву мало не все, сподіює ним⁸. Не знаю точнішої і сильнішої відповіді на декларативну заяву Ю. Афанасьєва про те, що він не вважає створене у нас суспільство соціалістичним.

Запитання: В резолюції конференції «Про гласність» йдеться про законодавче упорядкування користування архівними матеріалами. Чи в повній мірі використовують сьогодні дослідники існуючі можливості архівів? Як, на Вашу думку, можна було б розширити їх доступ в партійні архіви?

Відповідь: Мені вже доводилося неодноразово говорити і писати про те, що реальних серйозних зрушень у роботі партійних архівів за більш як три роки перебудови не відбулося. До речі, у вересні в інтерв'ю «Аргументам и фактам» перший заступник завідуючого Відділом науки і учбових закладів ЦК КПРС В. В. Рябов визнав, що «питання це дійсно болюче» і «просування тут поки що повільне»⁹.

Що, на мій погляд, слід зробити насамперед? По-перше, дозволити дослідникам використовувати у наукових цілях протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України. Зараз діяльність Центрального Комітету республіканської партійної організації досить широко висвітлюється у пресі. Що ж стосується вчених, які досліджують історію Компартії України з часу її утворення і до середини 80-х років, то вони відчувають дефіцит інформації про повсякденну роботу вищих партійних органів.

По-друге, враховуючи те, що XIX Всесоюзна партійна конференція підтримала пропозицію про публікацію надалі стенограм пленумів партійних комітетів, доцільно було б вирішити питання про видачу дослідникам у партійних архівах протоколів і стенографічних звітів всіх пленумів ЦК Компартії України і обкомів партії, що відбулися раніше, а також — протоколів і стенографічних звітів з'їздів і конференцій республіканської партійної організації. Відповідні пропозиції внесені нами в директивні органи.

Дуже хотів би, щоб на час виходу цього номеру журналу у світ моя сьогоднішня тривога за стан справ з розширенням доступу дослідників в партійні архіви виявилася застарілою.

Вважаю необхідним відверто сказати і таке. Немало істориків посыланнями на нестачу архівних документів приховують свою творчу бесплідність, беспорядність і розгубленість перед якісно новими завданнями, що постали перед історико-партійною наукою. Тоді як величезні масиви архівних документів лежать не переосмисленими з позицій перебудови, демократії і гласності.

⁸ Літ. Україна.— 1988.— 7 липня.

⁹ Аргументы и факты.— 1988.— № 38.— С. 3.

То ж давайте спільними зусиллями переводити проблему архівів із сфери розмов та закликів у площину реальних практичних дій.

Запитання: Ви неодноразово виступали у пресі з проблеми «Правда історії і художня література». Чи були на конференції цікаві моменти на цьому важливому стику?

Відповідь: Власне, ми вже торкнулися цієї проблеми, коли згадали про Бориса Олійника. Саме він у своєму виступі закликав «з'ясувати ще й причини голоду 1933 р., який позбавив життя мільйонів українців, назвати теж поіменно тих, з чийої вини сталася ця трагедія»¹⁰. Це наш спільний з письменниками святий обов'язок. Совість істориків не може бути спокійною, доки ми не скажемо тут повну правду. Слід визнати, що заділ у письменників значніший, досить згадати «Чотири броди» М. Стельмаха. А пам'ятаєте як писав В. Сосюра у романі «Третя рота»? «Я бачив тільки краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на мое серце і пропікали його наскрізь»¹¹.

Питання, спільні для нас і письменників, так чи інакше піднімалися і в інших виступах, скажімо, таких різних, як Ю. Бондарева і Г. Бакланова. Загалом, конференція самим своїм духом підтвердила необхідність інтеграції зусиль істориків і письменників.

Зараз у центрі уваги істориків, як і всього суспільства, знаходяться, принаймні, дві групи художніх творів, написаних багато років тому і присвячених історичним подіям, що раніше табуувалися. Перша група — це твори В. Ажаєва, О. Бека, Д. Граніна, В. Гроссмана, В. Дудинцева, Б. Можаяєва, А. Приставкіна, А. Рибакіна, К. Симонова, О. Твардовського, М. Шатрова та ін. Вони різні за проблематикою, жанром, художнім рівнем. І все ж є тема, яку не обійшов жоден із згаданих авторів, яка об'єднує ці твори, є, якщо хочете, стрижневою. Ця тема культу Сталіна, його причин і надзвичайно тяжких наслідків. Не буде перебільшенням сказати, що письменники взяли на себе тягар, який не наважилися підняти професійні історики.

З часом відсіюється сенсаційність, рельєфніше видно справді високохудожні твори. Скажімо, після виходу в світ цілого ряду публіцистичних і наукових статей, мемуарів про Сталіна та його оточення, чесних роздумів К. Симонова і, особливо, справді талановитого, крупномасштабного роману В. Гроссмана «Життя і доля», книга А. Рибакіна «Діти Арбату», на мій погляд, помітно відійшла на другий план. Характерно, що новий роман цього автора «Тридцять п'ятий та інші роки» вже не має такого широкого суспільного резонансу.

Разом з тим, мені здається, ми ще недооцінюємо художню силу таких творів як «Сандро із Чегема» Ф. Іскандера. Деякі його глави, наприклад, «Бенкети Валтасара» надзвичайно багато говорять нам про нелюдськість сталінізму і беріївщини.

Останнім часом з'явилися цікаві публікації про Сталіна і сталінізм з-під пера вчених, наприклад, М. Гефтера, О. Лаїса, Р. Медведева, невдовзі вийде книга Д. Волкогонова. Упущене надолужується. Проте, думаю, вченим ще потрібно дуже серйозно враховувати своєрідний феномен літературного випередження в осмисленні і трактовці сталінського режиму.

Друга група творів, що торкаються гострих сюжетів нашої історії, передусім, це твори А. Ахматової, М. Булгакова, Є. Зам'ятіна, Б. Пільняка, А. Платонова, М. Хвильового. Останнім часом стає все ясніше, що особливе місце в осмисленні нашої історії 20-х — 30-х років належить трьом видатним творам А. Платонова: роману «Чевенгур» і повістям «Котлован» та «Ювенільне море». Думаю, що ці платонівські твори могли б бути удостоєні Ленінської премії.

¹⁰ Літ. Україна.— 1988.— 7 липня.

¹¹ Кнїв.— 1988.— № 2.— С. 106.

Суспільствознавцям варто було б пильніше приглядатися і до літератури малих форм, що датується 20—30-и роками і тільки зараз приходить до нас. Зовсім недавно, наприклад, опубліковане оповідання Л. Лунца — гостроіронічний «Щоденник завідуючого канцелярією» (1921 р.). Здається, Л. Лунц перший художньо дослідив феномен радянського бюрократизму. Упевнений, історикам цікаво буде прочитати роздуми висміяного автором героя оповідання із 1921 року про те, що паперове діловодство є базою комуністичного будівництва, що «могутнім, ідейним паперовим військом ми завоюємо весь світ».

Одним словом, зараз, як ніколи, потрібен діалог істориків з письменниками. Важливою подією у громадському житті країни стала проведена у квітні цього року конференція за участю АН СРСР, Спілки письменників СРСР, Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Погодьтеся, що її матеріали дають чимало інформації для роздумів (опубліковані в журналі «Вопросы истории», № 6). Залишається лише жалкувати з приводу того, що ми на Україні не спромоглися організувати і провести таку серйозну і потрібну розмову.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР СПІВРОБІТНИЦТВА
РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК У ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ
І МАЛОПИСЬМЕННОСТІ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ (1922—1937 рр.)

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції неписьменність стала однією з найсерйозніших перешкод на шляху до побудови соціалізму в нашій країні. «Без поголовної письменності... нам своєї мети не досягти»,¹ — зазначав В. І. Ленін. Він виходив з того, що без культурного зростання трудящих не буде у нас ні справжнього піднесення промисловості і сільського господарства, ні підвищення продуктивності праці і матеріального забезпечення трудящих, ні належної оборони країни². В. І. Ленін ставив перед Комунистичною партією завдання тісного поєднання культурної роботи із загальним розвитком соціалістичного будівництва, звертав увагу на необхідність завжди пов'язувати «загальне піднесення культури і знання з наболілими економічними потребами...»³. Разом з тим він підкреслював, що ліквідація неписьменності процес тривалий, скоро перетворити Росію з темної неписьменної країни в письменну не можна⁴. Через ліквідацію неписьменності В. І. Ленін розраховував вийти на такий рівень свідомості, при якому «маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁵. Але досягти цього було надзвичайно важко, оскільки до революції в Росії майже три чверті дорослого населення було неписьменним⁶.

В 1906 р. журнал «Вестник воспитания», передбачаючи перспективу розвитку російської культури, зауважив, що для досягнення загальної письменності серед чоловіків треба 180 років, жінок — 280 років⁷. Якщо в умовах капіталізму для виконання цього завдання потрібно було б сотні років, то в умовах соціалістичного ладу під керівництвом Комунистичної партії спільними зусиллями усіх народів це вдалося зробити протягом кількох десятиріч.

Перемога Жовтневої революції створила необхідні передумови для ліквідації неписьменності трудящих. 26 грудня 1919 р. В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому РРФСР «Про ліквідацію неписьменності серед населення Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки». В ньому ставилось завдання перед партією залучити все на-

¹ Ленін В. І. Про кооперацію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 354.

² Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 155—160.

³ Там же.— С. 159.

⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Там же.— Т. 41.— С. 300—301.

⁵ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Заключне слово по доповіді про мир 26 жовтня (8 листопада) // Там же.— Т. 35.— С. 20.

⁶ СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции: Стат. сб.— М., 1970.— С. 208.

⁷ Вестник воспитания.—1906.— № 1.— С. 42.

селення республіки у віці від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, до навчання грамоті на рідній чи російській мові за бажанням⁸. Партиїним, профспілковим, комсомольським, жіночим організаціям, кооперації надавалось право на основі трудової повинності залучати все письменне населення для навчання неписьменних. З цією метою 19 липня 1920 р. була утворена Всеросійська Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності (ВНК л (н), а також її відділення на місцях⁹. За перший рік своєї діяльності ВНК л(н) організувала випуск 39 видів букварів для дорослих, у тому числі татарською, польською, киргизською, чуваською, узбецькою, таджицькою, марійською, єврейською та іншими мовами. На кінець 1920 р. комісія підготувала 6,5 млн. прим. букварів, з них — понад 2 млн. прим. національними мовами. І все ж такої кількості навчальних книг не вистачало населенню. Тому держава була змушена понад 500 тис. прим. букварів надрукувати за кордоном, витративши на це велику суму валютних заощаджень¹⁰.

Посилювалася й організаторська робота партії. У вересні 1922 р. в ЦК РКП(б) відбулася нарада, на якій було розглянуто стан масової освіти трудящих і накреслено заходи по посиленню боротьби з неписьменністю. 10 жовтня 1922 р. ЦК РКП(б) розіслав усім губкомам партії спеціальний циркуляр, в якому підкреслювалось: «Ліквідація неписьменності повинна бути поставлена партійними організаціями як одне з ударних завдань поточної політико-освітньої роботи»¹¹.

Об'єднання Радянських республік в союзну соціалістичну державу в грудні 1922 р. мало не тільки величезне політичне значення у житті багатонаціональної країни, а й створило передумови для прискорення темпів культурного розвитку народів на основі співробітництва і взаємодопомоги. Найпоширенішою формою такого співробітництва було шефство партійних організацій промислових і культурних центрів більш розвинутих районів країни над населенням національних окраїн. Поступово склалась своєрідна система розподілу підшефних районів між цими партійними організаціями. Так, партійна організація Москви брала шефство над Казахстаном, Таджикистаном, Вірменією, Башкирією і Татарією, Ленінграда — над районами Півночі, Сибіру, над Карелією. До Казахстану, на Нижню Волгу і в Сибір направляла свої культбригади партійна організація України, в Якутію — партійні організації великих підприємств Уралу¹².

Важливою формою активного співробітництва братніх республік в цей період була участь їх представників на з'їздах, конференціях, нарадах по ліквідації неписьменності серед народів країни. Так, делегати братніх республік взяли участь у роботі II Всеросійського з'їзду по ліквідації неписьменності (травень 1923 р.), в розробці п'ятирічного плану ліквідації неписьменності, спеціальній нараді ВНК по лікнепу, на яких були розроблені заходи по ліквідації неписьменності серед трудящих усіх братніх республік, обговорені форми співробітництва^{12-а}. В серпні 1923 р. за вказівкою ЦК РКП(б), ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли спеціальний Декрет, в якому ліквідація неписьменності визнавалась найважливішим завданням народної освіти в сучасних умовах, тісно пов'язаним з господарським відродженням країни^{12-б}.

У боротьбі з неписьменністю трудящих, Комуністична партія особливу увагу приділяла відсталім в культурному відношенні національним республікам. При цьому вона керувалася ленінськими настановами про необхідність «запровадити найсуворіші правила відносно вжи-

⁸ Декреты Советской власти.— М., 1975.— Т. 7.— С. 50.

⁹ Там же— 1978.— Т. 9.— С. 239.

¹⁰ Куманев В. А. Революция и просвещение масс.— М., 1973.— С. 153.

¹¹ Советская культура. История и современность.— М., 1983.— С. 318.

¹² КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР.— К., 1982.—

С. 112.

^{12-а} Куманев В. А. Социализм и всенародная грамотность.— М., 1967.— С. 125.

^{12-б} СУ, 1923.— № 72.— С. 706.

вання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно»¹³.

Дотримання ленінської мовної політики партії видно на прикладі України, до складу якої в той час входила Молдавська АРСР. ЦК КП(б)У та Уряд республіки забезпечили право молдавського народу на вільний вибір «мови, якою вони бажають навчатися і вчити своїх дітей»¹⁴.

В 1923 р. з ініціативи ЦК КП(б)У ВУЦВК прийняв Декрет «Про заходи, що забезпечують рівноправність мов» і розіслав його в усі державні і громадські установи і організації¹⁵. В апараті ВУЦВК був утворений Центральний комітет національних меншостей з Молдавським бюро в його складі. В Наркомосі республіки почала діяти Рада національних меншостей, до компетенції якої входила вся культурно-освітня і політико-виховна робота серед трудящих національних меншостей. У відділах народної освіти Миколаївського, Херсонського, Першотравневого, Тульчинського, Мелітопольського, Маріупольського, Єлизаветградського, Кременчуцького і Артемівського округів були запроваджені спеціальні посади інспекторів, які відали справами ліквідації неписьменності серед молдавського населення. Молдавські секції діяли при Одеському губкомі КП(б)У, губернській надзвичайній комісії по боротьбі з неписьменністю¹⁶.

Комуністична партія і Радянський Уряд взяли курс на прискорений економічний, культурний і соціально-політичний розвиток національних республік, на широке залучення їх трудящих до громадсько-політичного життя. При цьому вони керувалися настановами В. І. Леніна: «...поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту надто важко говорити. Це не є політичне завдання, це є умова, без якої про політику говорити не можна. Неписьменна людина стоїть поза політикою»¹⁷.

Виходячи з цього, Наркомос РРФСР в березні 1923 р. розробив проєкт п'ятирічного плану ліквідації неписьменності серед трудящих з урахуванням матеріалів перепису 1920 р., а 7 червня того ж року колегія Наркомосу затвердила його. Він передбачав до 10-ї річниці Жовтня, тобто до 1927 р. повністю ліквідувати неписьменність серед осіб у віці 18—35 років¹⁸.

Ця ідея належала В. І. Леніну, якому Н. К. Крупська розповіла про плани американців ліквідувати неписьменність у США до 1927 р., які не вдалось здійснити. В. І. Ленін вважав, що такий план цілком реальний в умовах СРСР, «якщо маси самі візьмуться» за його виконання¹⁹. Проєкт плану обговорювався на II Всеросійському з'їзді по ліквідації неписьменності (травень 1923 р.), на якому було представлено 45 губерній, 17 союзних і автономних республік²⁰. Такі з'їзди відбулися в Туркестані, Білорусії, Грузії, Азербайджані, на Україні. «Немає жодного селища, — повідомляв Наркомос Азербайджану, — де б не ставилось питання про відкриття шкіл грамоти. Населення гаряче

¹³ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 344.

¹⁴ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 по март 1923 г. VII Всеукр. партконференции.— Харьков, 1923.— С. 40.

¹⁵ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства Украинской Советской Социалистической Республики за период с 1 октября 1922 по 1 октября 1923 г.— Харьков, 1924.— С. 3—4, 99.

¹⁶ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— К., 1980.— С. 164—165.

¹⁷ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 165.

¹⁸ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 2280, арк. 15—16.

¹⁹ Крупская Н. К. Лениские установки в области культуры.— М., 1934.— С. 49.

²⁰ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПКР, ф. 17, оп. 60, спр. 462, арк. 9 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПКР).

вітає цю ідею»²¹. Радянський Уряд постійно збільшував кошти на освіту трудящих братніх республік. Так, бюджет Туркменістану в 1923 р. на потреби освіти становив 2 млн. крб.²². В наступних роках він значно збільшився. Аналогічна політика проводилась і по відношенню до інших братніх республік. Наприклад, на потреби освіти трудящих мас в Азербайджанській РСР в 1924/25 навчальному році було виділено 11.081 тис. крб., 1925/26 — 14.690 тис. крб., 1926/27—16.198 тис. крб.²³. Вже в 1923/24 навчальному році Надзвичайною комісією Азербайджанської РСР по лікнепу було відкрито на державні кошти 572 школи для ліквідації неписьменності²⁴. Адміністративно-фінансова комісія РНК СРСР 2 травня 1924 р. зняла з валютного кошторису Наркомосу РРФСР на 1923/24 навчальний рік 5 тис. крб. і передала їх Наркомосу БРСР²⁵. Крім цього, Радянський Уряд в 1924 р. додатково виділив БРСР 300 тис. крб. для розгортання роботи по ліквідації неписьменності серед трудящих республіки²⁶. Всього в 1925 р. Раднарком СРСР виділив додатково понад 1,8 млн. крб. національним республікам для цієї ж мети²⁷. З 1923 р. по 1926 р. асигнування в країні на освіту трудящих зросли майже в 7 разів²⁸.

Отже, Комуністична партія і Уряд з перших років Радянської влади не шкодували коштів на роботу по ліквідації неписьменності серед трудящих. Але справа в деяких республіках йшла повільно, темпи ліквідації неписьменності, особливо серед трудящих національних республік, були недостатні. Це обумовило утворення в країні добровільної громадської організації «Геть неписьменність». 2 листопада 1923 р. відбулося засідання його засновників, на якому обрали тимчасове правління і було прийнято його статут²⁹. По рекомендації ЦК РКП(б) в 1924 р. головою Центрального правління товариства «Геть неписьменність» був обраний М. І. Калінін³⁰. Виступаючи на першому Всеросійському з'їзді товариства «Геть неписьменність» (січень 1926 р.), Н. К. Крупська наголосила: «Відірваність від культурного життя, неписьменність мас, яка залишилась нам у спадщину від царизму, колосальна. Ясно, що звичним адміністративним шляхом з нею не впоратися»³¹. З ініціативи партійних комітетів такі ж добровільні товариства було створено і в інших республіках. Так, в травні 1925 р. відбувся перший з'їзд Всеказахського товариства «Геть неписьменність»³², в травні 1926 р. — Білоруського³³, а в березні 1927 р. — Українського³⁴. На установчих з'їздах ставилось величезне завдання — за короткий період зробити письменним все доросле населення.

Широке розгортання роботи по ліквідації неписьменності вимагало від партії підготовки за короткий період великої кількості підручників, навчальних посібників, методичної літератури, розрахованої на різні верстви населення. Ця проблема була настільки складною, що без всебічної допомоги ЦК РКП(б) і Радянського Уряду національним республікам і взаємодій партійних комітетів вирішити її було дуже важко. В 1922 р. РРФСР за вказівкою ЦК РКП(б) надіслала Україні 105,6 тис.

²¹ Советская культура. История и современность.— С. 319.

²² Парт. арх. Ін-ту іст. партії при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 60, оп. 1, спр. 3096, арк. 23 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії Узбекистану).

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 17, спр. 10, арк. 111.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії Азербайджану, ф. 1, оп. 235, спр. 134, арк. 10.

²⁵ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 3212, арк. 12.

²⁶ ЦДАЖР БРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 1917, арк. 3.

²⁷ Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг.: Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 30—31.

²⁸ Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.— К., 1978.— С. 28.

²⁹ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2306, спр. 2229, арк. 7—8.

³⁰ Мананков А. И. Руководство партии культурным строительством в деревне.— М., 1985.— С. 17.

³¹ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2314, оп. 9, спр. 22, арк. 1, 9.

³² Центр. держ. арх. Каз. РСР, ф. 766, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 7, спр. 205, арк. 287.

³⁴ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2314, оп. 9, спр. 47, арк. 1.

прим. навчальної і методичної літератури, а в 1923 р. із Радянської Росії прибуло ще 110,7 тис. прим. книг і посібників³⁵. В 1923—1924 рр. було одержано із РРФСР та інших братніх республік, видано і відправлено для безплатного розповсюдження на Україні 300 тис. навчальних посібників³⁶. А взагалі в 1924/25 навчальному році в країні було видано 670 тис. букварів³⁷.

Разом з тим на шляху ліквідації неписьменності в той час залишалось чимало труднощів. Зокрема, в деяких республіках, де партійні організації до справи ліквідації неписьменності поставились формально, без залучення до цієї надзвичайно важливої роботи широких трудящих мас, а також там, де на населення в значній мірі мала вплив релігія, успіхи у ліквідації неписьменності були дуже скромні. В Азербайджанській РСР, наприклад, в 1926 р. рівень письменності становив лише 25,2%, Туркменській — 12,5%, Узбецькій — 10,6%, Киргизькій — 15,1%, Таджикиській — 3,7%. В Казахстані в 1925 р. неписьменних у віці від 10 до 35 років було 4 млн. чол. Якщо письменність міського населення країни в цілому в 1926 р. зросла до 76,3%, то більше половини сільського населення (54,8%) залишалось ще неписьменним. Письменність населення в селах ЗРФСР, наприклад, становила у середньому тільки 19,7%. Серед жінок цей процент був ще меншим, особливо в Азербайджані і Вірменії^{37-а}.

Причини такого стану були різні. В Азербайджанській РСР, наприклад, значною перешкодою на шляху до поширення письменності серед населення був прийнятий арабський алфавіт. Тому в 1925 р. IV Всеазербайджанський з'їзд Рад з ініціативи ЦК КП(б) Азербайджану прийняв рішення запровадити, починаючи з 1925/26 навчального року, на території республіки замість арабського латинізований алфавіт*. Зак. ЦВК своєю постановою від 28 грудня 1925 р. визнав обов'язковим на території ЗРФСР запровадження нового алфавіту³⁸. Незабаром новий алфавіт поширився і в республіках Середньої Азії, а також серед деяких народів Сибіру, Північного Кавказу. З ініціативи партійних організацій в Москві, Казані, Владикавказі, Новомиколаївську пройшли спеціальні регіональні конференції вчителів і лінгвістів, на яких обговорювалися особливості роботи серед неросійських народностей у зв'язку з запровадженням нового алфавіту. Конференції рекомендували проводити навчання рідною мовою, а російською — за бажанням. Велику допомогу у створенні писемності у народів, які раніше її не мали, подали вчені Інституту мови і писемності АН СРСР. За їх участю в середині 20-х років були випущені букварі мордовською, казахською, естонською, якутською, башкирською та іншими мовами³⁹.

Незабаром новим алфавітом почали користуватися 36 національностей, які представляли 30-мільйонне населення Східних районів. Десята частина цих людей при допомозі нового алфавіту позбавилися неписьменності⁴⁰. Але потрібна була значно більша кількість всебічно освідчених кадрів. Будувати-то сьогодні і завтра повинні дорослі, а

³⁵ Дружба и братство русского и украинского народов.— К., 1982.— Т. 2.— С. 163.

³⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. Зб. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 370.

³⁷ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 7279, оп. 4, спр. 1, арк. 148.

^{37а} История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. 8.— С. 265; Центр. держ. арх. Каз. РСР, ф. 766, оп. 1, спр. 1, арк. 7; История СССР с древнейших времен до наших дней.— Т. 8.— С. 265; ЗСФСР в цифрах.— Тифлис, 1929.— С. 10—12.

* Однак латинізований алфавіт в застосуванні до азербайджанської мови мав недоліки й не міг задовольнити дальше зростання культурних потреб азербайджанського народу. У зв'язку з цим в 1940 р. писемність азербайджанського народу була переведена на російську графіку, що сприяло залученню його до передової російської культури (Хармандарян С. В. Сплочення народів в строительстве социализма (Опыт ЗСФСР).— М., 1982.— С. 206).

³⁸ ЗакЦИК: Обзор работы за период между III и IV Закавказским съездами Советов.— Тифлис, 1927.— С. 117.

³⁹ Советская культура. История и современность.— С. 321.

⁴⁰ Пода Н. В. У братньому союзі — до спільної мети.— К., 1988.— С. 64.

вони — неписьменні і не зможуть розв'язувати ті складні завдання, які перед нами ставить життя, — говорив А. В. Луначарський. Ми зобов'язані тепер просвітити всіх, хто належить до діючої армії нашого соціалістичного будівництва⁴¹. Завдання соціалістичного будівництва вимагали більш тісних контактів партійних організацій братніх республік у боротьбі за завершення ліквідації неписьменності серед трудящих.

Вже й в цей час між партійними організаціями деяких братніх республік були певні контакти. Зокрема, вивчався кращий передовий досвід роботи по ліквідації неписьменності серед населення. Наприклад, у червні 1926 р. група освітян Бурят-Монголії у складі 10 чол. з ініціативи обкому ВКП(б) здійснила поїздку до Баку, Ленінграда, Тбілісі, Єревана, Ростова-на-Дону й ознайомилася з постановкою цієї роботи⁴². Крім цього, партійні комітети братніх республік обмінювалися відповідною інформацією, спільно вирішували питання ліквідації неписьменності серед трудящих. Наприклад, з ініціативи партійних організацій між Наркомосами РРФСР і УРСР з 1926 р. було налагоджено взаємобмін газетами «Долой неграмотность» і «Геть неписьменність», в яких висвітлювався досвід проведення роботи по ліквідації неписьменності серед дорослого населення⁴³.

В цьому ж році Наркомос УРСР направив білоруським колегам «Збірник законів по народній освіті», брошуру «Загальна освіта в УРСР» і літературу про ліквідацію неписьменності в республіці⁴⁴.

Взаємна допомога партійних організацій братніх республік у боротьбі за освіту трудящих мас поступово давала результати. Наприклад, в Азербайджанській РСР з 1922 по 1927 р. ліквідувало неписьменність 102 тис. чол.⁴⁵. За перші десять років радянської влади на Україні ліквідувало неписьменність 2 млн. чол. Кількість осіб, які вміли читати і писати, в містах зросла в 2 рази, а в селах більш як в 3 рази⁴⁶.

Проте в 1927 р. партійні організації братніх республік послабили роботу по ліквідації неписьменності і малописьменності. На Україні, наприклад, в тому році припинило своє існування біля 2 тис. пунктів лікнепу, а ті, що діяли, охоплювали лише 5,8% загальної кількості неписьменних^{46а}. Відчувався також слабкий міжреспубліканський зв'язок у проведенні усїєї роботи. Саме тому Наркомос РРФСР організував у квітні 1927 р. в Москві спеціальну нараду представників Наркомосів союзних республік, де обговорювались питання про налагодження більш тісних контактів по ліквідації неписьменності серед трудящих, взаємобмін досвідом роботи і методичною документацією⁴⁷. Після цієї наради ділові контакти партійних організацій і органів управління народною освітою братніх республік дещо посилились. 23 червня 1927 р. Наркомос УзРСР звернувся до Наркомосу УРСР з проханням надіслати інформацію, в якій би висвітлювались питання боротьби за освіту трудящих на Україні. Одночасно Наркомос Узбецької РСР надіслав відповідне повідомлення для ознайомлення українських колег⁴⁸. Це звернення отримало повну підтримку в партійній організації України, що в цілому привело до деякого поживавлення зв'язків з братніми республіками.

⁴¹ Культурное строительство в РСФСР. Сб. документов и материалов 1928—1941. — М., 1985. — Т. 2. — С. 299—300.

⁴² ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1119, оп. 1, спр. 278, арк. 17.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8748, арк. 250.

⁴⁴ Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. — К., 1978. — С. 101—102.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 17, спр. 10, арк. 112.

⁴⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 3б. документів і матеріалів. — С. 566.

^{46а} Звіт Всеукраїнської Ради Профспілок до IV-го з'їзду профспілок України. — Х., 1928. — С. 226; Комуніст. — 1928. — 26 серпня.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8252, арк. 7.

⁴⁸ Там же, спр. 1920, арк. 13.

Однак робота партійних організацій братніх республік по ліквідації неписьменності в той час ще не набула необхідного розмаху. В цілому по СРСР на початок першої п'ятирічки письменність становила трохи більше 50%, а в республіках Середньої Азії — й того менше: в Туркменії — 13,5%, Узбекистані — 12%, а в Таджикистані всього 4% ⁴⁹. Ось чому на XV з'їзді ВКП(б) знову постало питання про якісний перелом в роботі партії по ліквідації неписьменності серед населення. З'їзд вказав, що в нинішніх умовах «необхідна рішуча боротьба за на-полегливу ліквідацію неписьменності» ⁵⁰. XV з'їзд ВКП(б) виходив з того, що такі темпи ліквідації неписьменності серед трудящих гальмують швидкий розвиток народного господарства країни.

Комуністична партія розширяла фронт боротьби за письменність трудящих. З цією метою вона ширше залучала до роботи по ліквідації неписьменності Ленінський комсомол. Зокрема, по рекомендації ЦК ВКП(б) VIII з'їзд ВЛКСМ (1928 р.) прийняв рішення посилити практичну участь комсомольців у ліквідації неписьменності ⁵¹. З ініціативи ЦК ВКП(б) Наркомос РРФСР, ЦК ВЛКСМ, «Комсомольская правда» і Центральна Рада товариства «Геть неписьменність» оголосили конкурс на кращий комсомольський осередок по ліквідації неписьменності ⁵². ЦК ВЛКСМ розпочав всесоюзний похід молоді за ліквідацію неписьменності і малописьменності, розгорнув масовий рух комсомолу за підвищення культурного рівня трудящих.

Після вжитих заходів робота партійних організацій по ліквідації неписьменності дещо пожвавилась. Партійні організації стали більше проявляти ініціативи в цій справі, шукати нові форми залучення широких мас в боротьбу за письменність трудящих. Саме в цей час виникає така форма роботи як культпоходи. Одним із ініціаторів культпоходів була партійна організація Саратов. За дорученням обкому ВКП(б) окружний виконком утворив спеціальну комісію по ліквідації неписьменності, яка об'єднала навколо себе широку громадськість. Силами комсомольців та неспілкової молоді в серпні 1928 р. було проведено перепис неписьменного населення. Після цього розпочався масовий запис культармійців-добровольців на роботу по ліквідації неписьменності. До складу культармійців входили вчителі, лікарі, інженери, робітники, студенти і, навіть, домогосподарки, які на громадських засадах проводили велику роботу по ліквідації неписьменності ⁵³.

За прикладом Саратовської партійної організації активно включились у ліквідацію неписьменності Московська міська партійна організація. Так, Президія Московської міськради 2 листопада 1928 р. за дорученням міськкому ВКП(б) запропонувала районним виконкомом подати всіляку підтримку в проведенні культурного походу молоді, беручи в ньому безпосередню участь. Позитивний досвід саратовців і москвичів було підтримано партійними і комсомольськими організаціями братніх республік. В республіках Середньої Азії, на Північному Кавказі, в Сибіру на користь лікнепу проводились масові комсомольські суботники. Тільки в містах восени 1928 р. на них було зароблено 10 млн. крб. і направлено на зміцнення шкіл лікнепу ⁵⁴.

Дещо пожвавилась робота і добровільних товариств «Геть неписьменність». Певну роль в цьому відіграв другий Всесоюзний з'їзд товариства «Геть неписьменність» (січень 1929 р.). Справа ліквідації не-

⁴⁹ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР.— М., 1933.— С. 224.

⁵⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 45 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁵¹ Товариш комсомол: Док. съездов, конференцій и пленумов ЦК ВЛКСМ (1918—1968).— М., 1969.— Т. 1.— С. 396.

⁵² История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1967.— Т. 8.— С. 632.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

письменності дорослих і підлітків, — говорив на цьому з'їзді А. В. Лучначарський, — серйозне класове завдання і його треба проводити з великою відповідальністю⁵⁵.

Незважаючи на деякі успіхи в ліквідації неписьменності в братніх республіках, в кінці 20-х років хвиля боротьби за письменність трудящих дещо спала. Причин було декілька. Головною з них було послаблення уваги партійних, комсомольських організацій, радянських і профспілкових органів до цієї важливої справи. Так, в документах ЦК КП(б)У від 15 лютого 1929 р. відзначалось, «що за останній період помічається значне зменшення уваги з боку партійних, радянських органів до справи ліквідації неписьменності»^{55-а} ЦК КП(б)У вирішив посилити роботу по ліквідації неписьменності серед трудящих республіки, прагнучи, щоб щорічно ліквідувало неписьменність не менше як 2 мл. чол. Для практичного керівництва цією роботою було утворено комісію з представників зацікавлених установ і відомств республіки, всього 8 чол.^{55-б}.

Важливою причиною було те, що масова колективізація, яка розпочалася в кінці 20-х років, відвернула увагу партійних, радянських органів від питання боротьби з неписьменністю. Негативно позначалися на справі ліквідації неписьменності також відсутність плановості та ініціативи в роботі партійних організацій в залученні широкої громадськості на боротьбу з неписьменністю трудящих. Зусилля масових і громадських організацій були по суті роз'єднані.

А між тим соціалістичне будівництво в країні набирало розмаху. Воно вимагало від партії завершення ліквідації неписьменності, яка стояла на шляху будівництва соціалізму в країні.

Це змусило ЦК ВКП(б) вжити більш дійових заходів. 17 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу по ліквідації неписьменності», в якій намічалось «...докорінно перебудувати всю систему роботи на основі результатів нагромадженого досвіду»⁵⁶. Згідно з цією постановою вся робота по ліквідації неписьменності перебудовувалась на основі єдиного плану, об'єднувались зусилля всіх громадських і державних організацій. Партійні комітети братніх республік в роботі по ліквідації неписьменності почали активніше використовувати нові форми: групи сприяння лікнепу при місцевих Радах, громадські огляди шкіл лікнепу, шефство письменних над неписьменними тощо. Особлива роль відводилась товариству «Геть неписьменність», яке на кінець першої п'ятирічки вже об'єднувало 5 млн. трудящих⁵⁷. До роботи по ліквідації неписьменності залучались комуністи і комсомольці, представники інтелігенції, студенти й школярі.

Наступ на неписьменність набував масового характеру. Постійно збільшувався фонд лікнепу, зростала кількість учасників культпоходів. З метою підтримки руху мас на боротьбу з неписьменністю і перенесення його на всю країну, ЦК ВКП(б) в жовтні 1929 р. прийняв постанову «Про Саратовський культпохід», в якій рекомендував партійним, радянським, комсомольським і профспілковим організаціям поширити досвід на всі братні республіки⁵⁸. Для ознайомлення з ходом культурного будівництва в Саратов, Москву, Ленінград виїжджали посланці партійної організації України⁵⁹. В результаті вжитих заходів в усіх братніх республіках темпи ліквідації неписьменності в країні почали помітно зростати. Якщо протягом 1928—1929 рр. неписьменність лікві-

⁵⁵ Культурное строительство в РСФСР.— Т. 2.— С. 298.

^{55а} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 24, арк. 47.

^{55б} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 24, арк. 47.

⁵⁶ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 255.

⁵⁷ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1971.— Т. 4.— Кн. 2.— С. 219.

⁵⁸ Куманев В. А. Революция и просвещение масс.— С. 211.

⁵⁹ Терентьева Л. А. Культурпоход на Нижней Волге.— Саратов, 1967.— С. 3.

дувало 800 тис. чол., то за один лише 1929/30 навчальний рік грамоті навчилось 2 млн. трудящих⁶⁰.

Для надання масовому рухові трудящих за підвищення культурного рівня народу дійовості й результативності, партійні організації запровадили міжреспубліканське соціалістичне змагання — ефективний засіб активізації творчої активності мас. 31 грудня 1929 р. у Москві був підписаний договір на соціалістичне змагання між товариствами «Геть неписьменність» РРФСР і УРСР⁶¹. Вже на кінець 1931 р. товариство «Геть неписьменність» УРСР доповіло ЦК КП(б)У, ВУЦВКУ про те, що договір по соцзмагання з Товариством РРФСР успішно виконано⁶². В березні 1930 р. з ініціативи партійних організацій такий договір заключили між собою Наркомоси Білорусії і України⁶³.

Важливе значення в розгортанні соцзмагання між братніми республіками в справі ліквідації неписьменності мав XVI з'їзд ВКП(б) (1930 р.). Він підкреслив, що ліквідація неписьменності, поряд з проведеньням загального обов'язкового початкового навчання, повинна стати «бойовим завданням партії на найближчий період»⁶⁴. З'їзд зобов'язав партійні організації ширше використовувати методи культпоходів, соцзмагання і ударництва в усій культурній роботі⁶⁵.

Після XVI з'їзду партії співробітництво братніх республік значно посилювалось, стало різнобічнішим і ширшим. В січні 1931 р. з ініціативи партійних комітетів між наркомосами УРСР і Казахстану було підписано додаткову угоду, яка передбачала більш тісні контакти в галузі культурного будівництва і народної освіти, а також посилення шефської допомоги з боку Наркомосу УРСР Казахстану у справі налагодження роботи по лікнепу⁶⁶. За період з листопада 1930 р. по січень 1931 р. Україна відрядила до Казахстану 250 культпрацівників і вчителів, надіслала для лікнепу 122 стаціонарних бібліотеки. Комсомольські й піонерські організації республіки надіслали 7 політехнічних майстерень, 1 стаціонарну і 3 пересувних кіноустановки, 15 радіоустановок⁶⁷.

Велике значення для досягнення повної письменності серед населення країни мало запровадження загального обов'язкового початкового навчання. Заклади лікнепу стали не тільки пунктами оволодіння грамотою, а й школою залучення слухачів до продуктивної праці. Боротьба за загальну письменність в усіх трудових колективах поєднувалася з різнобічною роботою по підвищенню професійного, загальноосвітнього і культурного рівня робітників і селян, їх технічним і агротехнічним навчанням.

Велика кількість вчителів України оголосила себе самобілізованими. Вони звертались до партійних організацій з проханням направити їх на роботу в національні райони країни. Для роботи у сільських районах національних республік рекомендувались кращі вчителі з великим педагогічним досвідом роботи, ентузіасти, члени партії, ВЛКСМ і лише добровольці. Багато вчителів через відсутність належного педагогічного досвіду не могли бути мобілізованими. Вони самостійно виїжджали до Казахстану, на Нижню Волгу, Далекий Схід, Північний Кавказ. На місця їхали з «відкритою душею допомогти в роботі», — писали вони⁶⁸.

1 січня 1931 р. IV Всеказахський з'їзд працівників освіти затвердив соцзобов'язання Казахстану по культурному співробітництву з Україною. Зокрема, УРСР і Казахська АРСР зобов'язувались весною

⁶⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 251, арк. 5.

⁶¹ Правда.— 1930.— 1 янв; Народный учитель.— 1930.— 5 янв.

⁶² За культурну революцію.— 1931.— 12 груд.

⁶³ Народный учитель.— 1930.— 18 марта.

⁶⁴ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 397.

⁶⁵ Там же.— С. 449.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 918, арк. 2.

⁶⁷ Там же, арк. 3.

⁶⁸ Там же, оп. 9, спр. 779, арк. 29—30.

1931 р. обмінялись бригадами освітян для проведення культестафети і політико-господарських кампаній. Протягом року Наркомос УРСР мав надсилати до Казахстану безкоштовно 100 примірників газети «За культурну революцію», підручники, методичну літературу, різноманітні плакати. Незабаром до Казахстану було відправлено 48 комплектів бібліотек, на постійну роботу з України туди виїхало 236 вчителів⁶⁹.

Партійна організація України брала участь в поданні культурної допомоги і Киргизії. 7 серпня 1931 р. з ініціативи ЦК КП(б)У були прийняті соцзобов'язання наркомосів УРСР і Киргизької АРСР. Вони дозволили значно розширити культурні зв'язки між двома братніми республіками⁷⁰. Посланці партійної організації України брали участь у ліквідації неписьменності на Уралі, Далекому Сході, Східному і Західному Сибіру. 13 листопада 1931 р. Наркомос УРСР повідомив Наркомос РРФСР, що, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок перед трудящими, Україна направила до Казахстану 117 вчителів, БРСР — 20, Центрально-Черноземної області — 26, Східний край — 10, Далеко-Східне крайово — 152 вчителі для участі в ліквідації неписьменності⁷¹. Російська Федерація і Україна перевиконали плани мобілізації вчителів на ліквідацію неписьменності. В національне село виїхало фактично не 2 тис., а близько 3 тис. освітян⁷².

В наступні роки допомога братнім республікам в педагогічних кадрах з боку партійних організацій РРФСР і України ще більше посилювалась. Зокрема, в 1932 р. лише з України в братні республіки виїхало 5 тис. вчителів⁷³. Посилення співробітництва й взаємодопомоги братніх республік у ліквідації неписьменності сприяло тому, що вже у 1932 р. порівняно з 1929 р. грамотність населення в Туркменії піднялася з 13,5 до 61%, у Таджикистані — з 4 до 36, а Узбекистані — з 12 до 72, в республіках Закавказзя — з 48 до 79%⁷⁴.

Проте повне завершення ліквідації неписьменності в країні затягувалось. Відчувалось в якійсь мірі формальне ставлення партійних організацій до цієї важливої справи. Передусім, це обумовлювалось тим, що на той час в країні вже склалась адміністративно-командна система управління державою. Вона паралізувала ініціативу партійних, комсомольських і профспілкових організацій, які почали чекати вказівок зверху, що негативно вплинуло на розвиток самостійної творчості.

Нові перспективи в боротьбі за письменність трудящих накреслив XVII з'їзд ВКП(б) (1934 р.). Він поставив завдання перед партійними організаціями не лише завершити в другому п'ятиріччі ліквідацію неписьменності серед дорослого населення і запровадити загальне обов'язкове початкове навчання, а й здійснити перехід до загального обов'язкового політехнічного навчання в обсязі семирічки⁷⁵.

З метою активізації усієї роботи по завершенню ліквідації неписьменності серед населення, зміцнення міжреспубліканських зв'язків у цій справі ЦК ВКП(б) 10 липня 1934 р. у Москві провів спеціальну нараду представників союзних республік, яка накреслила конкретні заходи по виконанню рішень XVII з'їзду партії⁷⁶.

Ця нарада сприяла активізації роботи республіканських партійних організацій по подоланню спільними зусиллями неписьменність, використовуючи для цього перевірені практикою минулих років прогресивні форми роботи, а також реорганізуючи деякі з них відповідно до нових

⁶⁹ Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма.— М., 1984.— С. 45.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 858, арк. 193.

⁷² За коммунистическое просвещение.— 1931.— 9 апреля.

⁷³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 914, арк. 4.

⁷⁴ Под а Н. В. У братньому союзі — до спільної мети.— С. 65.

⁷⁵ КПРС в резолюціях.— Т. 5.— С. 142.

⁷⁶ За коммунистическое просвещение.— 1934.— 13 июля.

умов культурного розвитку суспільства. Так, для посилення керівництва роботою по ліквідації неписьменності серед трудящих та надання їй широкого розмаху 16 січня 1936 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР своєю постановою «Про роботу по навчанню неграмотних і малограмотних» ліквідували товариство «Геть неписьменність». Справа завершення ліквідації неписьменності і малописьменності покладалась на державні установи, які повинні були протягом 1936/37 навчального року повністю завершити роботу по ліквідації неписьменності і малописьменності серед населення віком до 50 років. У зв'язку з цим видавництвам національних республік доручалось до 15 березня 1936 р. випустити мовами народів СРСР 8,8 млн. букварів, книг для читання, задачників, підручників з граматики. Таку ж кількість усіх підручників мали видати другим випуском у вересні 1936 р. Відповідним установам було також дано завдання забезпечити видання більшими тиражами популярної художньої і соціально-політичної літератури для масового читача⁷⁷.

Партійні організації союзних республік докладали максимум зусиль, щоб якомога швидше ліквідувати неписьменність і малописьменність. І зрештою результати цієї напруженої роботи виявились дуже вагомими.

Отже в кінці 30-х років неписьменність в усіх братніх республіках було в основному ліквідовано. Через школи лікнепу за 1923—1939 рр. пройшло близько 90 млн. чол. В 1939 р. серед населення від 9 до 50 років письменних було 87,4% (в містах 93,8%)⁷⁸. «В результаті культурної революції було ліквідовано неписьменність, відкрито широкий простір для розвитку творчих сил, духовного розквіту людини праці, сформувалася соціалістична інтелігенція»⁷⁹.

Таким чином, ліквідація неписьменності і малописьменності серед населення нашої багатонаціональної країни в короткий історичний строк стала можливою великою мірою завдяки організованому Комуністичною партією співробітництву і взаємодопомозі братніх народів. Успіхи у справі ліквідації неписьменності і малописьменності дозволили Комуністичній партії Радянського Союзу перейти до здійснення важливого соціального завдання — введення загальної обов'язкової початкової і семирічної освіти, а потім — до загальної середньої обов'язкової освіти трудящих.

⁷⁷ Правда.— 1936.— 26 февр.

⁷⁸ КПСС во главе культурной революции.— М., 1972.— С. 61.

⁷⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 149.

ЗМІЦНЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР І НРБ (70-ті — перша пол. 80-х рр.)

В. А. ЧЕРНІЙ (Ровно)

Світова соціалістична співдружність — найбільш яскраве втілення соціалістичного інтернаціоналізму. Як підкреслено в новій редакції Програми КПРС, предметом особливої турботи нашої партії є «всесірне зміцнення дружби, розвиток і вдосконалення зв'язків Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності»¹.

Надійною ланкою в соціалістичній системі виступає Народна Республіка Болгарія. Спрямовуючою і організуючою силою розвитку всебічного радянсько-болгарського співробітництва, інтеграції та зближен-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 203.

ня є бойовий союз КПРС і БКП, їх тісна взаємодія та однодумність, засновані на принципах марксизму-ленінізму. «Дедалі тісніші зв'язки між нашими партіями, в основі яких лежать спільні ідеали і цілі, корінні інтереси наших народів, принципи марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — і далі служитимуть надійною гарантією непорушності радянсько-болгарської дружби»².

В системі різнобічних зв'язків між СРСР і НРБ провідну роль відіграє інтернаціональне співробітництво робітничого класу двох братніх країн. Найбільш повно і яскраво воно проявляється у розвитку соціалістичного змагання і прямих контактів між радянськими і болгарськими трудовими колективами. Найпоширенішими їх формами є змагання «Дружба»; між колективами підприємств, зв'язаних спеціалізованими і кооперованими поставками; під різними інтернаціональними девізами; на честь ювілеїв і знаменних дат в історії братніх країн і народів; між трудящими поріднених областей, країн, округів і міст; міжнародні конкурси професійної майстерності, школи передового досвіду, вахти і плавки дружби тощо.

На 1985 р. інтернаціональним соціалістичним змаганням було охоплено понад 700 тис. трудівників 150 підприємств та науково-дослідних інститутів Радянського Союзу і Болгарії³.

Найбільш масовою формою інтернаціональних зв'язків робітничого класу країн соціалістичної співдружності є змагання «Дружба», яке зародилося у Болгарії в 1974 р. Його ініціаторами виступили радянські та болгарські трудові колективи Козлодуйської АЕС і Креміковського металургійного комбінату. Незабаром цю ініціативу підхопили робітники підприємств і об'єктів, збудованих у НРБ при технічному сприянні СРСР.

Змагання «Дружба» найбільш масово розгорнулося серед гірників, металургів, енергетиків, геологів, хіміків і машинобудівників. Високої оцінки в цьому напрямі заслуговує робота болгаро-радянського колективу Бургаського нафтохімічного комбінату. В 1981 р. завдяки змаганням «Дружба» на 60 днів достроково були завершені роботи по пуску центральної газифікаційної установки цього підприємства. Це дало можливість одержати понад 20 млн. левів економічного ефекту, заощадити понад 10 млн. квт·год. електроенергії та понад 30 тис. т палива. За п'ять років інтернаціонального змагання чотири рази переможцем виходив болгарський і один раз — радянський колективи. В 1985 р. змагання проходило під девізом «Два з'їзди — одна мета» на честь XXVII з'їзду КПРС і XIII з'їзду БКП. Вперше у ньому взяв участь весь 12-тисячний колектив комбінату. Широко використовувався передовий досвід у виробництві та будівництві, внаслідок чого було заощаджено багато часу і коштів⁴.

На честь десятирічного ювілею інтернаціонального змагання «Дружба» підводилися його підсумки. На той час у ньому брали участь 700 тис. чол. Сотні болгарських колективів уклали договори про співробітництво, взаємодопомогу і обмін передовим досвідом з радянськими колегами. Лише в 1981—1983 рр. було підтримано 600 двосторонніх ініціатив, підписано понад 1,4 тис. договорів про співробітництво між підприємствами й науковими установами СРСР, НДР, ПНР, ЧССР та іншими країнами РЕВ^{4а}.

20 квітня 1984 р. у місті-символі болгаро-радянської дружби Плевені відбулося вшанування переможців соціалістичного змагання

² Горбачов М. С. Промова на товариській вечері, даній Центральним Комітетом БКП, Державною Радою і Радою Міністрів НРБ на честь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова 24 жовтня 1985 року // Горбачов М. С. Вибрані промови і статті. — К., 1988. — Т. 3. — С. 36.

³ Труд. — 1985. — 21 февр.

⁴ Труд. — 1985. — 7 ноем.

^{4а} Работническо дело. — 1984. — 21 апр.; Отечеств. фронт. — 1984. — 20 апр.

«Дружба». Найкращі 22 трудових колективи, 160 болгарських й понад 100 радянських робітників, спеціалістів і наукових працівників були нагороджені почесними дипломами та значками профспілкових організацій країн-членів РЕВ. Учасники урочистого мітингу звернулися із закликом до трудящих усіх братніх країн соціалізму відзначити 40-річчя Перемоги над фашизмом ударною працею⁵. Інтернаціональне змагання «Дружба» перетворилося в еталон миру, братерського співробітництва, взаємодопомоги й зближення країн соціалістичної співдружності.

Новою і дуже важливою формою інтернаціонального співробітництва є змагання між підприємствами за своєчасне виконання спеціалізованих та кооперованих поставок. Прикладом у цій справі можуть бути виробничі зв'язки Козлодуйської АЕС з підприємствами-постачальниками устаткування з СРСР та інших соціалістичних країн. Влітку 1979 р. НДР, НРБ, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, СФРЮ підписали угоду про багатосторонню міжнародну спеціалізацію й кооперування виробництва та взаємні поставки для атомних електростанцій, згідно з якою вони поставляють Козлодуйській АЕС відповідне устаткування. У спорудженні цієї атомної електростанції беруть участь колективи 23 підприємств Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Угорщини та Чехословаччини. 19 квітня 1984 р. їх представники разом з болгарськими будівельниками підписали договір про інтернаціональне змагання на честь 40-річчя соціалістичної революції в Болгарії та 40-річчя Перемоги над фашизмом. Він передбачав також і налагодження прямих зв'язків між колективами. Новий почин мав велике значення для виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму⁶.

21 січня 1986 р. у Козлодуй відбулася міжнародна нарада представників профспілкових центрів НДР, НРБ, ПНР, СРСР, УНР і ЧССР, на якій підбивалися підсумки інтернаціонального змагання. Перші місця зайняли трудові колективи Іжорського, Харківського і Подольського заводів-постачальників з Радянського Союзу, підприємство ім. 24 квітня з Угорщини та «Згода» з Польщі. Їм вручили спеціальні прапори Центральної Ради болгарських профспілок. Значками «Передовик соціалістичного змагання» та цінними подарунками було нагороджено велику групу іноземних робітників і спеціалістів.

Беручи до уваги нагромаджений досвід і досягнуті результати сторін, які змагаються, міжнародна нарада вирішила продовжити трудове змагання. Взяти у ньому участь виявили бажання 34 колективи підприємств-постачальників НДР, ПНР, СРСР, УНР і ЧССР, які підписали договір про інтернаціональне соціалістичне змагання з будівельниками шостого енергоблоку Козлодуйської АЕС⁷.

Атомна електростанція у Козлодуй вважається енергетичним серцем Болгарії. Сумарна потужність її чотирьох блоків становить 1760 мвт. На ній працюють 15 інтернаціональних бригад у складі будівельників з НДР, НРБ, СРСР, СРВ, Нікарагуа та інших країн.

Козлодуйська атомна електростанція зв'язана з багатьма підприємствами СРСР. Дальшому розгортанню трудової активності радянських і болгарських енергетиків сприяло підписання 13 квітня 1984 р. у Москві Договору про інтернаціональне соціалістичне змагання між трудовими колективами Козлодуйської АЕС і радянськими колективами-постачальниками устаткування для цього важливого енергетичного комплексу Болгарії. Його підписали представники 10 радянських підприємств, серед яких Ленінградське виробниче об'єднання «Електросила»,

⁵ Правда.—1984.—24 апр.; Работническо дело.—1984.—21 апр.; Отечествен фронт.—1984.—20 апр.

⁶ Правда.—1984.—23 апр.; Работническо дело.—1984.—21 апр.

⁷ Работническо дело.—1986.—21, 22 януари; Труд.—1986.—22 януари.

об'єднання «Іжорський завод» ім. А. О. Жданова, Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова та ін.

Радянські трудові колективи взяли зобов'язання своєчасно і якісно виконувати договірні поставки устаткування для Козлодуйської АЕС. Змагання було присвячено двом знаменним датам — 40-річчю соціалістичної революції в Болгарії та 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні⁸.

Досвід будівництва Козлодуйської АЕС і участі в ньому СРСР має велике міжнародне значення. Це — приклад практичної реалізації співробітництва у виробництві устаткування і спорудженні атомних електростанцій.

Однак поряд з великими досягненнями у будівництві Козлодуйської АЕС допущено ряд прорахунків і недоліків. Зокрема були зірвані строки пуску п'ятого енергоблоку. Внаслідок цього графік робіт у цьому напрямі на деякий час перестав бути керівним документом для 12-тисячної армії будівельників і монтажників. Частина їх перевели на інші об'єкти. Не були своєчасно сформовані колективи наладчиків і майбутніх робітників станції, завершена корекція поступаючої радянської документації на пускові роботи. Мало місце послаблення авторського нагляду, виклик спеціалістів із СРСР у багатьох випадках не диктувався графіком робіт, не все радянське устаткування витримувало контроль якості, дефекти усувалися із запізненням. Негативну роль відіграла також плінність кадрів на АЕС. З підготовлених радянськими спеціалістами 550 болгарських експлуатаційників на будівництві залишилось не більш як 300 чол. Майже 400 радянських спеціалістів, що працюють на атомній електростанції у Козлодуй, використовуються нерационально, внаслідок чого їх кількість можна зменшити до 200—250 чол. До того ж, їх відрядження до Болгарії часто має формальний характер⁹.

У зв'язку з несприятливим становищем, що склалося на будівництві Козлодуйської АЕС, уряди СРСР і НРБ змушені були вжити невідкладних заходів для докорінного поліпшення справ у цьому напрямі. Вже в перші місяці 1987 р. роботи на даному об'єкті значно прискорилися, підвищився рівень їх якості.

Одним з важливих напрямів у співробітництві трудящих країн соціалістичної співдружності є змагання під інтернаціональними девізами. В 1985 р. у Болгарії в русі «Замовленням братніх країн — робітничу гарантію» брали участь майже 1,2 тис. колективів підприємств¹⁰.

Особливо широко в НРБ розгорнулось інтернаціональне змагання під девізом «Продукції для СРСР — робітничу гарантію». Ще в 1976 р. його ініціаторами виступили сім передових софійських підприємств. Згодом ця ініціатива переросла у масовий рух. Її підхопили понад 1,2 тис. трудових колективів, серед них 360 — у машинобудуванні та електроніці, понад 500 — виробництві споживчих товарів, майже 70 — хімічній промисловості, понад 170 — сільському господарстві¹¹.

Значне піднесення політичної і трудової активності радянських та болгарських трудящих викликають змагання на честь ювілеїв і знаменних дат у житті братніх партій, країн і народів. Так, у змагання на честь 60-річчя утворення СРСР включилися 1,5 тис. трудових колективів і 300 підприємств НРБ. В комуністичному суботнику на честь 115-ї річниці з дня народження В. І. Леніна взяли участь понад 880 тис. трудівників Софії, 400 тис. — Пловдіва, 60 тис. — Хаскова, які виробили продукції на 52,2 млн. левів¹². Доброю традицією трудящих СРСР і

⁸ Труд.—1984.—14 апр.; На основе кооперации и взаимодействия // Сов. профсоюзы.—1984.—№ 23.—С. 28—29.

⁹ Правда.—1987.—9 фев.

¹⁰ Правда.—1985.—10 июня; Княшко Ф. Творческая инициатива масс // Эконом. сотрудничество стран — членов СЭВ.—1985.—№ 5.—С. 60.

¹¹ Ангелов И. Продукция для СССР — рабочую гарантию // Эконом. сотрудничество стран — членов СЭВ.—1985.—№ 5.—С. 93; Труд.—1985.—21 фев.

¹² Работническо дело.—1985.—21 апр.; Труд.—1985.—22 апр.

НРБ стали змагання за гідну зустріч з'їздів КПРС і БКП. Сотні трудових колективів Болгарії взяли підвищені зобов'язання на честь XXVII з'їзду радянських і XIII з'їзду болгарських комуністів.

В 1984—1985 рр. у країнах-членах РЕВ широкого розмаху набрав інтернаціональний рух на честь 40-річчя Великої Перемоги і визволення народів від фашизму. Його ініціаторами у квітні 1984 р. виступили болгарські передовики змагання «Дружба». Цю ініціативу підхопили радянсько-болгарські колективи, що працювали на спільних об'єктах, трудові підприємства НРБ, які випускають продукцію для СРСР.

Напередодні свята Перемоги, 9 травня 1985 р., у Пловдиві були підбиті підсумки цього змагання. Тільки в Болгарії у ньому взяла участь майже 800 тис. чол. Понад 100 передовиків праці за дострокове і якісне виконання замовлень для Радянського Союзу були нагороджені значком «Ударник XI п'ятирічки», встановленого ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Пам'ятні прапори ВЦРПС одержали науково-виробниче об'єднання «Балканкар», завод «Болгарія» у Пловдиві та Козлодуйський атомний енергокомплекс. Кіркоському району Софії — переможцю змагання — було вручено прапор Московського міського КПРС, а також прапор ВЦРПС за перше місце у русі під девізом «Продукції для СРСР — робітничу гарантію»¹³.

За підсумками інтернаціонального змагання на честь 40-річчя Великої Перемоги 17 трудових колективів Болгарії, Монголії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі та Угорщини одержали пам'ятні прапори ВЦРПС. Ряду радянських підприємств були вручені Червоні Прапори профспілок Угорщини та Чехословаччини¹⁴.

Міцніють побратимські зв'язки між радянськими і болгарськими трудящими. В 1985 р. у них брали участь 28 округів і деякі міста Болгарії та 31 область, край, район і понад 30 міст Радянського Союзу, в тому числі 11 областей Української РСР.

Яскраву сторінку в історію радянсько-болгарського побратимства вписали трудящі Одеси і Варни. З 1959 р. вони — міста-побратими. Трудові колективи Варни успішно впроваджують радянські методи господарювання, передовий виробничий досвід. Найбільших результатів в інтернаціональному змаганні трудящі цих міст досягли в роботі паромної переправи Іллічівськ — Варна. Внаслідок тісної взаємодії радянських і болгарських портовиків на завантаження-вивантаження парому витрачається 10 годин замість доби, як це було у минулому. На рахунок колективів, що змагаються, багато нових ініціатив і пропозицій. Завдяки обміну досвідом за останні п'ять років час рейсообороту паромів скоротився на 18 годин., обробка суден — на 3 год. 36 хв. При цьому обсяг перевезень зріс у 1,6 раза, а простої вагонів скоротилися в 3 рази¹⁵.

Однак поряд з виробничими успіхами паромного комплексу Іллічівськ—Варна в його роботі є серйозні упущення і невирішені проблеми. Зокрема не виконаний обсяг вантажообороту. Серед причин цього — тривалі простої паромів, прорахунки в організації перевезень вантажів, погано налагоджений оперативний інформаційний зв'язок, невміння з'єднати воедино інтереси берегових, морських і транспортних служб, не досить чітка організація праці моряків, залізничників, докерів, що негативно впливає на кінцеві результати, трудову і технологічну дисципліну. Підпорядкованість комплексу різним відомствам не сприяє поліпшенню його роботи. Зв'язки екіпажів радянських і болгарських суден носять формальний, епізодичний характер. Обмін передовим досвідом часто наштовхується на бар'єри формалізму і бюрократизму, формаль-

¹³ Ермаков В. В честь победы, во имя мира // Соц. соревнование.— 1985.— № 1.— С. 76; Правда.— 1986.— 28 янв.

¹⁴ Панец М. Дружба не знает границ // Сов. профсоюзы.— 1985.— № 16.— С. 42.

¹⁵ Правда.— 1985.— 24 июля; Работническо дело.— 1985.— 24 юли.

но діє рада директорів комплексу. Не створений економічний механізм взаємної зацікавленості та відповідальності, недосконала структура транспортних потоків між країнами. Робота переправи зорієнтована на досягнення проміжних, а не кінцевих результатів. Не діють стимули і економічні важелі. Негативну роль у роботі комплексу відіграло невиконання багатьох угод про співробітництво між радянськими і болгарськими колективами.

Практика роботи паромної переправи Іллічівськ—Варна свідчить, що в умовах корінного перегляду зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності необхідно рішуче перебудувати взаємовідносини організацій промисловості, транспорту і зовнішньої торгівлі, підвищити рівень координації їх дій, повсюдно використовувати нові прогресивні форми співробітництва, долати міжвідомчу роз'єднаність. Головна роль у цьому відведена створеній Державній зовнішньополітичній комісії при Раді Міністрів СРСР. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку Радянського Союзу змінить ставлення і до міжнародної паромної переправи, в роботі якої чітко відображаються як великі досягнення, так і невикористані можливості соціалістичної економічної інтеграції на сучасному етапі¹⁶.

Зміцненню ділових зв'язків трудівників Радянського Союзу та Болгарії сприяють конкурси професійної майстерності, школи передового досвіду, вахти і плавки дружби. Прикладом братерського співробітництва трудящих країн соціалістичної співдружності може служити проведена в Братську міжнародна зустріч робітників целюлозної та паперової промисловості на честь 40-річчя Перемоги над фашизмом. За право взяти участь у вахті миру й дружби на Ангарі боролися всі трудові колективи споріднених підприємств братніх країн соціалізму. В Братськ приїхали переможці інтернаціонального змагання—гості з Болгарії, Куби, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Угорщини та Чехословаччини. Радянський Союз представляли передовики праці 17 підприємств.

Соціалістична економічна інтеграція і науково-технічне співробітництво передбачають розширення й поглиблення прямих зв'язків між трудовими колективами братніх країн. У 1985 р. понад 1,3 тис. виробничих колективів Радянського Союзу підтримували такі контакти майже з 1,5 тис. підприємствами та організаціями країн соціалістичної співдружності. Серед них понад 250 трудових колективів Болгарії, 300—Німецької Демократичної Республіки, майже 250—Польщі, 40—Румунії, 170—Угорщини, 400—Чехословаччини¹⁷.

Прямі інтернаціональні зв'язки між радянськими і болгарськими трудовими колективами встановлені на всіх рівнях. Вони залишаються однією з головних форм радянсько-болгарського співробітництва. Як підкреслено у Довгостроковій програмі розвитку економічного й науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ на період до 2000 року, вони «широко будуть використовувати різноманітні форми співробітництва, в тому числі встановлення прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями, підприємствами і організаціями; створення на госпрозрахунковій основі спільних підприємств, виробничих і науково-виробничих фірм та інших міжнародних господарських організацій»¹⁸.

Прямі інтернаціональні контакти між Радянським Союзом і Болгарією здійснюються у таких основних формах як обмін виробничим досвідом з метою удосконалення технології та організації виробництва, кооперація в науково-дослідних і проектно-конструкторських роботах.

¹⁶ Правда.— 1986.— 22 дек.

¹⁷ Борох Н. В., Глаголев В. С. Ступени роста экономики братских стран.— М., 1985.— С. 48; Шенелюк Г. О. Узи братерського співробітництва.— К., 1985.— С. 86.

¹⁸ Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК БКП, Председателя Государственного Совета НРБ Тодора Живкова, 5—7 июня 1985 г.: Документы и материалы.— М., 1985.— С. 31—32.

спорудженні та експлуатації народногосподарських об'єктів, виробничо-технологічна кооперація, взаємодопомога у підготовці та підвищенні кваліфікації кадрів, обмін виробничо-технічною інформацією, бригадами й групами новаторів для роботи на місцях, досвідом роботи раціоналізаторів і винахідників; взаємне вивчення та впровадження передових починів, нових форм і методів праці, укладення між спорідненими підприємствами та організаціями договорів про творче співробітництво тощо.

Найбільш поширеною формою прямих зв'язків радянських і болгарських трудових колективів є взаємодопомога та взаємне вивчення і використання передового виробничого досвіду, нових форм і методів праці. В 1976 р. при Центральному інституті наукової і технічної інформації в Софії створений Центр пропаганди передового радянського досвіду. Спільно з державними й громадськими організаціями на основі єдиного плану він розгорнув активну діяльність по вивченню, популяризації та впровадженню науково-технічного і виробничого досвіду СРСР.

Головною формою роботи Центру є організація і проведення декад радянського передового досвіду. До кінця 1986 р. вони були проведені в 27 округах країни. В них взяли участь понад 82 тис. болгарських спеціалістів, сотні посланців Радянської країни. Декади закінчилися розробкою і затвердженням програм впровадження радянського передового досвіду. Крім того, Центр проводить тематичні дні популяризації досягнень виробництва СРСР у провідних галузях народного господарства — машинобудуванні, чорній металургії, електроніці тощо. Відбулося вже 48 таких зустрічей. Ще одним напрямом діяльності Центру є систематичне проведення науково-практичних конференцій, виставок і брошур серії «Радянський передовий досвід», яких за 10 років підготовлено понад 200. В них міститься майже 15 тис. інформацій про новітні досягнення у багатьох галузях науки, техніки й виробництва Радянського Союзу. Орієнтирами в роботі Центру є Довгострокова програма розвитку економічного й науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ на період до 2000 року та Комплексна програма науково-технічного прогресу країн-членів РЕВ до 2000 року. Діяльність Центру викликає інтерес і в інших країнах соціалізму — В'єтнамі, Монголії, Румунії¹⁹.

Велике значення для прискороного вивчення і масового впровадження виробничих досягнень СРСР мають декади радянського передового досвіду. В грудні 1983 р. у Силістринському окрузі НРБ зустрічалися машинобудівники, транспортники, будівельники, текстильники, агрономи, вчителі, працівники сфери послуг країни. Перед ними виступили радянські працівники центральних відомств, керівники провідних підприємств Радянського Союзу, спеціалісти. Відбулося інтенсивне знайомство з новинками технічного прогресу, ефективними методами організації праці, досягненнями кращих колективів Радянської держави. Учасники зустрічі заслухали 60 доповідей і повідомлень, проглянули декілька десятків науково-популярних фільмів. Свої знання збагатили понад 2 тис. болгарських спеціалістів. У ході декади було присуджено понад 60 нагород трудівникам і колективам Болгарії, які досягли найбільшого ефекту у вивченні й творчому використанні радянського досвіду. Зустріч дала можливість поглиблювати проаналізувати хід впровадження досягнень СРСР у НРБ, конкретизувати наступні завдання у цій важливій справі. На основі матеріалів декади була розроблена довгострокова програма впровадження радянського досвіду по галузях. Економічний ефект від її реалізації оцінюється в мільйонах левів²⁰.

¹⁹ Правда.— 1986.— 27 дек.

²⁰ Правда.— 1983.— 12 дек.

У 1985 р. декади передового виробничого досвіду Радянського Союзу відбулися в Кирджалійському, Разградському і Бургаському округах, у 1986 р. — Відінському, Старозагорському і Толбухінському. У ході декади узагальнювалися питання прямих зв'язків споріднених підприємств побратимів НРБ і Куйбишевської області, розглядалися проблеми та перспективи взаємодії верстатобудівельників Старої Загори і Москви в умовах першого спільного радянсько-болгарського науково-виробничого об'єднання у складі старозагорського комбінату «Берое» й московського заводу «Красный пролетарий». Під час зустрічі пропагувався також радянський досвід у галузі економії палива та електроенергії, використання відходів у дерево- і металообробці, організації лікувальної допомоги населенню за прикладом Києва й Ленінграда, торгівлі та освіти — за досвідом Клайпеди і Мінська. Підсумком декади були спільно розроблені програми вивчення і впровадження передового радянського досвіду в Старозагорському окрузі на 1986—1990 рр.²¹

Прямі зв'язки між трудящими СРСР і НРБ розширюються з кожним роком. Лише в 1984 р. понад 2 тис. радянських підприємств підтримували безпосередні зв'язки з болгарськими партнерами²². У 1985 р. 127 споріднених підприємств Радянського Союзу та Болгарії підписали угоди про виробниче і науково-технічне співробітництво²³.

Яскравим прикладом таких контактів може служити співробітництво робітників Мінського тракторного заводу і Карловського тракторного комбінату — первістка болгарського тракторобудування, спорудженого й пущеного в експлуатацію при технічному сприянні Радянського Союзу. Спеціалісти НРБ щорічно приїжджають до Мінська для вивчення досвіду, обміну технічними новинами і досягненнями. Лише у період реконструкції Карловського підприємства, пов'язаної з підготовкою до виробництва знаменитого МТЗ-80, в столиці Білорусії перебували понад 60 спеціалістів і робітників флагману болгарського тракторобудування. Радянські спеціалісти допомагали карловчанам освоювати нове устаткування і випуск нової енергонасиченої машини.

Карловський завод спеціалізується на випуску трактора Т-54В для роботи на виноградниках. Мінчани передали болгарам технічну документацію на виробництво цієї машини. Нині Болгарія стала спеціалізованим поставщиком цієї продукції до країн-членів РЕВ. Водночас у Мінську вивільнилися потужності та робочі руки для збільшення випуску традиційної статті радянського експорту — колісних просапних тракторів. Завдяки цьому було ліквідовано малосерійне для такого великого підприємства виробництво, а тракторобудівники Карлова одержали широкий ринок збуту для своєї нової продукції. Це і є красномовним прикладом міжнародного соціалістичного розподілу праці. Тракторобудівники СРСР і НРБ спільно вирішують складні виробничі й науково-технічні проблеми. В рамках РЕВ вони беруть участь у розробці тем по створенню сільськогосподарських тракторів для спеціальних культур і особливих виробничих зон.

Таким чином, серед головних напрямів радянсько-болгарських відносин є інтернаціональне соціалістичне змагання робітничого класу СРСР і НРБ. Воно виступає складовою частиною економічної політики КПРС і БКП, практичним втіленням принципів соціалістичного інтернаціоналізму, сприяє вирішенню народногосподарських і соціальних завдань, стало якісно новим ступенем у розвитку традиційного братерського співробітництва між радянським і болгарським робітничим класом, переконливо підтвердило інтернаціональний характер ленінського вчення про соціалістичне змагання.

²¹ Правда.— 1986.— 27 дек.

²² Жуков І. Програма удешевлення якості // Соц. соревнование.— 1984.— № 5.— С. 72—73.

²³ Труд.— 1985.— 21 фев.

Важливу роль у матеріалізації курсу соціалістичної економічної інтеграції СРСР і НРБ відіграють прямі зв'язки радянських і болгарських трудових колективів. Різноманітність їх форм і напрямів свідчить про динамічність і комплексний характер цих контактів у реалізації спільного стратегічного завдання — прискорення соціально-економічного розвитку шляхом широкого впровадження науково-технічного прогресу.

Розвиток соціалістичного змагання і прямих зв'язків між радянським і болгарським робітничим класом залишається і надалі перспективним напрямом інтернаціонального співробітництва СРСР і НРБ.

Світ соціалізму вступив у новий етап свого розвитку. Як зазначав М. С. Горбачов у промові на мітингу чехословацько-радянської дружби у Празі 10 квітня 1987 р., однією з найважливіших його якісних характеристик є «... різко зросло значення обміну досвідом соціалістичного будівництва, його узагальнення»²⁴.

У цьому зв'язку важливим завданням виступає далі поглиблення досвіду інтернаціонального співробітництва робітничого класу соціалістичних країн, в тому числі СРСР і НРБ. Він апробований суспільно-політичною практикою, результатами соціально-економічного розвитку, зміцненням і вдосконаленням соціалізму в Радянському Союзі та Болгарії. Цей досвід має важливе міжнародне значення.

Як підкреслював Генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков на XIII з'їзді Болгарської комуністичної партії: «Ми й надалі будемо здійснювати курс на всебічне співробітництво і зближення з Радянським Союзом, з КНРС, з радянським народом. Болгаро-радянське співробітництво вступає у якісно новий етап, перед ним відкриваються надзвичайно великі можливості на всіх рівнях, у всіх галузях»²⁵.

²⁴ Горбачов М. С. Промова на мітингу чехословацько-радянської дружби 10 квітня 1987 року // Горбачов М. С. Вибрані промови і статті. — Т. 4. — С. 527.

²⁵ XIII съезд Болгарской коммунистической партии. София, 2—5 апреля 1986 года. — М., 1987. — С. 30.

Трибуна молодого автора

О. О. КУРАКОВА (Львів)

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬЦІВ В ОСВОЄННІ ТА ВПРОВАДЖЕННІ НОВОЇ ТЕХНІКИ І ТЕХНОЛОГІЇ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УРСР (1966—1975 рр.)

Важливою проблемою розв'язання поставленого партією завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни є зростання темпів науково-технічного прогресу (НТП). У новій редакції Програми КПРС наголошується: «Корінне питання економічної стратегії партії — кардинальне прискорення науково-технічного прогресу. Треба буде здійснити нову технічну реконструкцію народного господарства і на цій основі перетворити матеріально-технічну базу суспільства»¹. Отже, НТП виступає основним фактором дальшого розвитку виробництва, переводу його на рейки інтенсифікації, підвищення економічної ефективності, насамперед за рахунок освоєння і використання нової техніки й прогресивної технології на підприємствах усіх галузей промисловості.

Важлива роль у здійсненні планів науково-технічного прогресу, зокрема у впровадженні й освоєнні нової техніки і прогресивної технології, належить молодим робітникам, комсомольцям, які під керівництвом партійних організацій беруть активну участь у вирішенні складних завдань технічного переозброєння галузей промисловості країни. «Сьогодні без участі молодих, — сказав на XXV з'їзді ЛКСМ України В. В. Щербицький, — неможливо уявити розвиток ключових галузей промисловості, ... прискорення науково-технічного прогресу...»².

В роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок комсомольські організації республіки зробили помітний внесок у розвиток таких провідних галузей народного господарства, як машинобудування, чорна металургія, вугільна промисловість. Тому висвітлення досвіду набутого комсомольцями в здійсненні технічного прогресу в промисловості в зазначений період має значний інтерес. До того ж вказана проблема в ряді опублікованих праць з історії подається фрагментарно, або в комплексі з іншими питаннями³. В даній публікації автор зробила спробу показати участь комсомольців, молоді в розвитку НТП на промислових підприємствах України. Причому враховувала те, що в другій половині досліджуваного періоду (в роки дев'ятої п'ятирічки) почався застій, який охопив всі сторони життя радянського суспільства.

Як відомо, в 70-і і на початку 80-х років в країні мали місце негативні тенденції і труднощі, які проявлялися у зниженні темпів зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, продуктивності праці і темпів підвищення реальних доходів трудящих радянського суспільства. Значною мірою це зв'язано з тим, що не були своєчасно і відповідним чином оцінені зміни економічної ситуації, необхідність глибоких зрушень в усіх сферах життя, не виявлено належної наполегливості у їх здійсненні. «Про перенесення центру ваги на інтенсивні фактори

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 168.

² Щербицький В. В. Виступ на XXV з'їзді ЛКСМ України, 6 березня 1987 р. // Молодь України. — 1987. — 7 берез.

³ Ніколаєнко І. І. Сучасники епох майбутнього. (Про досвід роботи комсомолу України по розвитку руху за комуністичну працю). — К., 1966. — 211 с.; Драк М. М. За торжество комуністичної праці. — К., 1975. — 211 с.; Костенко В. С. Курсом партії. Партійне керівництво комсомольськими організаціями України (1966—1975 рр.). — К., 1981. — 127 с. та ін.

економічного зростання говорилося протягом багатьох років, — підкреслив М. С. Горбачов, виступаючи на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р., — та заходи, які вживалися, були половинчастими, непослідовними, до кінця не здійснювалися⁴. В результаті економіка країни по інерції продовжувала розвиватись переважно на екстенсивній основі. В діяльності господарських, партійних і комсомольських органів спостерігалась пасивність, інертність, заорганізованість. Приймались важливі рішення по удосконаленню виробничих процесів за рахунок прискорення технічного прогресу, але його результати впроваджувались повільними темпами. Мало зверталось уваги на технічне переозброєння і реконструкцію діючих промислових об'єктів, кошти переважно йшли на будівництво нових підприємств. За відсутністю належної фінансової бази питання освоєння і введення нової техніки і прогресивної технології відкладалися з п'ятирічки в п'ятирічку. Таке становище негативно впливало на стрімкий розвиток технічного прогресу в цілому, хоч у цьому напрямі певна робота проводилася.

В роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок питання боротьби комсомольців за успішне розв'язання складних завдань науково-технічного прогресу знаходились в полі зору діяльності комсомольських органів республіки. Так, в рішеннях VIII (1969 р.), V (1971 р.), IX (1972 р.) Пленумів ЦК ЛКСМ України була підкреслена необхідність вишукувати нові, більш ефективні форми і методи роботи по залученню комсомольців, робітничої молоді до активної участі в удосконаленні матеріально-технічної бази підприємств за рахунок заміни фізично і морально застарілого устаткування новим, прогресивною технологією. Приділяли увагу цьому питанню обласні, міські, районні комітети ЛКСМУ. Так, в рішенні бюро Харківського обкому ЛКСМУ від 16 квітня 1970 р. про роботу міськкомів, райкомів ЛКСМУ, первинних комсомольських організацій області по шефству над впровадженням у виробництво трактора Т-150 і реконструкції підприємств, зв'язаних з його випуском, була підкреслена необхідність розробки організаційно-технічних заходів, які б сприяли активній участі комсомольців, молодих робітників у виробництві нової моделі машини⁵. Питання НТП були в полі зору Одеського обкому комсомолу. Так, на засіданні бюро від 12 березня 1971 р., де слухалось питання про завдання комсомольських організацій області по пропаганді серед молоді проекту директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., значна увага приділялась посиленню боротьби комсомольців за впровадження результатів технічного прогресу у промислове виробництво⁶. Про творчий підхід до розв'язання складних завдань НТП говорилось на засіданні бюро Запорізького обкому ЛКСМУ від 28 лютого 1973 р.⁷, де, зокрема, піднімалися питання вишукування резервів підвищення продуктивності праці за рахунок встановлення нових систем машин, устаткування, впровадження молодими виробничниками нової техніки і прогресивної технології. Аналогічні питання були розглянуті на засіданні бюро Ворошиловградського обкому ЛКСМУ від 30 грудня 1975 р.⁸ та інших.

Обласні комітети комсомолу використовували різні форми роботи, щоб довести прийняті рішення до первинних комсомольських організацій промислових підприємств, мобілізувати членів ВЛКСМ, неспілкуючи молодь на їх виконання. Важливою формою діяльності комітетів і організацій комсомолу промислових підприємств республіки по мобілізації комсомольців і молоді на реалізацію планів НТП були комсомольські

⁴ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 122.

⁵ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 3246, арк. 31.

⁶ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 16, спр. 5, арк. 142.

⁷ Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 24, оп. 36, спр. 5, арк. 1.

⁸ Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 10, спр. 29, арк. 1.

штаби сприяння НТП. Вони, зокрема, здійснювали контроль за ходом робіт по реконструкції, переозброєнню основних виробничих процесів для випуску нової продукції. Так, відповідно до рішення бюро Харківського обкому ЛКСМ України від 16 квітня 1969 р.⁹ такі штаби почали діяти на підприємствах машинобудування Харківської області. Значний досвід у цій справі було нагромаджено на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе, який у досліджуваний період став базовим по випуску нового трактора Т-150. Члени штабу сприяння науково-технічному прогресу доклали чимало зусиль до того, щоб своєчасно виконувалися завдання по виготовленню нових машин. З цією метою був складений чіткий план координації шефства комсомольсько-молодіжних колективів заводу над виробництвом трактора Т-150, який включав організаційно-технічні заходи, пов'язані з модернізацією нової моделі машини. Члени комітету комсомолу і штабу сприяння НТП визначили свою конкретну участь у виготовленні 20 зразків моделі Т-150 і 10 зразків трактора Т-150К.

Активна діяльність комітету комсомолу заводу сприяла тому, що передбачений планом випуск зразків нового трактора був здійснений в строк і машини пройшли випробування. При цьому була виявлена більш висока надійність вузлів і деталей, по яких раніше державна комісія зробила зауваження¹⁰. Однак цим не обмежилась робота комсомольців ХТЗ по випуску нової моделі трактора. Комсомольський штаб сприяння НТП контролював роботу комсомольців, молодих робітників заводу по реконструкції, технічному переозброєнню цехів, дільниць і технологічних ліній для налагодження серійного випуску Т-150. В результаті тільки за 10 місяців 1971 р. вже було виконано будівельно-монтажних робіт на 93,4%¹¹.

У відповідь на рішення Шевченківського райкому ЛКСМУ м. Львова про розповсюдження нових форм і методів роботи комсомольців за втілення результатів технічного прогресу у промислове виробництво, де, зокрема, йшла мова про реконструкцію цехів і дільниць, на зборах комсомольців Львівського заводу автотранспорту у вересні 1972 р. було прийнято рішення відпрацювати на виробничих майданчиках по 50 чоловікогодин з тим, щоб до 1975 р. ввести в експлуатацію 42 тис. кв. м додаткової виробничої площі. І це рішення виконувалося, що дозволило скоротити строки завершення оснастки головного корпусу новими системами машин, механізмів, технологічним устаткуванням. Їже в 1973 р. значна частина корпусу була готова до експлуатації¹².

На початку дев'ятої п'ятирічки комсомольці шахти «Трудівська» Донецької області, зокрема члени комсомольського штабу сприяння НТП, виступили з ініціативою «З новою технікою до нових рубежів п'ятирічки», яка була підтримана молодими шахтарями. Практичним втіленням ініціативи стало те, що молоді гірники брали активну участь у переведенні забоїв на прогресивне технологічне устаткування — оснащення забоїв вузькозахватною технікою. В результаті в кінці дев'ятої п'ятирічки в 20 лавах шахти була вже введена вузькозахватна система подачі і транспортування вугілля. Це дало змогу в 1974 р. підвищити навантаження на комплекси й довести видобуток вугілля до 1207 т. на добу, тобто на 35% більше, ніж у 1971 р.¹³

Наполегливо займалися впровадженням досягнень науки і техніки в виробництво комсомольці Дніпропетровщини, Ворошиловградщини та ін. Особливо значною була робота в цьому напрямі комсомольців Нижньодніпровського заводу ім. К. Лібкнехта, Дніпропетровського тру-

⁹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 32, арк. 31.

¹⁰ Будьмо попереду // За технічний прогрес.— 1972.— 13 верес.

¹¹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 3505, арк. 129.

¹² Поніа Г. Ударна комсомольська // За технічний прогрес.— 1972.— 20 вересня.

¹³ Парт. арх. Донецк. обкому Компартії України, ф. 2355, оп. 2, спр. 52, арк. 149.

бопрокатного ім. Леніна, Ворошиловградського тепловозобудівного ім. Жовтневої революції та багатьох інших промислових підприємств республіки¹⁴. Комсомольці через свої штаби, які діяли на багатьох заводах важкої промисловості, машинобудування, вугільної та інших галузей промисловості України, допомагали партійним організаціям вирішувати організаційно-технічні заходи, спрямовані на технічне вдосконалення процесів виробництва, впровадження нових систем машин, технологічного устаткування. При цьому комсомольці проявляли творчий пошук, боролись за надійність і бездефектність готової продукції, а також здійснювали контроль за участю молодих робітників підприємств у боротьбі за нові й прогресивні методи роботи.

Помітну роботу по виконанню складних завдань технічного прогресу у досліджуваній період проводили штаби і пости «Комсомольського прожектора» (КП). Вони, зокрема, вели боротьбу з недоліками, за виконання вимог, спрямованих на більш ефективне використання існуючого виробничого потенціалу, впровадження у промисловість нової техніки.

Заслугує на увагу в цьому відношенні діяльність прожектористів Ново-Краматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна. Так, у 1967 р. в результаті перевірки, проведеної заводським штабом «Комсомольського прожектора» на складі використаних моделей, було встановлено, що значна частина їх могла б ще послужити виробництву при їх раціональному використанні. Про це було повідомлено керівництву заводу. В результаті вжитих заходів був встановлений ретельний контроль за економним використанням моделей¹⁵.

Певний досвід роботи по здійсненню НТП нагромадили «прожектористи» Комунарського металургійного заводу Ворошиловградської області. Так, фрезерувальники А. Сафонов, А. Ісаєв, стругальник А. Докучаєв протягом зміни робили контрольний замір деталей, які виготовляли їх товариші по роботі. Це дало змогу своєчасно ліквідувати брак, підвищити якість продукції. Крім того, члени «Комсомольського прожектора» взяли участь у міському рейді-огляді по перевірці і використанню невикористаного устаткування на підприємствах і будовах Ворошиловграда. В результаті було виявлено невикористаної нової техніки, верстатів та іншого обладнання на суму 14 млн. крб.¹⁶

Важливою формою впливу комсомольських організацій підприємств республіки на розвиток НТП були огляди-конкурси по освоєнню і впровадженню техніки і прогресивної технології у виробництво. Так, у республіканському огляді, що відбувся в 1967 р., взяли участь комсомольці й молодь майже всіх промислових підприємств. Наприклад, у Дніпропетровській області було організовано 1408 оглядових комісій, до яких ввійшло близько 40 тис. комсомольців, юнаків і дівчат заводів, трестів і будов області. Нині було внесено 21 330 раціоналізаторських пропозицій, з яких прийнято 14 511 з економічним ефектом понад 12 млн. крб. Успішно пройшов цей огляд на промислових підприємствах Донецької, Запорізької, Львівської, Київської та інших областей республіки¹⁷.

В 1971 р. організовано пройшов всесоюзний конкурс використання резервів виробництва і режиму економії, впровадження нової техніки. Так, на заводах Львівської області у роботі 1243 оглядових комісій працювало 12 тис. комсомольців, молодих робітників. Було розглянуто

¹⁴ Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 2159, оп. 4, спр. 1, арк. 69, ф. 19, оп. 51, спр. 167, арк. 67; Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 21, оп. 1, спр. 272, арк. 10.

¹⁵ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 229, арк. 40 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

¹⁶ Там же, спр. 115, арк. 2—3.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 229, арк. 30, 31, 37, 38, 57.

10 652 пропозиції, з них прийнято 8285 з умовним економічним ефектом понад 4 млн. крб.¹⁸ Організовано пройшов вказаний конкурс при активній участі комсомольських організацій багатьох підприємств і шахт в Одеській, Київській, Запорізькій, Донецькій, Ворошиловградській та інших областях¹⁹.

Приведені дані свідчать про те, що вказані конкурси використання резервів виробництва, впровадження досягнень технічного прогресу розкрили творчу ініціативу багатьох молодих раціоналізаторів, передовиків і новаторів виробництва, спрямовану на пошук шляхів зростання економічної ефективності виробництва.

Як показали дослідження, в роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок, завдяки проведенню відповідних оглядів-конкурсів, які сприяли активізації творчої ініціативи робітників, в тому числі молодих, постійно зростала питома вага поданих ними раціоналізаторських пропозицій. Так, у 1975 р. у результаті організації конкурсів в оглядові комісії республіки надійшло 379 614 раціоналізаторських рішень і пропозицій проти 270 776 в 1970 р. Відповідно зростав й економічний ефект від їх впровадження. Якщо за 1966—1970 рр. він становив 2674,5 млн. крб., то за 1971—1975 рр. — 3900 млн. крб.²⁰.

Однак слід зазначити, що в досліджуваній період у республіці були підприємства, які хронічно відставали з виконанням планів технічного прогресу, на них переоснащення виробництва новою технікою і прогресивною технологією йшло повільними темпами. Наприклад, у 1971—1975 рр. продукція заводу «Продмаш» ім. Воровського випускалася по застарілій, відсталій технології. І це було не випадковістю. Адміністрація, партійна і комсомольська організації мало уваги приділяли технічному переозброєнню підприємства. Комітет комсомолу поверхово займався цими питаннями, не вникав у його суть.

Зрозуміло, що такий підхід до справи гальмував, стримував творчі пошуки, ініціативу комсомольців, молодих робітників заводу в плані розробки і впровадження раціоналізаторських пропозицій. Ці та інші недоліки привели до того, що за три роки дев'ятої п'ятирічки завод виконав план по випуску продукції тільки на 90,2%²¹.

По суті осторонь реалізації планів НТП знаходилося керівництво комсомольської організації заводу «Криворіжсталь» Дніпропетровської області. Воно послабило контроль за виконанням організаційно-технічних заходів щодо модернізації устаткування, в результаті чого немало виробничих агрегатів простоювали, порушувалась технологія виробництва. Була принижена роль комсомольського штабу сприяння технічному прогресу. Все це стало однією з основних причин того, що завод у 1973 р. недодав 37 т чавуну, 217 тис. т сталі, 89 тис. т прокату²².

В роки дев'ятої п'ятирічки інертність і пасивність проявляли в питанні здійснення НТП члени комсомольської організації шахти «Ніканор» Ворошиловградської області. Це в значній мірі обумовило відставання всього колективу з виконанням плану впровадження результатів технічного прогресу, він знаходився в числі відстаючих²³. На жаль, подібні факти мали місце і в інших областях.

В цілому в наслідок повільного зростання темпів технічного прогресу, заорганізованості, безконтрольності з боку відповідних служб, насамперед партійних і комсомольських організацій багатьох підприємств

¹⁸ Там же, арк. 38.

¹⁹ Там же, спр. 989, арк. 26, 31, 38, 47.

²⁰ Сиволоб Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання // Укр. іст. журн.— 1984.— № 10.— С. 32.

²¹ Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 201, арк. 3.

²² Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 60, спр. 294,

арк. 19.

²³ Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 12, спр. 52,

арк. 13.

республіки, плани впровадження НТП у виробництво за роки дев'ятої п'ятирічки були виконані лише на 79,2%²⁴.

Поверхове ставлення, недооцінка економічної і політичної важливості науково-технічного прогресу мали місце в цілому по країні, «затратний» шлях розвитку економіки привели до зниження темпів її розвитку.

Таким чином, у досліджуваній період комсомольці, молоді робітники підприємств машинобудування, чорної металургії і вугільної промисловості Української РСР під керівництвом партійних організацій провели певну роботу по впровадженню у виробництво результатів технічного прогресу, освоєнню нової техніки і прогресивної технології. В цій роботі відзначилися десятки тисяч молодих виробників. Серед них — бригадир комсомольсько-молодіжної бригади сталеварів Макіївського заводу Герой Соціалістичної Праці В. Никитенко, апаратниця Верхньодніпровського гірничо-металургійного комбінату, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора, депутат Верховної Ради СРСР О. Зубенко, Заслужений металург республіки, сталевар бригади № 1 заводу «Запоріжсталь» Є. Проскурін, новатор виробництва, сталевар цієї ж бригади В. Борзунов та багато ін.²⁵

Як показала практика, активна участь комсомолу у вирішенні завдань технічного прогресу підтверджує слова В. І. Леніна, який говорив: «Спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»²⁶. Саме про це свідчать факти організації творчих пошуків молоді в 1966—1975 рр. під керівництвом партійних організацій при розв'язанні важливих завдань впровадження у виробництво результатів технічного прогресу.

Разом з тим у роботі комсомольських організацій по впровадженню досягнень науки і техніки в промислове виробництво мали місце й істотні недоліки, що негативно позначалося на технічному рівні частини підприємств, їх технічно-економічних показниках. В 70-х роках ці недоліки обумовлювалися обстановкою застою.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС партія взяла рішучий курс на інтенсифікацію всього народного господарства. Науково-технічний прогрес став серцевиною стратегій соціально-економічного прискорення. Під керівництвом партійних організацій активну участь у здійсненні цього стратегічного курсу бере комсомол, враховуючи все позитивне і негативне попередніх років, зокрема восьмої і дев'ятої п'ятирічок.

²⁴ Лихолат О. В. Ленінські ідеї про роль науково-технічного прогресу і сучасність // Укр. іст. журн.— 1986.— № 4.— С. 17.

²⁵ Рибак А. На ленінській вахті трудової доблесті. Наш девіз: краще, дешевше, швидше.— К., 1975.— С. 14; Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 24, оп. 36, спр. 19, арк. 27.

²⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: Доп. на III з'їзді РКСМ, 2 жовтн. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 301.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 7. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (червень 1941—1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна — один з найтяжчих і героїчних періодів історії боротьби радянського народу на чолі з Комуністичною партією за захист завоювань Жовтневої революції, соціалізму. Це була небувала за своїми масштабами і жорстокістю битва проти ударної сили світового імперіалізму — німецького фашизму. «Нав'язана нам агресія, — зазначав М. С. Горбачов у доповіді про 70-річчя Великого Жовтня, — була нещадним екзаменом на життєвість соціалістичного ладу, на міцність багатонаціональної Радянської держави, на силу патріотичного духу радянських людей. І цей екзамен вогнем і мечем був нами витриманий...»¹.

Витриманий тому, що політичним вождем радянського народу і його Збройних Сил у боротьбі з небезпечним ворогом стала Комуністична партія. «Своєю багатогранною діяльністю, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — вона забезпечила міцну єдність політичного, державного і військового керівництва, армії і народу, фронту і тилу. На її заклик уся країна піднялася на смертний бій з фашизмом. Комуністична партія була справді партією, яка бореться»².

В цій тезі по суті, міститься визначення основної навчальної проблеми даної теми — розкрити суть і зміст керівної діяльності Комуністичної партії, її політики, яка забезпечила перетворення переваг соціалістичної системи господарства, радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної ідеології на фактор перемоги над ворогом і захисту завоювань Жовтня. Головна виховна мета лекцій і семінарів полягає в тому, щоб на ленінських ідеях про захист соціалістичної Вітчизни, на бойових і трудових подвигах радянського народу у Великій Вітчизняній війні виховувати у студентів відданість Батьківщині і готовність стати на захист завоювань соціалізму. Враховуючи той факт, що історія другої світової війни, зокрема її складової частини — Великої Вітчизняної війни, є однією з ділянок гострої ідеологічної боротьби, вивчення теми слід проводити в органічному зв'язку з викриттям фальсифікацій основних проблем буржуазними істориками.

Теоретична основа і методологічні настанови для вивчення теми містяться в працях В. І. Леніна, документах КПРС, в яких розкриваються суть ідей захисту соціалістичної Вітчизни, їх творчий розвиток і хід реалізації. На лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося, що подані в доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» «...положення і оцінки є орієнтирами і в розвитку історичної науки, й у викладанні історії»³.

Згідно з новою програмою курсу історії КПРС рекомендуємо на вивчення даної теми виділити 2 лекційні години і 4 або 6 годин (залежно від існуючої сітки аудиторних годин) семінарських занять. Вважаємо за доцільне лекцію читати не за періодами, оскільки першокурсни-

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 24.

² Рад. Україна.— 1984.— 17 черв.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 17—18 лют. 1988 р.— К., 1988.— С. 41.

ки вивчали цю тему в 10 класі в значно більшому обсязі, а за основними напрямками діяльності партії в роки війни.

План двогодинної лекції може бути таким:

1. Програма партії по мобілізації всіх сил країни на відсіч ворога.
2. Основні напрями діяльності партії в роки війни.
3. Джерела і всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Пропонована структура лекції дасть можливість конкретніше розкрити зміст керівної ролі партії. Виділення в напрямках її діяльності специфічних рис, притаманних певним періодам, полегшує сприйняття творчого характеру її політики. Досвід свідчить: нетрадиційна структура викладу відомої студентам теми підвищує інтерес до її поглибленого вивчення.

В ході розкриття першого питання доцільно зосередити увагу студентів на причинах тимчасових невдач Червоної Армії на початку війни; ленінських ідеях про захист соціалістичної Батьківщини, перетворення країни на єдиний військовий табір; перебудові роботи партійних, радянських і громадських організацій на військовий лад.

Підвищена увага до вказаного питання зумовлюється зростлим суспільним інтересом до історії нашої Батьківщини, особливо до її недостатньо вивчених і висвітлених сторінок, зокрема подій воєнного минулого. На запитання: «Чому, доклавши стільки зусиль і виділивши стільки коштів для зміцнення обороноздатності країни, Радянський Союз зазнав великих втрат на початку війни? В чому причина цих невдач? Хто несе персональну відповідальність за це?» дати однозначну відповідь важко. Спроби деяких істориків і письменників з'ясувати головну або єдину причину тимчасових невдач Червоної Армії, здійснені останнім часом, викликали більше полеміки, ніж внесли ясності у суть питання*.

Розкриваючи причини тимчасових невдач Червоної Армії на початку війни, слід звернути увагу студентів на те, що вони зумовлювалися комплексом взаємозв'язаних політичних, економічних і військових факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Насамперед необхідно відзначити винятково несприятливу міжнародну обстановку в той період. Західні країни відмовилися від пропозиції СРСР створити систему колективної безпеки. Це змусило наш уряд укласти радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. Однак, якщо цей крок сприяв зміцненню обороноздатності СРСР, то договір про дружбу і кордони між Радянським Союзом і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. ускладнив зовнішньополітичні позиції нашої країни, особливо в світовому робітничому, комуністичному і демократичному русі, оскільки фактично обілював фашизм і суперечив настановам XVIII з'їзду ВКП(б). Нав'язування Й. В. Сталіним Комінтерну курсу боротьби не проти фашизму, а проти соціал-демократів як пособників «мілітаризму», репресії проти відомих діячів братніх партій, які з різних причин опинилися в 30-х роках у нашій країні, призвели до поглиблення розколу світового робітничого і демократичного руху, ослабленню союзу друзів СРСР.

Влітку 1941 р. воєнно-економічний потенціал Німеччини і окупованих нею країн вдвічі перевищував те, що мав Радянський Союз. Гітле-

* Для активізації розумової діяльності студентів у пошуках «істини для себе» вважаємо за доцільне навести, наприклад, такі твердження. Професор А. Мерцалов пише: «Війська Червоної Армії не були приведені в безпосередню бойову готовність. Напад виявився раптовим, що надзвичайно посилює противника. Тут полягає головна, якщо не єдина, причина поразки на початку війни» (Мерцалов А. Миф о великом стратеге // Соц. индустрия.— 1988.— 15 мая). Професор В. Куліш зазначає: «Аналіз стану обороноздатності показує, що сил і матеріальних засобів було достатньо для могутньої відсічі німецько-фашистському вторгненню. Вся справа упиралася в уміння розпоряджатися ресурсами...» (Куліш В. К вопросу об уроках и правде истории // Наука и жизнь.— 1987.— № 12.— С. 10). Письменник В. Астаф'єв заявив: «Ми просто не вміли воювати. Ми закінчили війну, не вміючи воювати. Ми залили своєю кров'ю, завалили ворога своїми трупами» (Лит. газ.— 1988.— 18 мая).

рівці використовували великі людські і матеріальні ресурси загарбаних європейських держав, зокрема 180 створених у них дивізій⁴. На той час радянська промисловість ще не могла серійно випускати першокласну бойову техніку і озброєння. Це зумовило перевагу вермахту в кількості і якості нових зразків зброї, особливо моторизації військ і засобах зв'язку.

Невдачі Червоної Армії в початковий період війни пояснювалися і оперативно-стратегічними прорахунками та помилками. План оборони країни і мобілізаційного розгортання Радянських Збройних Сил на 1940—1941 рр. за наполяганням Й. В. Сталіна передбачав зосередження основних сил на південно-західному напрямі. В ньому ігнорувалася можливість проведення на початку війни стратегічних оборонних операцій. У результаті прорахунків в оцінці часу можливого нападу ворога і відмови Й. В. Сталіна дати згоду на приведення військ прикордонних округів у повну бойову готовність через боязнь дати гітлерівському керівництву привід для початку воєнних дій частини Червоної Армії були несподівано атаковані.

Знищення в період сталінських репресій військових кадрів — одна з основних суб'єктивних причин поразок радянських військ. У 1937—1938 рр. було знищено 40 тис. командирів і політпрацівників, серед яких були найдосвідченіші воєначальники (М. М. Тухачевський, К. В. Блюхер, О. І. Єгоров, Й. Е. Якір, І. П. Уборевич та ін.), що добре знали військову організацію Німеччини. Вжиті в 1940—1941 рр. заходи щодо збільшення підготовки військових спеціалістів не могли ліквідувати дефіцит кадрів. На літо 1941 р. близько 75% командирів і 70% політпрацівників перебували на своїх посадах менше року⁵. Це, безумовно, негативно позначалося на їх умінні управляти військами.

Отже, головна причина тимчасових невдач Червоної Армії полягала в перевазі противника в силах, засобах, бойовому досвіді. Проте цю перевагу можна було б значно зменшити, якби не названі вище суб'єктивні причини. Особливу відповідальність за це ніс, насамперед, Й. В. Сталін. «Політичний керівник, — говорив В. І. Ленін, — відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керовані ним. Цього він іноді не знає, цього він часто не хоче, але відповідальність лягає на нього»⁶. Його вину поділяють й ті, хто тоді керував країною, — В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, Л. М. Каганович та ін., а також керівництво Наркомату оборони СРСР і Генерального штабу*.

Незважаючи на те, що в перші місяці війни ворог захопив значну частину радянської території, йому не вдалося добитися основної мети — зломити опір радянського народу та Червоної Армії, підірвати їх віру в необхідність захисту завоювань соціалізму. Комуністична партія вжила необхідних заходів для відсічі фашистської агресії. ЦК партії, використовуючи ленінські ідеї і досвід Республіки Рад по захисту соціалістичної Вітчизни, реально враховуючи можливості нашої держави і ворога, в «Зверненні до радянського народу» від 22 червня, директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей», інших документах виклав програму мобілізації сил і засобів країни для боротьби проти німецького фашизму. Викладачеві необхідно чітко показати класову, соціально-політичну природу війни для Радянського Союзу і гітлерівської Німеч-

⁴ Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2.— М., 1985.— С. 9—10.

⁵ Правда.— 1988.— 20 июня.

⁶ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС—членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 210.

* Питання про причини тимчасових невдач Червоної Армії в початковий період війни викладач може сформулювати як завдання для самостійної роботи, порекомендувавши відповідну літературу.

чини, наші стратегічні цілі, систему заходів, спрямованих на перетворення країни на єдиний воєнний табір.

Для реалізації програмних завдань і стратегічних цілей війни партія здійснила перебудову всієї політичної системи суспільства на воєнний лад. Цей процес розпочався з партійних органів. В чому ж він полягав? Відповідаючи на це запитання, слід нагадати, що керівним принципом організаційної побудови, життя і діяльності партії в роки війни, як і в мирний час, був демократичний централізм. Однак за умов боротьби з фашизмом співвідношення його складових частин — демократії і централізму — змінилося в бік посилення організаційного централізму та обмеження внутріпартійної демократії, перерозподілу партійних сил, підвищення дисципліни і відповідальності комуністів за оперативне виконання рішень вищестоящих органів. Розкриваючи питання про посилення централізму, викладач показує, що це знайшло відображення, поперше, в створенні 30 червня 1941 р. об'єднаного партійно-державного органу управління країною — Державного Комітету Оборони (ДКО) на чолі з Й. В. Сталіним. До його складу ввійшли члени і кандидати в члени Політбюро ЦК ВКП(б). Він координував діяльність усіх державних і військових установ, партійних, профспілкових і комсомольських органів. У деяких прифронтових містах створювалися міські комітети оборони на чолі з першими секретарями обкомів і міськкомів партії.

По-друге, централізація керівництва привела до посилення провідної ролі ЦК партії. Протягом усього періоду війни його органи, особливо Політбюро, розв'язували найважливіші питання. Постанови Центрального Комітету втілювалися в життя Президією Верховної Ради СРСР, РНК СРСР, ДКО і Ставкою Верховного Головнокомандування.

По-третє, у створенні надзвичайних партійних органів в армії, місцевих партійних комітетах і первинних парторганізаціях. Таким органом у частинах і з'єднаннях став інститут військових комісарів, а в підрозділах — інститут політруків. Їх потреба була викликана не недовір'ям до командирів, як твердять буржуазні автори (А. Верт з Англії, Р. Колкович з США, П. Феденко з ФРН), а інтересами посилення партійно-політичної роботи у військах.

Питанням оперативної перебудови народного господарства на воєнний лад стали займатися секретарі місцевих парторганів відповідних галузей промисловості, парторги ЦК ВКП(б) на найважливіших підприємствах, а також політвідділи МТС і радгоспів. У місцевих партійних комітетах було створено нові відділи (військові, по галузях промисловості), сектори і спеціальні групи. В первинних парторганізаціях у разі необхідності замість одного парткому діяли кілька (в суміжних цехах), а також змінні парторганізації. Ці надзвичайні органи безпосередньо керували найважливішими ділянками воєнної економіки.

Боротьбою мас на тимчасово окупованій ворогом території керували підпільні комітети і парторгани партизанських формувань.

Другою найважливішою складовою частиною перебудови партії став перерозподіл її сил: кращі сили з цивільних організацій направлялися в армію, а з територіальних — на підприємства воєнної промисловості і в галузі, які забезпечували їх. Протягом першого воєнного півріччя було мобілізовано в армію і на флот третину складу територіальних організацій (понад 1100 тис. чол.). Загалом за роки війни на фронт пішло більш як 1678 тис. комуністів, або 52,2% складу партії⁷.

Виходячи з лєнінської вказівки про те, що під час війни необхідно «всю роботу всіх установ пристосувати до війни і перебудувати по-воєнному»⁸, партія запроваджувала нові форми в роботі державних і гро-

⁷ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. I.— С. 171—172; Морехина Г. Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945.— М., 1986.— С. 62.

⁸ Лєнін В. І. Всі на боротьбу з Дєнікіним! (Лист ЦК РКП (б) до організацій партії) // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 42.

мадських організацій. При Раднаркомі СРСР було створено Державний комітет по обліку і розподілу робочої сили, Раду по евакуації, Головне управління державних матеріальних резервів, Управління воєнно-промисловим будівництвом, а також наркомати танкової і мінометної промисловості.

В ході викладу матеріалу про перебудову ідейно-політичної роботи необхідно показати, що її основний зміст визначався ленінським девізом: «Все — для фронту, все — для перемоги!». Головна увага приділялася роз'ясненню справедливого, визвольного характеру війни, патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих. Для оперативного інформування населення про хід воєнних дій, висвітлення міжнародних подій і внутрішнього життя країни 29 червня 1941 р. було створено Радянське Інформаційне Бюро (Радінформбюро).

У висновках по першому питанню слід показати неспроможність тверджень західних істориків про те, що нібито партія «самоусунулася» від керівництва обороною країни (М. Галахер з Великобританії, Х. Брам з ФРН), боялася направляти на фронт комуністів внаслідок небезпеки підриву радянської системи (колишній російський меншовик Д. Далін з США).

Розпочинаючи виклад другого питання, необхідно підкреслити, що вся діяльність партії в той період була підпорядкована всебічному зміцненню Збройних Сил і керівництву бойовими діями, оскільки саме на полях битв безпосередньо вирішувалася доля країни. Особливо треба виділити такі три напрями її роботи: воєнно-мобілізаційна, зміцнення органів політичного і стратегічного керівництва Збройними Силами і всенародною боротьбою в тилу ворога, спрямування бойових дій Червоної Армії і флоту.

В зв'язку з величезним розмахом бойових операцій партія зосередила основні зусилля на створенні, розгортанні і оснащенні військових частин і народних формувань, підготовці військових кадрів. У результаті мобілізації, яка проходила в обстановці високого патріотичного піднесення мас, до 1 липня 1941 р. в армію було призвано 5,3 млн. чол. і сформовано понад 400 нових дивізій⁹. До листопада 1942 р. чисельність Червоної Армії і Військово-Морського Флоту майже досягла чисельності збройних сил фашистської Німеччини, а надалі значно перевищила її. Загалом за роки війни в армію і на флот було призвано понад 20 млн. чол., у тому числі 4,5 млн. з України.

Далі викладач показує, що першочергове значення надавалося підготовці командних кадрів у навчальних закладах за скороченою програмою, на різних курсах і в спеціальних школах, а також висуванню на командну роботу політпрацівників, молодших командирів і солдатів, які відзначилися в боях. Лише у військових навчальних закладах було підготовлено в 1941—1945 рр. близько 2 млн. офіцерів¹⁰. Вже з 1943 р. армія і флот були повністю забезпечені командними кадрами.

В роки війни партія провела значну роботу для зміцнення системи політичного і стратегічного керівництва збройною боротьбою. Вже 23 червня 1941 р. створено Ставку Головного Командування, перетворену в липні 1941 р. на Ставку Верховного Головнокомандування. Верховним Головнокомандуючим було призначено Й. В. Сталіна. Робочими органами Ставки стали Генеральний штаб, управління наркоматів оборони і ВМФ. Ставка здійснювала стратегічне керівництво діями Збройних Сил на всіх театрах воєнних дій. Було зміцнено армійські політичні органи. Головні управління політичної пропаганди Червоної Армії і ВМФ, які працювали на правах воєнних відділів ЦК ВКП(б), перетворено на Головні політичні управління, а їх органи у військах — відділи політичної пропаганди — на політуправління і політвідділи. Вони мали керувати

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 176—177.

¹⁰ История второй мировой войны. 1939—1945.— М., 1982.— Т. 12.— С. 240.

політичною та організаційно-партійною роботою. На політроботу в армію було направлено 14 тис. керівних партійних працівників¹¹.

Особлива увага приділялася посиленню партійного впливу в діючій армії. Розкриваючи суть рішень про зміни в порядку прийому в партію воїнів, які відзначилися в боях, слід зазначити, що в 1942—1944 рр. армійські парторганізації прийняли кандидатами в члени ВКП(б) в 4 рази більше, ніж територіальні¹². На 1 січня 1945 р. у військових парторганізаціях перебували 3324 тис. комуністів, або 57,7% їх загальної кількості. Близько двох третин з них були в діючій армії¹³.

Розповідаючи про діяльність партії по організації і керівництву збройною боротьбою в тилу ворога, необхідно враховувати, що в навчальній літературі широко відображені дії партизанів, але недостатньо показана організація партійного підпілля і робота парторганізації загонів народних месників. Діяльність партійного підпілля розширилася і набула більшої стрункості після створення в 1942 р. нелегального ЦК Компартії України і підпільних ЦК Компартій Білорусії, Латвії, Литви і Молдавії. Восени 1943 р. в тилу ворога діяли 24 обкоми, понад 370 окружкомів, міськкомів, райкомів та інші підпільні партійні органи¹⁴.

У ході війни склалася централізована система партійного керівництва партизанським рухом. За рішенням ДКО від 30 травня 1942 р. при Ставці було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з членом ЦК партії, секретарем ЦК Компартії Білорусії П. К. Пономаренком. Штаб координував дії військових і партійно-політичних органів. Влітку того ж року було створено республіканські і обласні штаби партизанського руху, очолювані секретарями ЦК компартій союзних республік, крайкомів та обкомів партії. На Україні такий штаб очолював Т. А. Строкач.

Запропонувавши студентам самостійно вивчити бойові дії найбільших партизанських формувань, викладач звертає їх увагу на те, що якщо в другому періоді війни дії народних месників і наступальні операції частин Червоної Армії координувала Ставка через ЦШПР, то після ліквідації останнього в січні 1944 р. в зв'язку з наближенням лінії фронту до районів базування партизанських формувань керівництво всенародною боротьбою в тилу ворога очолювали ЦК компартій республік, обкоми і відповідні штаби партизанського руху. Ця боротьба була важливим фактором, що прискорив перемогу над ворогом. Адже для боротьби з партизанами з літа 1942 р. гітлерівське командування було змушене відволікати з фронту близько 10% сухопутних військ.

Основним у діяльності партії було політичне керівництво бойовими діями армії і флоту. ЦК виробляв політичні і військово-стратегічні цілі, накреслював завдання на кожний конкретний період. Всього було розроблено і проведено 9 великих кампаній, з яких 7 наступальних і 2 оборонні. З 51 стратегічної операції груп фронтів 35 мали наступальний характер¹⁵. Враховуючи обмежену кількість годин, виділених для вивчення даної теми, і той факт, що першокурсники докладно знайомляться з основними подіями Великої Вітчизняної війни в шкільному курсі історії СРСР, на наш погляд, викладачеві немає необхідності спинятися на їх висвітленні. Вважаємо за можливе обмежитися загальною характеристикою завдань і підсумків різних періодів війни, критично оцінивши оперативні-стратегічні прорахунки радянського військового керівництва, допущені в 1941—1942 рр.

Хоча початок війни для радянського народу був надзвичайно складним періодом насамперед внаслідок грубих помилок і прорахунків по-

¹¹ Морехина Г. Г. Указ. соч.— С. 90.

¹² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 370.

¹³ История второй мировой войны. 1939—1945.— Т. 12.— С. 71.

¹⁴ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 481.

¹⁵ Партия и армия.— М., 1980.— С. 192; Коммунист.— 1987.— № 3.— С. 54.

літичного і оперативно-стратегічного характеру, які посилювалися некомпетентним одноосібним керівництвом Сталіна, відсутністю досвіду в деяких командуючих фронтами і арміями управляти військами, все ж ціною великих втрат завдяки небаченому героїзму воїнів вдалося стабілізувати становище на фронті. В ході проведення літньо-осінньої кампанії 1941 р. зазнала краху фашистська стратегія «блискавичної» війни і були підготовлені умови для контрнаступу Червоної Армії під Москвою. Хоча втрати радянських військ набагато перевищували втрати ворога, вони не були марними, якщо уявити жахливу долю радянського народу в разі перемоги вермахту.

Вирішальною подією першого, найтяжчого, періоду війни стала зимова наступальна кампанія Червоної Армії, початок якій поклала битва під Москвою. Показавши її значення, викладач зазначає, що стратегічну ініціативу утримати радянським військам не вдалося. Ворог був ще досить сильним, мав перевагу в чисельності, рухливості і маневруванні. До того ж Верховне Головнокомандування і командуючі деякими фронтами навесні і влітку 1942 р. припустилися грубих помилок. Ставка вважала, що гітлерівці наступатимуть на Москву і тому зміцнила центральний напрям і його фланги. Водночас за вказівкою Й. В. Сталіна, незважаючи на відсутність необхідних резервів, було розпочато наступ на деяких фронтах, наприклад під Харковом. Скориставшись цим, ворог захопив Донбас, великий вигин Дону, вийшов до Волги, прорвався на Північний Кавказ. Влітку і восени 1942 р. радянським військам довелося оборонятися, готуючи водночас корінний перелом у війні.

ЦК партії, проаналізувавши причини невдач Червоної Армії, мобілізував усі сили країни на розгром загарбників. Розроблений Ставкою і Генеральним штабом план оточення і знищення ворожого угруповання під Сталінградом був успішно здійснений. Після Сталінградської битви стратегічна ініціатива остаточно перейшла до радянського командування.

Керуючись ленінським положенням про визначальний вплив економіки держави на її воєнну могутність, хід і результат війни, партія підпорядкувала свою господарську діяльність досягненню військово-економічної переваги над ворогом. Це вдалося зробити шляхом правильного визначення максимально допустимого використання економічного потенціалу для потреб армії і гнучкого застосування ленінського принципу демократичного централізму в управлінні народним господарством.

У господарській діяльності партії в той період слід виділити три основні напрями: перебудова економіки на воєнний лад, розвиток воєнних галузей народного господарства, відродження економіки визволених районів.

Вирішальну роль у перебудові народного господарства на воєнний лад відіграли ЦК партії, місцеві партійні комітети, радянські органи. Коротко розповідаючи про роботу партії по перерозподілу сил і засобів для потреб фронту, переведення багатьох цивільних галузей на виробництво військової продукції, переміщення частини продуктивних сил на Схід, перебудову сільського господарства і роботи транспорту, викладач має звернути увагу студентів на те, як розв'язувалася проблема фінансових і трудових ресурсів, чому стало можливим оперативне масштабне переміщення продуктивних сил і їх швидке введення в дію, на специфіку перебудови сільського господарства і транспорту.

Перебудова економіки на воєнний лад була завершена до середини 1942 р. І вже наприкінці цього року радянські війська мали перевагу над ворогом за кількістю гармат і танків у 1,5, а бойових літаків — у 1,3 рази¹⁶⁻¹⁷. Воєнне господарство країни постійно нарощувало бойову могутність армії і флоту. Водночас вживалися заходи для відродження економіки визволених районів.

¹⁶⁻¹⁷ История второй мировой войны. 1939—1945.— Т. 12.— С. 71.

Розв'язання цих складних завдань зумовлювало необхідність застосування нових методів роботи, керівництва економікою, державними і громадськими організаціями на основі суворого дотримання норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Цей процес продовжувався в міру поліпшення воєнної обстановки і стабілізації складу територіальних парторганізацій та їх керівних органів. У чому це полягало? Влітку і восени 1943 р. функції галузевих секретарів місцевих парторганів стали виконувати заступники секретарів, які керували галузевими відділами; функції політвідділів МТС, радгоспів і на транспорті перейшли до місцевих парторганізацій. З 1943 р. регулярно проходили засідання Оргбюро і Секретаріату ЦК партії. Частіше стали скликатися пленуми, проводилися засідання бюро, збори партактиву. Партійні органи і первинні організації мали проводити звіти і вибори в строки, визначені Статутом ВКП(б). Було посилено контроль за виконанням партійних рішень.

Частіше господарські питання розв'язувалися колективно. Знову набувала поширення практика проведення партійно-господарських конференцій, виробничих нарад, робітничих зборів. Оперативно впроваджувалися у виробництво досягнення науково-технічного прогресу, підвищився рівень партійного керівництва соціалістичним змаганням, а його форми тісніше пов'язувалися з основними завданнями і напрямками воєнно-економічної політики партії.

Разом з тим слід зазначити, що в роки війни з'їзди і конференції ВКП(б) не проводилися. В січні 1944 р. відбувся єдиний у той період пленум ЦК, який розглянув пропозицію Раднаркомом СРСР про розширення прав союзних республік у галузі оборони і зовнішніх відносин і схвалив новий Державний гімн СРСР. Питання, безпосередньо пов'язані з веденням воєнних дій, не обговорювалися на жодному партійному форумі. Таким чином, повністю ігнорувався досвід діяльності партії в роки громадянської війни, коли за три роки відбулися три з'їзди і дві конференції, регулярно проводилися засідання Центрального Комітету РКП(б).

Для досягнення радянською воєнною економікою повної технічної переваги над ворогом партія зосередила зусилля на розв'язанні двох основних завдань: дальшому розвитку паливно-енергетичної і металургійної бази країни й забезпеченні якісної і кількісної переваг над фашистською Німеччиною в засобах боротьби.

Виконання першого завдання здійснювалося шляхом введення в дію на Сході нових виробничих потужностей, а також відбудови народного господарства визволених районів. Програма першочергових заходів щодо ліквідації наслідків окупації була викладена в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецьких окупантів» та інших документах. Студенти мають самостійно вивчити цю постанову і практичну діяльність парторганізацій по втіленню її в життя. Використовуючи дані таблиці «Виробництво основних видів промислової і сільськогосподарської продукції в СРСР»¹⁸, викладач показує, що завдяки героїчним зусиллям трудівників тилу було досягнуто значного збільшення в 1943 р. видобутку вугілля, виробництва електроенергії і виплавки сталі, а у 1944 р. — видобутку нафти і виробництва зерна.

Якісна й кількісна перевага радянської бойової техніки і озброєння була досягнута завдяки спільним зусиллям учених, конструкторів, робітників, а також широкого впровадження потокових систем, передової техніки і технології, розвитку соціалістичного змагання. На основі аналізу даних таблиці «Виробництво найважливіших видів воєнної техніки в СРСР» викладач показує, що, враховуючи потреби фронту, поряд з щорічним нарощуванням виробництва танків і бойових літаків з'яви-

¹⁸ Там же.— С. 161.

лася можливість скоротити в 1943 р. випуск мінометів, а в 1944 р. — артилерійських систем і стрілецької зброї. Це дало можливість радянському командуванню з другого періоду війни збільшувати кількість формувань спеціальних родів військ і підвищувати могутність армії. Так, потужність артилерійсько-мінометного залпу стрілецької дивізії за роки війни зросла майже в 3 рази¹⁹.

У висновках по цьому питанню слід підкреслити, що використання партією переваг соціалістичної системи господарства, самовіддана, героїчна праця трудівників тилу забезпечили перемогу радянської воєнної економіки. Це знайшло вияв у тому, що кількість виробленої нею бойової техніки значною мірою перекинула можливості ворога і втрати Червоної Армії в боях. У зв'язку з цим слід звернути увагу на неспроможність твердження деяких істориків Заходу (Г. Інфільд і Л. Роуз з США, М. Говард з Англії, Г. Дамс з ФРН) про те, що військова могутність Червоної Армії була нібито забезпечена «щедрою американською допомогою за ленд-лізом». Як відомо, загальний обсяг таких поставок становив лише 4%, а продовольства — 2,8% їх виробництва в СРСР.

Результат війни значною мірою залежав від наслідків протиборства двох ідеологій: соціалістичної ідеології гуманізму і дружби народів й людиноненависницької ідеології фашизму. Якщо на початку війни ворог мав деяку тимчасову перевагу в співвідношенні воєнних і економічних факторів, то в галузі ідеології перевага завжди була на боці нашої держави. Розкриваючи це положення, викладач повинен наголосити, що Велика Вітчизняна війна була суворим випробуванням усіх духовних сил радянського народу.

Важливою складовою частиною діяльності Комуністичної партії було політичне виховання трудящих. За роки війни Оргбюро і Секретаріат ЦК розглянули понад 90 питань ідеологічної роботи²⁰. Підкреслюючи цілеспрямований характер багатопланової ідейно-політичної діяльності партії, викладач розкриває зміст її основних напрямів: роз'яснення справедливого, визвольного характеру війни, патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих. При цьому слід показати, що ідеологічна робота проводилася з врахуванням становища на фронті і в тилу, особливостей різних груп населення.

На початку війни провідне місце приділялося роз'ясненню її визвольного характеру з боку Радянського Союзу, оскільки «переконання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи»²¹. Закликаючи захищати завоювання Жовтня, партія зверталася до патріотичних почуттів народу, його національної гордості, революційних традицій. Зміцненню дружби народів сприяли листи-накази воїнам, які широко обговорювалися в різних республіках і областях. Все це сприяло перетворенню країни на єдиний табір, підвищенню мужності і стійкості воїнів армії і флоту.

Ідеологічна робота партії в роки війни була спрямована на концентрацію зусиль армії і народу для якнайшвидшого вигнання фашистських окупантів за межі нашої країни, здійснення визвольної місії Червоної Армії і розгрому гітлерівської Німеччини. Це знайшло вияв у змісті всіх її напрямів. Однак особливу увагу партія приділяла підвищенню ідейно-теоретичного рівня патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Воно зумовлювалося, по-перше, необхідністю дедалі більшого напруження сил народу для переможного завершення війни;

¹⁹ Там же.— С. 168—170.

²⁰ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. I.— С. 405, 409.

²¹ Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі 13 травня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 113.

по-друге, виконанням Червоною Армією визвольної місії; по-третє, необхідністю залучення визволених з фашистської неволі радянських людей до життя всього народу. В постановках ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань, прийнятих у 1944—1945 рр., накреслена система заходів посилення патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, формування в них наукового світогляду, підвищення політичної і трудової активності. Мобілізації духовних сил народу партія підпорядкувала всі форми агітації та пропаганди, засоби масової інформації.

Ідейно-політична діяльність партії, в основу якої було покладено марксистсько-ленінське вчення, а не войовничий російський націоналізм, як твердять Р. Струод з США, К. Уебе з ФРН та ін., сприяла тому, що ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни перетворилися на велику силу. Патріотизм та інтернаціоналізм радянських людей, їх героїзм і самопожертва на фронті і в тилу значною мірою визначалися їх марксистсько-ленінським світоглядом, соціалістичним суспільним ладом. Вони захищали не «святую Русь», як заявляють радянологи, а завоювання Великого Жовтня і соціалізму. Масовий героїзм радянського народу був яскравим відображенням його патріотизму, полум'яної любові до соціалістичної Вітчизни.

Досягненню визвольних цілей Великої Вітчизняної війни Комуністична партія підпорядкувала й зовнішню політику Радянської держави. Головним її завданням було створення сприятливих міжнародних умов для якнайшвидшого політичного та воєнного розгрому фашистського блоку. У зовнішньополітичній діяльності тих років слід виділити три напрями: боротьба за створення і зміцнення антигітлерівської коаліції; надання всебічної допомоги народам загарбаних фашистами країн; вироблення гарантій післявоєнного миру і безпеки.

Центральною ланкою в коаліційній політиці партії і Радянської держави була проблема більш рівномірного розподілу між союзниками тягаря війни і скорочення її строків шляхом відкриття другого фронту в Західній Європі. Для розуміння складності даної «проблемної ситуації» необхідно з'ясувати питання: чому уряди Англії, Франції і США, займаючи антирадянські позиції напередодні другої світової війни і в її початковий період, вирішили прийти йому на допомогу після нападу на нього фашистської Німеччини? Цей крок свідчив про банкрутство мюнхенської політики, усвідомлення загрози національним інтересам їх країн та їх класовим інтересам з боку Гітлера, солідарність їх народів з визвольною боротьбою радянських людей. Однак їх новий курс не означав принципової відмови від знищення і ослаблення Радянського Союзу. Про це свідчило затягування з відкриттям другого фронту. Війська союзників висадилися в Північній Франції лише в червні 1944 р., коли результат війни був ясним. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу студентів на те, що протягом тривалого часу правлячі кола й історики Заходу пояснювали порушення союзницьких зобов'язань у 1942 і 1943 рр. відсутністю необхідних сил і засобів. Однак останнім часом багато істориків США та Англії (М. Столер, Г. Грігг, Дж. Брус та ін.) заперечують цю версію і критикують уряди США та Великобританії за те, що, затягуючи з введенням військ в Європу, вони не скористалися можливістю зупинити наступ радянських військ не на Ельбі, а на Віслі або навіть далі на схід і продиктувати СРСР свою волю з «позиції сили».

Хоча Англія і США порівняно пізно відкрили другий фронт, його створення мало позитивне значення, підтвердивши правильність коаліційної стратегії нашої партії і прискоривши перемогу над фашизмом.

Показуючи багатогранну дипломатичну, матеріальну і військову підтримку нашою країною боротьби народів загарбаних гітлерівцями держав проти окупантів, слід наголосити на допомозі Радянського Союзу в створенні та оснащенні на території СРСР військових частин і з'єднань Польщі, Чехословаччини, Франції та інших країн загальною чисельністю понад 550 тис. чоловік, передислокуванні радянських парти-

занських загонів у деякі країни Європи, участі у русі Опору десятків тисяч радянських громадян, які втекли з фашистської неволі, великій визвольній місії Червоної Армії²². Вона повністю або частково визволила 13 держав Європи і Азії, де проживало близько 200 млн. чол. За рубежами нашої країни загинуло понад мільйон радянських воїнів, а загальні втрати радянських військ разом з пораненими і тими, що пропали безвісти, становили понад 3 млн. чол.

Цей інтернаціональний подвиг Радянських Збройних Сил, що забезпечив народам багатьох країн сприятливі умови для соціального прогресу, є предметом численних фальсифікацій деяких політиків та істориків Заходу. Вони безпідставно звинувачували Радянський Союз у тому, що він визволяв європейські держави всупереч волі їх народів і урядів, тобто переслідував свої загарбницькі цілі. Як відомо, вступ частин Червоної Армії на територію інших держав здійснювався у відповідності з нормами міжнародного права, договорами та угодами з їх урядами. Радянські війська не мали наміру здійснювати «експорт революції». Водночас їх присутність на визволених територіях паралізувала спроби внутрішньої реакції перешкодити здійсненню там прогресивних соціальних перетворень, а також експорту контрреволюції.

Важливо відзначити заслуги Комінтерну в справі консолідації антифашистських сил й історичну обґрунтованість рішення Президії ІККІ від 15 травня 1943 р., схваленого всіма її секціями, про розпуск Комінтерну.

У висновках по даному питанню слід підкреслити, що зовнішньополітична діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду дала можливість уникнути реальної небезпеки ведення війни на два фронти і сприяла створенню зовнішніх умов для визвольної місії Червоної Армії.

Розгром фашистського блоку був здійснений спільними зусиллями понад 50 держав антигітлерівської коаліції і руху Опору. Однак внесок кожної з них у перемогу був неодинаковий. Для його визначення потрібно враховувати масштаби, напруженість, тривалість і результати збройної боротьби. Застосування цих критеріїв при порівнянні ролі радянсько-німецького і трьох фронтів союзників (північноафриканського, італійського і західноєвропейського) показує, що активні бойові дії військ на радянсько-німецькому фронті велися протягом 93%, а на трьох інших — 53% всього часу існування цих фронтів. До відкриття другого фронту на радянсько-німецькому фронті було зосереджено в 15—20 разів більше ворожих військ, а з червня 1944 р. — в 1,8—2,8 рази більше, ніж на трьох фронтах союзників. На радянсько-німецькому фронті фашисти зазнали понад 70% усіх втрат, програли битви, що визначили хід і результат другої світової війни²³. Отже, радянський народ і його Збройні Сили внесли вирішальний вклад у Перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками. Спроби американських державних діячів та істориків показати роль США як «головного архітектора» перемоги є безпідставними.

Дорогу ціну наш народ заплатив за перемогу. «Ніколи не стихне біль втрат, скорбота по полеглих, — зазначав М. С. Горбачов. — Але без їхнього героїчного життя, відданого Батьківщині, не було б і Перемоги»²⁴. Радянський народ пам'ятає і пишається тим поколінням своїх синів і дочок, яке ввійшло в історію як покоління Великої Вітчизняної війни.

Перемога радянського народу над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією глибоко закономірна. Викладач має аргументовано показати, що вона є перемогою найпередовішого суспільного ла-

²² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. I.— С. 573, 577.

²³ История второй мировой войны. 1939—1945.— Т. 12.— С. 35, 217—218.

²⁴ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали.— К., 1985.— С. 6.

ду, соціалістичної економіки, непорушного союзу робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції, братерської єдності і дружби всіх народів СРСР, марксистсько-ленінської ідеології, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, радянської воєнної науки і воєнного мистецтва, майстерності і мужності воєначальників і простих солдатів. «У Велику Вітчизняну війну, — говорив М. С. Горбачов, — на всю міць проявився талант видатних полководців, які вийшли з глибини народу, — Г. К. Жукова, К. К. Рокоссовського, О. М. Василевського, І. С. Конєва, інших прославлених маршалів, генералів і офіцерів — тих, хто командував фронтами і арміями, корпусами, дивізіями і полками, батальйонами, ротами і взводами. У досягненні Перемоги відіграли свою роль величезна політична воля, цілеспрямованість і наполегливість, уміння організувати і дисциплінувати людей, виявлені в роки війни Й. В. Сталінім. Але головний тягар війни виніс на собі простий радянський солдат — плоть від плоті народу, великий трудівник, мужній, люблячий свою Вітчизну»²⁵.

Основну роль у перетворенні джерел на фактор перемоги відіграла Комуністична партія, яка стала справді воюючою партією. Смертю хоробрих на полях битв загинули 3 млн. комуністів. Понад 5 млн. чол. вступили в ряди ВКП(б) у ті героїчні дні. Війна підтвердила непорушну єдність партії і народу.

Розкриваючи всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, важливо виділити такі аспекти: зміцнення радянського суспільного і державного ладу, зростання ролі Комуністичної партії в суспільстві, посилення міжнародних позицій СРСР, його впливу на хід світового розвитку, на прискорення процесу переходу країн від капіталізму до соціалізму.

Аналізуючи уроки війни та їх значення для сучасної боротьби прогресивних сил за мир і безпеку народів, необхідно насамперед підкреслити, що КПРС послідовно і наполегливо бореться за досягнення свого ідеалу — світу без зброї і насильства.

І. П. ЖЕРЕБЧЕНКО (Донецьк), Л. Я. ЛУК'ЯНЧУК (Київ)

²⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 25.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні

АРТЕМ (Ф. А. СЕРГЕЄВ)

Артем (партійний псевдонім Федора Андрійовича Сергеева) народився в 1883 р. у сім'ї селянина с. Глебово Курської губернії Фатезького повіту¹. Перші роки Артема пройшли у селі, але потім його батько переселився до Катеринослава і почав займатися підрядами будівельних робіт, причому велику допомогу йому подавала його енергійна дружина². Своє раннє дитинство Артем провів серед робітників. Зростання гірничої промисловості Катеринославської губернії викликало будівельну лихоманку, і справи батька Артема пішли швидко вгору. Артем навчався спочатку у приватній підготовчій школі, а потім з 9 років у реальному училищі³. Інтерес до політичного життя пробудила в Артема у 15 років уся обстановка Катеринославської губернії з її на диво швидким зростанням промисловості, масами робітників, які збиралися сюди з усіх кінців, їхніми іноді бурхливими протестами проти безсоромної експлуатації та першими ознаками робітничого руху. В 1901 р., після закінчення реального училища⁴, Артем вступив до Московського вищого технічного училища. Тут він негайно взяв участь як у студентському русі, так і в партійній роботі⁵, але вже у лютому 1902 р. був заарештований, звільнений з училища і відправлений до Воронежської тюрми⁶. Після виходу з тюрми Артем виїздить до Катеринославської губернії і тут проводить революційну агітацію серед робітників та селянської бідноти, організує соціал-демократичну групу і встановлює зв'язок з партією. В цей час Артем був уже переконаним «іскрівцем». Потім Артем виїхав за кордон⁷ і вступив до вищої школи М. М. Ковалевського у Парижі⁸, але у тому ж 1903 р. повернувся в Росію, склав конкурсний іспит до Петербурзького політехнічного інституту, але не був прийнятий через «неблагонадійність». Артем знову виїхав на південь, поступив помічником машиніста на Катерининську залізницю⁹. В 1905 р. Артем працює як партійний професіонал у Харкові, даючи загальний напрям усій організаційній та агітаційній роботі й приділяючи найбільшу увагу заводам¹⁰. Після III з'їзду партії Артем веде пропаганду збройного повстання і стає загально визнаним вождем робітничого руху в Донецькому басейні.

У грудні 1905 р., спираючись на співчуття деяких військових частин, Артем організував спробу підняти збройне повстання, але внаслідок провокації спроба не вдалася. Артему довелося переховуватися, та все ж він працює по підготовці до IV партійного з'їзду і на самому з'їзді¹¹. Незабаром Артем виїхав до Петербурга, а звідти в 1906 р. був направлений партією на Урал для боротьби проти меншовиків і соціал-революціонерів. Тут Артем створює цілий ряд організацій¹². Завдяки головним чином діяльності Артема робітнича курія Уралу послала в 2-у Думу тільки більшовиків. У березні 1907 р. поліції, нарешті, вдалося заарештувати Артема і після кількох місяців тюрми він був направлений у Миколаївські арештантські роти, відомі своїм жахливим режимом¹³. Наприкінці 1909 р. він був засуджений до поселення в Кіренський повіт Іркутської губернії¹⁴. У серпні 1910 р. Артем

втік із заслання і через Японію виїхав до Шанхая¹⁵. Тут він працює як «кулі», потім прикажчиком у пекарні й влаштовує для російських емігрантів «комуни». Глибоке враження на Артема справляло, як свідчать його листи до К. Ф. Мечникової¹⁶, поневолення китайців європейцями. Артем виїздить до Австралії¹⁷. Тут він спочатку влаштувався на залізниці чорноробом, потім на цукровій плантації і знову на земляних роботах по спорудженню залізничного шляху. Російських емігрантів у той час в Австралії було чимало, проте ця маса була слабо організованою, хоча в Брісбені існувала емігрантська спілка. Артем поставив собі за мету згуртувати емігрантів і почав агітувати за видання російської газети. Водночас Артем бере участь у робітничому русі в Австралії, підтримує страйки, об'єднує російських робітників і веде боротьбу проти штрейкбрехерства. Під час квінслендського страйку робітників (так звана «Чорна п'ятниця») російські емігранти трималися, завдяки Артему, надзвичайно стійко, були авангардом страйку і цим значно підняли свій престиж серед австралійських робітників¹⁸. Роз'їжджаючи по штату, Артем розвинув енергійну агітацію серед росіян і скористався збудженням місцевих робітників, викликаним побиттям демонстрантів, щоб покласти початок австралійській соціалістичній організації, якої раніше в Брісбені не було¹⁹.

Наприкінці червня 1912 р. Артем, нарешті, випускає газету «Австралійское эхо», в якій він був спочатку єдиним робітником: він пише, коректує, розсилає газету і веде листування з передплатниками²⁰. Водночас він працює вантажником на пристанях, веде партійну роботу в російській емігрантській спілці та у місцевій соціалістичній групі, є діяльним членом в юніоні берегових робітників. Уряд Квінсленда бореться проти активності місцевих робітників залученням іноземних робітників, проводить закони, які карають страйки, і притягують до суду за страйки робітників. Газета Артема гаряче відгукується на ці питання життя Австралії, й уряд її закриває, використовуючи закон 1836 р., який не був скасований і ніколи раніше не застосовувався²¹. Артем продовжує свою пропаганду, виступає на мітингах, і власті забороняють соціалістам виступати у неділю. В середині 1913 р. соціалістична партія на чолі з Артемом розпочинає боротьбу за свободу слова. Кожну неділю оратори-соціалісти виступають в одному й тому ж місці. Їх заарештовують, але співчуття натовпу до них зростає. Щоб більше впливати на політичне життя Австралії, Артем приймає австралійське підданство²². Замість закритого «Австралійського еха» російська спілка почала видавати «Жизнь рабочего», яка мала завдяки Артему різко виражений революційний характер²³. Ця газета була закрита в 1917 р. З початком світової війни Артем зайняв різко виражену антиімперіалістичну позицію і проводив агітацію проти військової повинності.

Після Лютневої революції Артем вирішив повернутися в Росію, але, як англійському підданому, виїзд йому був заборонений²⁴. Артем виїхав у Північну Австралію і звідти втік на пароході до Шанхая і потім до Владивостока²⁵. Артем вирушив до Харкова, знову зайняв керівну роль у партійній організації²⁶, увійшов до Харківської Ради²⁷. В зв'язку з небезпекою наступу Каледіна на Донецький басейн зайнявся організацією перших робітничих загонів, розгорнув агітацію в усьому Донецькому басейні, дістав з Тули зброю та озброїв нею червоногвардійські загони.

Під час Жовтневого перевороту Артем був у Петрограді²⁸, в грудні повернувся у Харків²⁹, де займався організацією боротьби проти Центральної ради та Каледіна³⁰. Водночас він боровся проти націоналістичного ухилу всередині партії³¹. Ним була організована Криворізько-Донецька республіка, на чолі якої він став³². Під час навали німців Артем працює над організацією оборони, евакуацією цінного майна і разом з тим веде енергійну агітаційну роботу³³. Перед

тим, як залишити Донбас під натиском німецьких військ, він утримав своїх товаришів від затоплення шахт і знищення устаткування в них і, таким чином, врятував увесь вугільний район. Під час відступу він проводить відповідальну роботу і бере участь у боях³⁴. В 1919 р. Артем стає членом українського уряду³⁵, організовує боротьбу проти Денікіна³⁶ і в 1920 р., після визволення України та Донбасу, очолює ЦК Всеросійської спілки гірників і бере найдіяльнішу участь у відродженні донецької кам'яновугільної промисловості³⁷. Загинув під час аварії аеровагону на Курській залізниці в 1921 р.³⁸
(Н. Александрова. «Артем». Гиз. М., 1922) *

ПРИМІТКИ

- ¹ Федір Андрійович Сергєєв (Артем) народився 7(19) березня 1883 р.
- ² Батьки: батько — Андрій Арефійович, мати — Євдокія Іванівна.
- ³ Вступив 21 вересня (3 жовтня) 1892 р. до Катеринославського (Дніпропетровськ) реального училища.
- ⁴ Реальне училище закінчив 5(18) червня 1901 р.
- ⁵ Проводив пропагандистську роботу в іскрівських гуртках Москви. До лав РСДРП вступив у 1902 р.
- ⁶ За участь у політичній демонстрації 16 лютого (1 березня) 1902 р. був виключений з Вищого технічного училища й засуджений до шестимісячного тюремного ув'язнення.
- ⁷ Неодноразові спроби продовжити навчання у Москві чи в Петербурзі були марними. З вересня 1902 р. до березня 1903 р. Артем перебував у Парижі, був слухачем Російської вищої школи суспільних наук. 10—13(23—26) лютого 1903 р. В. І. Ленін прочитав у цій школі чотири лекції на тему «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі та в Росії».
- ⁸ Російська вища школа суспільних наук заснована в 1901 р. у Парижі політичним діячем буржуазно-ліберального напрямку професором історії М. М. Ковалевським (1851—1916). Почесним президентом школи був відомий російський учений-фізіолог І. І. Мечников (1846—1916).
- ⁹ Проводив революційну пропаганду серед робітників Катеринослава, створив соціал-демократичну організацію іскрівського напрямку в Юзівці (Донецьк), налагодив тісний зв'язок з соціал-демократичними організаціями Єлисаветграда (Кіровоград) та Миколаєва. Влітку й восени 1904 р. двічі заарештовувався і чотири місяці перебував у тюрмі.
- ¹⁰ В січні 1905 р. ЦК РСДРП направив Артема на партійну роботу до Харкова, де він активно співробітничав у більшовицькій групі «Вперед». З серпня 1905 р. вона була перейменована у Харківський комітет РСДРП.
- ¹¹ Делегат Харківської організації РСДРП на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП 10—25 квітня (23 квітня—8 травня) 1906 р., який відбувся у Стокгольмі. На з'їзді неодноразово виступав на підтримку ленінських пропозицій.
- ¹² В результаті його діяльності як одного з керівників Пермської партійної організації кількість більшовицьких організацій на Уралі в 1906—1907 рр. збільшилася вдвічі — з 12 до 24.
- ¹³ 9(22) березня 1907 р. був заарештований і ув'язнений у пермську тюрму, потім переведений у Миколаївське виправне арештантське відділення, т. зв. «Миколаївські арештантські роти» (Верхньотурський повіт, Пермська губернія).
- ¹⁴ 28 грудня 1909 р. (10 січня 1910 р.) засуджений до заслання на вічне поселення в Східному Сибіру. Відправлений у с. Воробйово Карапчанської волості Кіренського повіту Іркутської губернії.
- ¹⁵ З вересня 1910 р. до вересня 1911 р. працював у Шанхаї чорноробом, вантажником, кочегаром.
- ¹⁶ Мечникова Катерина Феліксівна — дружина брата І. І. Мечникова, з яким Артем познайомився у Парижі. Її дочка — Олександра Валер'янівна Мечникова (Шура) виконувала обов'язки технічного секретаря Харківського комітету РСДРП.
- ¹⁷ З 1911 р. до травня 1917 р. проживав у Брісбені (штат Квінсленд, Австралія), очолював спілку російських робітників-емігрантів.
- ¹⁸ Йдеться про загальний страйк у Брісбені на початку 1912 р. Спілка російських робітників активно підтримала страйк, незважаючи на погрозу місцевих властей вислати його учасників з країни.
- ¹⁹ Артем був організатором соціалістичного клубу в Брісбені, який згодом став місцевим відділенням Австралійської соціалістичної партії.
- ²⁰ З 27 червня (10 липня) 1912 р. стала виходити заснована Артемом щотижнева соціал-демократична газета «Ехо Австралії» російською мовою. Газета мала революційний характер.
- ²¹ Квінслендський суд, застосувавши відповідний пункт закону про каторжні поселення, закрити газету наприкінці 1912 р.

²² Іноземці в Австралії відповідно до імміграційних законів не користувалися ніякими громадянськими правами. Для активної участі в політичному житті країни Артем прийняв австралійське громадянство.

²³ З 1914 р. до початку 1916 р. виходили «Известия союза русских эмигрантов», потім — «Известия союза российских рабочих». З 1916 р. замість них почала виходити «Рабочая жизнь».

²⁴ Англійським підданим під час першої світової війни заборонявся виїзд за межі Австралії, яка була домініоном Англії. Це стосувалося насамперед активних борців проти війни.

²⁵ У червні 1917 р. повертається з еміграції в Росію і направляється до Харкова. Прибув туди на початку липня 1917 р.

²⁶ На обласній конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну 13—15 (26—28) липня 1917 р. обраний секретарем обласного комітету партії. Делегат VI з'їзду РСДРП(б). Увійшов до складу ЦК РСДРП(б).

²⁷ Керівник (з серпня 1917 р.) більшовицької фракції Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів. З 12(25) листопада 1917 р.— голова Харківської Ради.

²⁸ Напередодні Жовтневого збройного повстання всі члени ЦК РСДРП(б) були викликані до Петрограда. Точні дані про його поїздку до Петрограда відсутні.

²⁹ 19 листопада (2 грудня) 1917 р. став головою Харківського губерньського військово-революційного комітету.

³⁰ На I Всеукраїнському з'їзді Рад 11—12(24—25) грудня 1917 р. обраний до складу ЦВК Рад України, увійшов до Народного Секретаріату як народний секретар у справах промисловості й торгівлі.

³¹ На зборах більшовицької організації, Харківської Ради, робітничих мітингах і в пресі викривав діяльність буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Очевидно, тут йдеться про розбіжності серед більшовиків з питання про національно-державне будівництво на Україні.

³² На IV обласному з'їзді Рад Донецького та Криворізького басейну (27—30 січня 1918 р.) було прийняте рішення про створення Донецько-Криворізької республіки, що суперечило ленінським принципам радянського національно-державного будівництва. Артем — один з організаторів республіки, голова її Раднаркому і комісар у справах народного господарства.

³³ На VII (Екстремому) з'їзді РКП(б) 6—8 березня 1918 р. виступив на підтримку ленінської позиції про укладення Брестського миру.

³⁴ У квітні 1918 р. на чолі першого Харківського комуністичного загону брав участь у боях проти німецьких окупантів, керував обороною Донбасу. На II з'їзді Компартії (більшовиків) України був обраний до ЦК КП(б)У.

³⁵ 28 листопада 1918 р. був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України. Артем увійшов до його складу як завідуючий відділом військових справ. З 19 січня 1919 р. він — заступник голови Тимчасового робітничо-селянського уряду Радянської України.

³⁶ У квітні—червні 1919 р. і з квітня 1920 р.— голова Донецького губвиконкому; з листопада 1920 р. до січня 1921 р.— секретар Московського комітету РКП(б).

³⁷ 1 лютого 1921 р. обраний головою ЦК Всеросійської спілки гірників.

³⁸ Загинув 24 липня 1921 р.

* Текст до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

50-РІЧЧЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗВАННЯ ГЕРОЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

Звання Героя Соціалістичної Праці є найвищим ступенем відзнаки в галузі господарського і культурного будівництва і присвоюється особам, які «своєю особливо видатною новаторською діяльністю... сприяли піднесенню народного господарства, культури, науки, зростанню могутності й слави СРСР»¹, — говорить у Положенні про звання Героя Соціалістичної Праці, утвердженому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 грудня 1938 р.

Удостоєному цього звання тоді вручалися орден Леніна і Грамота Президії Верховної Ради СРСР. 22 травня 1940 р. було встановлено знак особливої відзнаки — золота медаль «Серп і Молот». При присвоєнні звання Героя Соціалістичної Праці вдруге вручалася друга така медаль. Згідно з редакцією Положення, прийнятою 14 травня 1973 р.², двічі Герой Соціалістичної Праці міг бути знову нагороджений орденом Леніна, а на батьківщині героя встановлювався його бронзовий бюст. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 22 серпня 1988 р. «Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами СРСР»³ визначено, що повторне нагородження Героїв Соціалістичної Праці золотою медаллю «Серп і Молот» не здійснюється (як і Героїв Радянського Союзу другою медаллю «Золота Зірка»). Особам, які є водночас Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці, за клопотанням державних органів і громадських організацій можуть споруджуватися бронзові бюсти.

Перше присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці відбулося у передвоєнні роки. Слідом за Й. В. Сталіним, якому воно було присвоєно 20 грудня 1939 р., найвищого ступеня відзнаки були удостоєні відомі конструктори стрілецької зброї В. А. Дегтярьов та Ф. В. Токарьов. Серед перших Героїв Соціалістичної Праці були авіаконструктори М. М. Полікарпов і О. С. Яковлев, конструктор авіазброї Б. Г. Шпитальний, конструктори гармат В. Г. Грабін, М. Я. Крупчатников, І. І. Іванов, конструктори авіадвигунів О. О. Микулін та В. Я. Климов.

«Усе для фронту, все для перемоги!» Цей лозунг періоду Великої Вітчизняної війни відбивав сенс життя й діяльності трудівників тилу. Серед перших кавалерів медалі «Серп і Молот» воєнних років були нарком авіаційної промисловості О. І. Шахурін, нарком озброєння Д. Ф. Устинов, група керівних працівників цих наркоматів, танкової промисловості, конструктор неперевершених літаків-штурмовиків С. В. Ільюшин.

Свідченням вагомого вкладу радянської науки в перемогу над фашизмом є присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці великій групі вчених, зокрема, професору ЦАГІ С. О. Чаплигіну, академікам О. І. Абрикосову, О. О. Байкову, О. О. Богомольцу, М. Д. Зелінському, О. М. Крилову та ін. Академіки М. Н. Бурденко та І. І. Джанелідзе найвищого ступеня трудової відзнаки були удостоєні за видатні наукові заслуги в галузі медицини і самовіддану плідотворну роботу по організації хірургічної допомоги пораненим у боях, академік Є. О. Патон — за відкриття в галузі зварювання спеціальних сталей, у результаті чого не лише вдосконалювалася технологія виробництва танків, а й підвищувалася живучість сталевих машин.

¹ Ведомости Верховного Совета СССР.— 1938.— № 23.— 31 дек.

² См.: Правда.— 1973.— 15 мая.

³ Правда.— 1988.— 23 авг.

Кавалерами золотої медалі «Серп і Молот» стали трудівники металургійної і нафтової промисловості, а також будівництва. У листопаді 1943 р. одночасно з новаторами залізничного транспорту П. Ф. Кривоносом і М. О. Луніним першими з жінок стали Героями Соціалістичної Праці старша стрілочниця А. Н. Александрова, чергова по станції А. П. Жаркова і машиніст паровозу О. М. Чухнюк⁴.

Усього під час війни найвищого ступеня трудової відзнаки був удостоєний 201 патріот⁵.

Величезні завдання по відбудові й розвитку народного господарства постали перед радянськими людьми у післявоєнні роки. Керуючись заповітом В. І. Леніна про те, що «всякий успіх у справі піднесення господарства повинен, зокрема, регулярніше винагороджуватися...»⁶, Комуністична партія і Радянська держава щедро заохочували передових трудівників. Тільки у четвертій п'ятирічці золотої медалі «Серп і Молот» були удостоєні 200 працівників промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, а також 5267 трудівників сільського господарства⁷. Звертає на себе увагу різка різниця у цифрах. Однією з її причин є те, що у 1947—1949 рр. було прийнято понад 10 Указів Президії Верховної Ради СРСР, якими визначалися конкретні показники в різних галузях сільського господарства, при досягненні яких трудівник автоматично представлявся до звання Героя Соціалістичної Праці. Часто ці показники були занижені. Тому з 1958 р. ці укази відмінено.

В числі перших післявоєнних Героїв Соціалістичної Праці чимало ушлюблених фронтовиків. Поряд із Золотими Зірками Героя Радянського Союзу засяяли золоті медалі «Серп і Молот» на грудях узбецького механізатора П. П. Трайніна, директора радгоспу з Краснодарського краю В. І. Головченка, голови колгоспу «Рассвет» з Білорусії К. П. Орловського. Цього ж ступеня трудової відзнаки були удостоєні 8 повних кавалерів ордена Слави, в тому числі бригадир Смелянського машинобудівного заводу М. К. Величко та бригадир Харцизького сталепроволочно-канатного заводу А. О. Мартиненко⁸.

Кожна п'ятирічка мала своїх героїв. У 50—60-і роки широко лунала слава сталевара П. С. Махоти, який одним з перших застосував швидкісне сталеваріння, електрозварника О. О. Улесова, шахтаря М. Я. Мамая. Молодий комуніст В. І. Гаганова виступила ініціатором руху за перехід передовиків на відстаючі ділянки, щоб піднести їх до рівня передових. У 70-і роки бригада московських будівельників, очолювана М. А. Злобіним, перейшовши на повний госпрозрахунок, почала працювати за підрядним методом, забезпечуючи встановлені строки здавання об'єктів при їх високій якості. Десятки патріотів були удостоєні звання Героя Соціалістичної праці за самовіддану працю на будівництві Байкало-Амурської магістралі.

У грудні 1986 р. за мужність під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та усуненні її наслідків звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно В. І. Заведію, бригада якого добилася рекордних показників при укладенні бетону; Г. Д. Ликову — начальнику будівництва об'єкта по похованню аварійного блоку; Ю. Н. Самойленку, який керував групою по дезактивації цього блоку; А. Н. Усанову — безпосередньо керівникові розробки проекту по консервації аварійного блоку⁹.

⁴ Ведомости Верховного Совета СССР.— № 49.— 1943.— 18 нояб.

⁵ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М., 1983.— С. 36.

⁶ Ленін В. І. Наказ у питаннях господарської роботи, прийнятий ІХ Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня: ІХ Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 321.

⁷ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. 2.— С. 145, 186.

⁸ См.: Военный энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 121, 428.

⁹ Правда.— 1986.— 25 дек.; 1987.— 15 янв.

З 1950 р. до лексику радянських людей міцно увійшло поняття «двічі Герой Соціалістичної Праці». Першими двічі Героями стали 17 червня 1950 р. азербайджанські бавовняри Б. М. Багірова та Ш. М. Гасанова. Серед тих, хто удостоєний двох золотих медалей «Серп і Молот», — відомі бригадири тракторних бригад П. М. Ангеліна та О. В. Гиталов, голови колгоспів С. Є. Бешуля, Ф. І. Дубовецький, П. А. Малиніна, Г. Є. Буркацька, М. О. Посмітний, М. Г. Лобитов, В. Ф. Резников, В. А. Плютинський, В. К. Старовойтов, М. Д. Терещенко, комбайнери Г. І. Байда, М. А. Брага, Д. І. Гонтар, В. М. Чардинцев, майстри високих врожаїв Є. В. Блажевський, С. Д. Виштак, О. К. Диптан, М. Д. Князева та ін. Двічі Героями Соціалістичної Праці є сталевари Г. Я. Горбань і В. Д. Наумкін, шахтарі І. І. Бридько, Є. І. Дроздецький, І. І. Стрельченко, токарь В. М. Яригін, ткаля В. М. Голубєва, московський будівельник М. А. Злобін, начальник будівництва Волгоградського гідровузла О. П. Александров, електрозварювальник О. О. Улесов, машиніст електро-возу В. Ф. Соколов.

Двома медалями «Серп і Молот» відзначено заслуги перед Батьківщиною ряду партійних і державних діячів, конструктора перших у світі космічних кораблів С. П. Корольова, авіаконструкторів С. О. Лавочкина, А. І. Мікояна, П. О. Сухого, О. С. Яковлева, академіків А. А. Благоврадова, П. Л. Капіцу, Б. Є. Патона, почесного академіка ВАСГНІЛ Т. С. Мальцева, письменників М. О. Шолохова і Г. М. Маркова, балерини Г. С. Уланової.

Є в нашій країні патріоти, тричі удостоєні найвищого ступеня трудової відзнаки. Серед них голова колгоспу з Узбекистану Х. Турсункулов, академіки І. В. Курчатова, М. В. Келдиш, А. П. Александров, Я. Б. Зельдович, Ю. Б. Харитон, К. І. Щолкін, один з організаторів оборонної промисловості Б. В. Ванников, конструктор танків М. Л. Духов, авіаконструктори А. М. Туполев та С. В. Ільюшин.

Сутність нинішнього періоду історії нашої держави повно виражена словом «перебудова». Багато радянських людей своєю самовідданою працею утверджують її принципи. За короткий час, що минув після проголошення курсу на перебудову, десятки трудівників удостоєні найвищого ступеня відзнаки.

Першими Героями Соціалістичної Праці стали у дванадцятій п'ятирічці шахтарі В. М. Гвоздев з Кузбасу та А. П. Потапов з Воркути, буровий майстер із Сургуту В. Л. Сидорейко¹⁰.

Виконавши дворічний план до 70-річчя Великого Жовтня, очолювані ними колективи виступили ініціаторами змагання за гідну зустріч XIX Всесоюзної партійної конференції і взяли на себе зобов'язання завершити трирічний план до її відкриття. Цей почин підтримав Центральний Комітет КПРС¹¹.

У серпні 1987 р., коли Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. І. Петровського відзначав своє 100-річчя, за досягнення високих результатів у виконанні планових завдань і соцзобов'язань, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні вальцовник С. І. Антипов і директор заводу В. І. Дерев'янка.

Лише за останні два роки Героями Соціалістичної Праці стали десятки трудівників сільського господарства, майстри радянської літератури Є. О. Ісаєв, В. Г. Распутін, Б. В. Шинкуба, актори й театральні діячі О. М. Єфремов, М. О. Ульянов, М. М. Мордасова, Л. Г. Зикіна, С. В. Турчак, Р. Г. Чхиквадзе та ін. За заслуги у розвитку охорони здоров'я та плідотворну наукову діяльність найвищого ступеня трудової відзнаки удостоєні В. С. Савельєв, Л. А. Ільїн, С. М. Федоров, В. К. Каліберз. Золоту медаль «Серп і Молот» вручено керівникам дитячих закладів для

¹⁰ Ведомости Верховного Совета СССР.— № 8 (2394).— 1987.— 25 февр.

¹¹ Правда.— 1988.— 20 марта.

сиріт і дітей, які залишилися без нагляду батьків, К. П. Батюку, К. А. Клименко, А. П. Хлебушкіній.

У 1987—1988 роках когорта двічі Героїв Соціалістичної Праці поповнилася прізвищами таких ушавлених трудівників, як слюсар-лекаль-ник Тульського збройового заводу Г. О. Пушкін, який пропрацював на цьому підприємстві півстоліття¹², генеральний директор радгоспного спеціалізованого об'єднання «Волго-Дон» Волгоградської області В. І. Штепо, голови колгоспів І. І. Кухар з Підмосков'я, В. Л. Бедуля з Білорусії, Е. А. Лієберг з Естонії, П. М. Воловиков та М. Д. Шолар з України.

За останніми повідомленнями преси нині чисельність працюючих Героїв Соціалістичної Праці становить 7908 чол. (з них 4404 — робітники промислових підприємств, радгоспів і колгоспники), пенсіонерів — 6162 чол.¹³.

«По праці і честь!» Полувікова біографія найвищого ступеня трудової відзнаки свідчить, що КПРС і Радянська держава у своїй діяльності по вихованню людей дотримується цього принципу. Заходи, визначені Центральним Комітетом партії і Президією Верховної Ради СРСР у постановках від 22 серпня 1988 р., ще вище підносять авторитет звання Героя Соціалістичної Праці.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

¹² Правда.— 1987.— 16 мая.

¹³ Аргументы и факты.— 1988.— № 29 (406).— С. 8. Водночас повідомлялося, що за останні 3 роки звання Героя Соціалістичної Праці було знято з 7 чол. Підставою для цього стали злочини цих осіб, пов'язані, зокрема, з приписками та хабарями у справах в Узбекистані, Туркменії і т. д.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

МАЗЕПА *

ГЛАВА ПЯТАЯ

1695 год был знаменит в деятельности козаков. В этот год совершался первый азовский поход царя Петра, поход неудачный по причине измены инженера Янсона, перешедшего к туркам; русские потеряли попусту время с весны до глубокой осени и потратили не мало войска и денежной казны. Но эти потери отчасти вознаграждались успехами другого войска, которое в числе ста тысяч было отправлено на войну в иную сторону, под предводительством боярина Бориса Петровича Шереметева и гетмана Мазепы. Оно отправилось к низовьям Днепра с целью отвлечь неприятеля и воспрепятствовать крымским ордам помогать туркам в то время, когда последних теснили русские военные силы в Азове. Военачальники, сообразно предоставленным им от царя полномочиям, принялись осаждать турецкие укрепленные городки, построенные на Днепре. Первый из этих городков был Кизикермень (где ныне Берислав). В нем находился порядочный турецкий гарнизон и довольно большое число орудий, а вблизи него расположились, для вспомоществования гарнизону в случае нужды, татары под начальством салтанов Нуреддина и Ширин-бея. Русские явились в один из последних дней июля, в среду, и стали обозами на месте, безопасном от неприятельских выстрелов. В четверг на заре гетман приказал своим охотным и городовым полкам двинуться к стенам пешими. Против козаков вышли янычары, но тотчас были прогнаны в Кизикермень, а за янычарами козаки вскочили в сады и огороды кизикерменских обывателей. После этой первой попытки гетман подал совет насыпать шанцы и таким способом подходить ближе и ближе к городу. Утвердивши плетеные корзины с насыпанною землею, ставили пушки, разместили пеших козаков с огнестрельным оружием. Ночью все работы были окончены и весь Кизикермень был обложен козацкими шанцами. Утром в пятницу с козацких шанцев началась пальба по Кизикерменю из пушек и ручного оружия и продолжалась в течение четырех суток, с пятницы до вторника. Кизикерменцы отвечали хотя не лениво, но без успеха. Чуть только янычары отворят окна в стальных амбразурах, как из козацких пушек летят туда ядра и не допускают противников выпускать свои снаряды. Большой страх осажденным задавали в то же время пускаемые гранаты¹. Много помогло тогда русскому делу плавное войско, состоявшее из двух козацких городовых полков, Киевского и Черниговского, и присоединившихся к ним на пути запорожцев. Перетягивая свои челны с большою трудностью по мелкому и высохшему протоку, оно не допускало татар Нуреддина и Ширин-бея подавать помощь тесным в крепости. Но кизикерменские стены были сложены из чрезвычайно твердого камня, и гетман нашел, что нельзя обойтись без рытия подкопов. Начали вести подкоп под кизикерменские стены. Взрыв произвел повреждение в стенах, в которых, вдобавок, вспыхнул сберегавшийся там порох². Перед солнечным заходом осажденные дали знать, что сда-

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8, 9, 10, 11.

¹ Лет. Сам., изд. 1847 г., с. 84 (Йдеться про начинені картечно тонкостінні ядра.— М. К.).

² Арх. Юст., кн. 76, л. 300 и далее; Арх. Ин. Дел, 1696 г., февраль. Посольство в Москву.

ются. Вышел сам кизикерменский бей и писарь его «чемерис» (польский татарин) Шибан-Липка. Договорились о сдаче. Бывшие там турки были довольны, но татары не доверяли честности козаков и, не успевши захватить с собою всего своего достояния, ушли в нижний город, сохранившийся лучше верхнего, которого стены сильно пострадали от взрыва. Гетман запретил до рассвета козакам ходить в город, но козаки его не послушались и, несмотря на то, что были очень утомлены, бросились в опустелый верхний город с тем, чтобы захватить себе все, что там найдут, и не допустить сделать того же другим своим товарищам. За козаками вслед бросились туда и некоторые ратные люди. В городе произошел пожар и благодаря сухому времени распространился с такой быстротой, что многие не только утратили все, что успели там захватить, но и сами едва улепетнули от огня³. Запершиися в нижнем городе татары, по требованию козаков, стали выходить, и козаки многих из них ограбили, вопреки своему обещанию; другие же татары и турки с женами и детьми сами бросались со стен кизикерменских в запорожские лодки и были перевезены в качестве пленных на остров Таванск⁴, уже тогда занятый козаками; на этом острове была другая турецкая крепость, называемая по-турецки Мустрит-Кермень, по русски Таванск. Как только там увидели, что Кизикермень не устоял, тотчас сдались. Крепость эта была малолюдна и тесна; в ней помещалось не более 150 человек неприятельских сил. Было вблизи еще две крепости — Ислам-Кермень и Мубарек-Кермень. Эти маленькие крепостцы без боя сдались русским, покинутые бежавшими из них бусурманами.

Удерживать Кизикермень военачальники признали невозможным. Нужно было починивать стены и орудия, а для этого были необходимы мастеровые: их не доставало. Решили сбить кизикерменские стены до основания⁵ и поставить гарнизон единственно в небольшом укреплении, находившемся на Таванском острове. Шереметев и гетман назначили там быть гарнизону из великороссиян и малороссийских охотных козаков под начальством Ясликовского. Сами военачальники собрались в Украину.

Едва только они отступили, как запорожцы вошли самовольно в Таванск, забрали бывших там пленных и орудия, подувалили* между собою добычу, стали теснить поставленных там в гарнизоне великороссиян и малороссиян, не давая им ни в чем воли, принудили, наконец, их выйти из города и копать себе другой вал, а Таванск объявили собственностью Запорожской Сечи. Но самим запорожцам, вступившим в Таванск в числе шестисот, стало тесно в укреплении, имевшем всего 140 сажень в окружности, да и обороняться в нем от неприятеля было трудно, потому что вал был высыпан из песку и притом стоял на низком месте. Запорожцы увезли оттуда лучшие пушки в Сечу, оставили на прежнем месте плохие, а потом, вытолкнувши малороссиян, и сами стали расходиться на промысловую добычу⁶.

Гетман, достигши рубежей гетманского регимента, распустил бывшее с ним городское козачество, так как приближалось время уборки хлеба, а охотные козацкие полки отправил на сторожу к вершине Самары стеречь крымцев, если бы те захотели идти на выручку Азову; сам же 30 августа прибыл в свой Батурич** со стрелецким полком Анненкова, постоянно состоявшим при гетманской особе⁷. Вскоре гетман

³ Лет. Величка, т. III, с. 280—284.

⁴ На Днепре, близ нынешнего гор. Берислава.

⁵ Лет. Самов., изд. 1847 г., с. 85.

* Поділили.

⁶ Арх. Юст., кн. 75, л. 259 (Тобто на промисли, головним чином, на полювання.— М. К.).

** Гетьман з адміністрацією тоді постійно перебував у Батуричі, невеличкому місті на Чернігівщині.

⁷ Там же, л. 11—60.

от воротившегося из-под Азова своего посланца узнал, что царь с войском уже отступил в свое государство и нечего было опасаться выручки со стороны крымцев осажденным в Азове туркам; оставалось беречь недавно покоренные городки⁸. Поэтому гетман вызвал с вершины Самары охотных козаков и послал 500 гадячан и лубенцев на придачу к охотным козакам, оставленным в Таванске, а запорожцам предоставил во владение и бережение другие городки — Ислам-Кермень и Мубарек-Кермень⁹. Но оказалось, что первый был сожжен турками, а в последнем сами запорожцы сокрушили все башни и стены¹⁰. Присланные в Таванск козаки, вместе с оставленными там прежде охотными козаками, по причине крайней тесноты, работали за таванскими стенами другой вал со рвом; к декабрю месяцу эти укрепления были готовы, но, за неимением леса, нельзя было строить в Таванске деревянных хат и козаки помещались в плетенных куренях, лежа на голой земле и терпя «от зимних досад»¹¹, хотя уже тогда в середине Таванска были построены и поставлена была деревянная церковь¹².

Сделавши распоряжения о содержании Таванска, гетман отправил часть пленных, взятых при покорении турецких приднепровских городков, в Сумы для рассылки их в Великороссию на работы. Другие оставались в Украине и в апреле следующего года были отправлены, в числе 360 человек, на работы в Воронеж*.

В ноябре 1695 года гетман и старшины получили от царя обычные награждения за летний поход¹³. Но тогда же стали приходиться угрожающие вести о новых замыслах врагов: их сообщали гетману выходцы из турецких владений и письма, получаемые из Молдавии¹⁴. Мазепа издал универсал о том, чтобы жители свозили в города хлеб, сено и всякие свои пожитки, и приказал полковникам гадяцкому, миргородскому и полтавскому быть наготове к отпору неприятельского вторжения, а полковникам лубенскому и охотного полка Новицкому стеречь днепровские переправы¹⁵. В январе 1696 года приходили к гетману одно за другим известия о вторжении татарской орды в пределы Гетманщины¹⁶. Татары брали яссыр по берегам Орели, сожгли Китай-городок с шестью церквами, дворами и гумнами, но не взяли замка, куда спрятались успевшие уйти от плена. 16 января сожгли татары Кишенку с тремя церквами и с дворами, также не взяв замка, 18 января подступили к Келеберде, а оттуда пошли к Голтве навстречу собранным против них козацким полкам. Но выставленные там полковники¹⁷ отступили, найдя, что у них остается мало силы за самовольным уходом многих козаков. Татары пошли вдоль берега реки Голтвы, пожгли хутора около Решетилówki, повернули к реке Пслу, сожгли села и хутора около городков Остава, Белоцерковки и Богачки, направились к Гадячу¹⁸. Везде по пути они расходились в стороны чамбулами, или загонами, и ловили яссыр.

Гетман выступил из Батурина, двинулся в Прилуки, сам еще не решаясь, куда ему прежде идти: он опасался, что на полки Киевский, Переяславский и Нежинский нападет из-за Днепра белгородская орда, и потому не тревожил козачества этих полков с мест своих¹⁹. Вско-

⁸ Там же, л. 381 и 420.

⁹ Там же, л. 381.

¹⁰ Там же, л. 478.

¹¹ Там же, л. 683.

¹² Там же, л. 701.

* Ймовіріше за все, на будівництво флоту для нового походу на Азов.

¹³ Там же, л. 787 и 795.

¹⁴ Там же, л. 695 и 716.

¹⁵ Там же, л. 995.

¹⁶ Там же, л. 987.

¹⁷ Гадяцкий, миргородский и компанейский.

¹⁸ Арх. Юст., кн. 75, л. 1145.

¹⁹ Там же, л. 1205.

ре он получил известие, что действительно белгородская орда в числе 30 000 человек, как показывали языки, переправилась через реку Буг и идет, — только не на упомянутые выше полки, а на Кременчуг, для соединения с ордою крымской²⁰. С белгородскою ордою шел Петрик. С ним белгородские татары осадили порубежные городки гетманского регимента Поток и Омельник²¹. Петрик послал жителям этих городков универсал, вероятно, посланный тогда и в иные места. Вот что говорилось в этом универсале:

«Вам, старшинам, козакам и всем посполитым людям желаю доброго здоровья. Калга-салтан с ордами крымскими, белгородскими, черкесскими, ногайскими, калмыцкими, пришедши в нашу сторону, требует, чтоб вы с ним учинили примирие и потом жили бы себе спокойно по своему давнему обычаю, а если того не учините, то станет он вас разорять огнем и мечом за то, что вы дерзнули вместе с московскими военными силами воевать на кизикерменские города. Однако, жалея вас и всего вашего края, приказал он мне написать к вам: что хотите, то и выбирайте себе: смерть или жизнь, разорение страны или спокойное пребывание в целости! Выходите для переговоров со мною, — волоса не спадет с вашей головы; если же так не поступите, то сям не ведаете, что вас ожидает! В чем будет ваша воля, давайте мне знать сегодня же. Ваш желательный приятель Петр»²².

Вся сила, которою мог угрожать Петрик, состояла исключительно из татар: малороссиян при нем было теперь только 15 человек. Гетману Мазепе достался в руки Петриков универсал, и против этого универсала Мазепа разослал свой универсал, в котором предлагал тысячу рублей награждения за истребление Петрика. Сам гетман из Прилук двинулся к Лохвице, но тут пришлось ему трудно: вдруг стало таять, приходилось менять сани на телеги, в которых, по причине дурного пути, беспрестанно ломались колеса. Не обошлось тогда, по собственному выражению гетмана, «без большой доуки обывателям»²³. Шереметев из Ахтырки звал гетмана с его войском к нему на соединение, но татарские силы близ Гадяча загораживали ему путь; была опасность, что татары пойдут на Батурин и гетман уже послал батуринскому сотнику приказание снять на подворке около замка деревянные постройки и сгонять жителей в замок. К счастью, вслед за тем пришла к гетману весть, что две орды, соединившиеся было вместе, крымская и белгородская, снова разбились на две половины: крымская направилась к Полтаве, белгородская разоряла Поднепровье. Гетман отрядил к Полтаве прилуцкого полковника Димитрия Горленко и приказал пристать к нему полковникам: гадяцкому, миргородскому и полтавскому с их полчанами, а лубенского полковника Свечку и охотного полка Новицкого отрядил против белгородской орды, приказавши им действовать взаимно, при надобности, с полковниками киевским, переяславским и с Палеем. «Чаю, — писал он, — белгородские татары не захотят ворочаться восвосяи и станут ловить ясыр: тут-то и можно будет побить их». Сам гетман с остальным своим войском попытался идти к востоку на соединение с Шереметевым, дошел до местечка Рашевки на берегу реки Псла и здесь услышал, что 1 февраля татары все ушли без оглядки: белгородские — за Днепр, крымские — в свои дикие степи. Схваченные в плен татары показали, что они бежали оттого, что вдруг стало таять; страшно им стало весенней распутицы; на Днепре и на Псле под ними лед проламывался и много их потонуло²⁴.

Охотный полковник Пашковский гонялся за ними в лесу за Ворсклою, взял немало пленных, и те говорили, что Калга-салтан пытался

²⁰ Там же, л. 1111.

²¹ Ныне местечки на р. Псле, Кременчугского уезда.

²² Арх. Юст., кн. 75, л. 1132.

²³ Там же, л. 1205.

²⁴ Там же, л. 1217 и 1219.

удерживать своих крымцев, чтобы разорять Слободскую Украину, но чернь татарская самовольно бежала, Калга приказывал непослушным резать носы и уши, — ничто не помогало, и Калга сам, вслед за своевольными поворотил в дикие степи²⁵. Гетман, узнавши, что врагов более нет в области его регимента, приказал распустить городских козачков в свои полки, а охотных в их становища.

Тогда постиг конец и Петрика. Пытался он обольстить малороссию на все лады: распускал слух, будто гетман с ним тайно в соумышлении, сочинял даже, будто сам он побочный сын Мазепы²⁶. Никакие хитрости и вымыслы не умножили числа его соумышленников, нигде не расположили малороссию признавать его за гетмана и освободителя от Москвы. Нашелся, напротив, охотник воспользоваться тысячью рублей, обещанною гетманом за голову возмутителя. То был некто Яким Вечирка, или Вечирченко: служил он прежде в полку у Палея, на правой стороне Днепра, потом перешел на левую сторону и находился в одном из отрядов, гонявшихся за бежавшими татарами. Под Кишенкою попал он на Петрика и проколол его копьем*. Но награды от гетмана ему не пришлось получить: вслед за тем татары схватили Вечирку и умертвили мучительным образом, как показывали раны на трупе его, найденном кишенцами вместе с трупом Петрика. Кишенцы повесили последний на кресте, а Вечирку похоронили с честью²⁷.

Итак, гетман Мазепа в другой раз, не вступая сам в битвы с татарами, освободил Гетманщину от их вторжения, и это дело, действительно немаловажное по своим последствиям, казалось в Москве еще более прежнего важным подвигом. Государь прислал Мазепе похвальную грамоту, а Мазепа, пользуясь этим, через присланного к нему царского посла, дьяка Виниуса, выпросил у царя себе местечко Ямполь, недалеко от Севска, с тем, чтобы в случае его смерти его вдове и племяннице был бы приют с их пожитками²⁸.

Прогнанием татар из Украины не окончились военные действия против бусурман; напротив, они только что начинались в более важном размере. У царя Петра созрело твердое намерение завоевать у турок Азов и создать русское мореплавание на Азовском и Черном морях. Малороссийский гетман прилагал соответственное старание к ведению этого предприятия, чрезвычайно важного и смелого по своему времени²⁹. Мазепа подавал совет послать для охранения Таванска великороссийских ратных людей, а запорожцев отправить в чайках на море для разрыва неприятельских сил, которые, конечно, будут отправлены турками в судах на выручку Азова. Для этого, по его соображениям, необходимо было прислать 1000 рублей на сооружение запорожской флотилии из чаек и две тысячи четей хлебных запасов на 2000 человек

²⁵ Там же, л. 1258.

²⁶ Арх. Ин. Дел, 1693 г., июнь; История Русов, 191.

* Фігура Петрика не знайшла однозначної оцінки в українській радянській історіографії. Головний, на мій погляд, авторитет — В. О. Голобуцький — підкреслював антифеодальні мотиви Петрикової агітації, ледь згадавши про його ворожі російському народові заклики. Вчений навіть вважає виступ Петрика «повстанням» (Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — Киев, 1957. — С. 325—327), з чим рішуче не погоджуюсь: його підтримувало хіба що кілька десятків урвительів. По суті, Петрик був ганчір'яною лялькою в руках татарських ханів. Надмірно роздмухується значення авантюри Петрика в багатотомній «Історії Української РСР»: «Козаки рішуче виступили проти намагання Петрика відірвати Україну від Росії» (Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 155—156) — хіба під силу було це дрібному авантюристові, що не мав жодної підтримки в народі?! Насправді Петрик був слабкою, невірливоважливою людиною, схильною до соціальної демагогії, але не до дій. Він не мав політичної програми і майже одразу перетворився на чужоземну марионетку.

²⁷ Бантыш-Каменский. Ист. Мал. Росс., т. III, прим. 21. — Народная песня об этом событии напечатана в моей статье: «История козачества в памятниках народного творчества», Русская Мысль, 1880 года.

²⁸ Арх. Юст., кн. 114, л. 782.

²⁹ Арх. Юст., кн. 76, л. 60—100.

запорожцев, которые отправятся в море на три месяца; следовало, кроме того, устроить флотилию для плавного похода войск по Днепру. Суда для этого гетман находил удобным делать в Брянске и оттуда Десною спустить в Днепр. Правительство отправило гетману требуемую сумму на постройку запорожских чаек, а относительно плавного похода заметило, что если суда в Брянске не успеют, то гетман тогда должен сам найти еще иные способы приготовления судов к плавному походу вместе с Шереметевым. Вслед за тем царский посол Бухвостов привез гетману указ отправить 15 000 конницы и 5000 пехоты козацкого войска под Азов, давши им на пять месяцев запасов. Гетман отвечал, что хотя он готов и сам лично вести козацкий отряд под Азов, но должен доложить, что в малороссийском крае едва ли наберется такое число козаков с лошадьми, какое требуется: большая часть козачества, за недостатком лошадей, может вступить в бой пешими, и разве только у начальных лиц и у значных товарищей будут свои боевые кони. Он может набрать всего и конных и пеших тысяч пятнадцать для отправления под Азов. Он считает возможным взять запасов только на три месяца: их придется везти гужом, а водяного пути нет. На это представление 2 апреля 1696 года дан был ответ, что дозволяется взять козакам, снаряжаемым под Азов, запасов на три месяца, но с тем, что на остальные два месяца запасы будут доставлены водою по Северному Донцу, который становится судоходным, начиная от Белгорода. Кроме того, указано было купить в Слободской Украине 500 волов и 1500 баранов и, по распоряжению Шереметева, отправить на Дон³⁰.

24 апреля отправил гетман требуемый царем под Азов козацкий отряд в числе 15 000 человек под наказным гетманством Якова Лизогуба, черниговского полковника, бывшего когда-то наказным гетманом Дорошенко на правой стороне Днепра. С ним пошли два городских полка — Гадяцкий и Лубенский, два полка охотных — один конный, другой пеший, и один компанейский. Путь их лежал на Ахтырку и Валуйки. За ними вслед велел гетман везти запасы на телегах на три месяца и сверх того каждому козаку приказано взять с собою денег для покупки себе продовольствия еще на один месяц³¹. Гетман в своем донесении в Приказ заметил, что доставить запасы на два месяца до Северного Донца для дальнейшей сплавки по воде очень затруднительно: люди посполитые обнищали от неприятельских разорений, от кормления охотных войск, от запорожских проездов и не могут снарядить достаточного числа подвод; многие ушли уже в слободские полки для переселения. До сих пор посполитые возили подводы с запасами только охотным козакам, компанейцам и сердюкам, а городские козаки всегда возили себе запасы сами на своих лошадях; теперь же из городских многие так обеднели, что, отправившись в поход, не оставили при своих семьях никакой челяди, которая бы могла везти их запас, некоторые едва могли взять с собой для прокормления что-нибудь на дорогу и сами выступали в поход на единственном коне, на котором дома работали.

25 апреля последовал царский указ Шереметеву, по совету с гетманом, идти плавным походом под Очаков или в другое место с 2500 ратных в больших стругах, изготовленных в Брянске и спущенных через Десну в Днепр; сверх того гетман должен был распорядиться о постройке судов в городах гетманского регимента и приказать гнать их Днепром до Переволочны или до устья Орели³².

В Запорожской Сечи, еще не дождавшись от гетмана денег, присланных царем на постройку запорожских судов, в апреле снарядился и отправился в море на чайках атаман Чалый с 500 сечовиков³³. Тогда

³⁰ Арх. Юст., кн. 76, л. 138 (Опущено текст документа, який сповіщав про купівлю худоби.— М. К.).

³¹ Арх. Юст., кн. 76, л. 805.

³² Там же, л. 470 и 483.

³³ Там же, л. 528.

кошевой Гусак домогался, чтобы гетман выдал ему присланные царем для постройкы чаек деньги, извещая, что, кроме ушедших уже в море с Чалым, собираются еще охотники туда же, но отправить их из Сечи не на чем. Гетман отвечал, что не даст ни денег, ни запасов, пока не убедится в действительной охоте запорожцев идти на царскую службу.

Но запорожцы скоро доказали, что в данное время на них можно положиться. Атаман Чалый, пустившись в Черное море с своею ватагою, напал на девять турецких судов, шедших в Очаков с запасом: многих турок потопили, а несколько десятков их взяли в полон и привезли в Сечь. Узнавши об этом, гетман сообразил, что в самом деле запорожцы могут быть очень полезны, отвлекая подвоз водою продовольствия неприятелю; он послал в Сечь деньги на постройку и починку судов и приказал везти в Запорожье на 200 подводках хлебные запасы, но приказывал запорожцам отнюдь не медлить и выступать на Лиман, а к ним в пособие назначил киевского полковника Мокиевского с его полком³⁴.

Мокиевский из Сечи выступил разом с ватагою запорожцев в числе 1740 человек, под начальством атамана Якова Мороза, в челнах или чайках на Лиман 30 июня³⁵.

Отправивши Мокиевского в Сечь, гетман сам собрался идти в поход на соединение с Шереметевым. Для безопасности на случай вторжения белгородской орды гетман расположил разъезды по днепровскому побережью из сотен полков Переяславского, Лубенского и части Черниговского, приказывая при этом козакам по мере надобности плавать в челнах и по Днепру для высмотря неприятеля. Защита Батурина вверена была великороссийским стрельцам, состоявшим при гетмане³⁶.

Июня 10 гетман прибыл в Гадяч с немногочисленным войском³⁷. Там из разных вестей узнал он, что сам хан стоит на реке Колончаке³⁸; его орды расставлены по берегу Сиваша, охраняя Крым от вторжения русских; Нуреддин-салтан с 10 000 татар пошел к Азову, а турецкие каторги * плыли по морю тремя флотилиями к Азову и к Очакову. Гетмана беспокоило то, что в Таванске находилось войска всего 1036 человек³⁹.

6 июля гетман соединился с Шереметевым на р. Коломаке; оттуда оба с своими войсками перешли к речке Берестовой и расположились там обозами⁴⁰. Здесь, оберегая рубежи русских поселений, простояли они до последних чисел августа, когда их вынудили сойти оттуда малороссийские козаки, которые стали роптать и самовольно разбежались домой, оправдывая своевольство тем, что подходило осеннее время и надобно было каждому у себя делать хозяйственные приготовления к зиме.

В течение того времени, когда гетман с Шереметевым стояли у Берестовой, совершилось достопамятное событие в русской истории: 17 июля взят был Азов — первое завоевание Петра Великого. Этот город, вместе с своею каменной стеной, был еще обведен земляным валом, а снаружи за ним прорыт был ров. За этим рвом в поле русские стали насыпать вал, стараясь сделать его выше неприятельского вала, оберегавшего город. Царь с новопостроенными своими судами стал на устье Дона, чтобы не пропускать турецких сил, плывших на каторгах на выручку Азова. Малороссийское войско и донские козаки поставлены были за Азовом по направлению к морю и к полю, откуда ожида-

³⁴ Арх. Ин. Дел. Подлинники, июня 30.

³⁵ Там же, июля 4 (Цитата з гетьманського документа опущена.— М. К.).

³⁶ Арх. Юст., кн. 76, л. 830 и 885.

³⁷ Там же, л. 877 и 994.

³⁸ Речка в Таврической губернии.

* Важкі, багатovesельні галери.

³⁹ Арх. Юст., кн. 76, л. 840, 927 и 965; Арх. Ин. Дел. Подлинники, июня 30.

⁴⁰ Арх. Юст., кн. 78, л. 10.

лись к туркам вспомогательные силы. Кубанские татары попытались было взять на своих лошадях турок, успевших с своих каторг ступить на берег, козаки им помешали. Это была первая услуга козаков царскому делу. Потом турки, находившиеся в Азове, ночью, через посредство орды, расположенной в поле, хотели сообщать о себе сведения туркам, прибывавшим на судах. И до этого козаки не допустили. Тогда бусурманы, видя, что козаки сильно им мешают, решились разом с двух сторон ударить на них: турки — из Азова, а татары — с поля⁴¹. Дело было 17 июля. Козаки, отбивши напор татар, не дожидаясь царского «ординанса», бросились на вал азовской твердыни. Было полдненное время. Козаки лезли на вал с ружьями и копьями, стреляли и кололи врагов, вступали с ними в рукопашный бой, наконец напали на одну башню, или раскат, и зацепили судовыми канатами за сваи, на которых укреплены были цепи, державшие орудия. Турки были сбиты с вала; козаки бросились за ними вслед и погнали их до каменных стен города, расположенных внутри земляного вала. Турки, за недостатком свинца, стреляли в них чем попало, даже монетами, и бросали в них зажженные мешки, внутри наполненные порохом. Не подоспели к козакам свежие силы, чтобы начать приступ «каменного города». Козаки вернулись на вал, но уже не сходили с вала назад. Турки стали копать внутри около вала ров, чтобы не допускать козаков снова отважиться [напасти. — М. К.] на «каменный город». Наступила ночь. Козаки, успевшие в предшествовавший день подкопать и расшатать утвержденные на раскате сваи, сорвали четыре пушки, а на другой день с рассветом готовились опять броситься в бой с вершины вала на врагов, засевших во рву и сновавших как летучие мыши вокруг белых стен «каменного города». Но к ним был прислан царский приказ не трогаться с места пока не последует сигнала ко всеобщему приступу. Козаки роптали, сердились. «Как нам не идти на приступ, — кричали они, — мы здесь стоим без дела две недели, от голода многие из нас тают, принуждены милостыни просить!».

18-го июля замышлялся всеобщий приступ, но не состоялся. Осажденные замахали шапками, клонили знамена, затем в русский стан приехал сам азовский бей Гассан-Араслан, предложил принять город со всеми боевыми принадлежностями и просил только выпустить осажденных с их семействами и пожитками. Царь согласился, но потребовал выдачи изменника Янсена, виновника неудачи прошлогоднего азовского похода. Турки уступили этому требованию только после долгих усилий отклонить такое условие, потому что Янсен изъявил желание принять мусульманскую веру. «Отсеките лучше мне голову сами, а не выдавайте Москве!» — кричал бедный изменник, но турки связали его и выдали на поругание и на бесчеловечные мучения; зато, в отместку за выданного ренегата, турки замучили тогда же двадцать христианских пленников. На другой день турки в числе 3000 были отпущены на свои суда, а город Азов, сильно пострадавший во время осады, был занят русскими⁴². По известиям малороссийских летописцев, подтверждаемым современными актами, государь признавал честь победы за козаками и приказал угостить старшин столом, за которым изобильно лились хорошие вина и меды, а простых козаков угощали горилкою, медом и пивом, и кормили хлебом, ветчиною, мясом и рыбою. По окончании стола царь приказал всех обдарить: старшины получили по 15 червонцев, рядовые козаки — по 1 рублю⁴³. В числе козаков при взятии Азова было 600 запорожцев и они получили по одному рублю и по

⁴¹ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 86.

⁴² Древн. Русск. Вивлиофика, т. XVI. Сказание о взятии Азова; Арх. Юст., кн. № 76, л. 1009 и далее; Летоп. Самов., изд. 1847 г., с. 86; Лет. Грабянки, с. 246—249; Gogdon. Tagebuch, т. III, с. 54—55; Устрялов. Ист. Петра В., т. II, 288. Прилож. XIII, 494.

⁴³ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 86; Лет. Величка, т. III, с. 386.

сукну на человека⁴⁴. Довольный успехом, царь тотчас отправил похвальную грамоту гетману Мазепе за удачную присылку козаков и за хороший выбор начальников, особенно за назначение наказным гетманом черниговского полковника Лизогуба, которого царь в своей грамоте назвал «мужем добродетельным и в воинских делах искусным»⁴⁵. При отпуске, июля 30, Лизогуб был щедро одарен, а козаки его отряда получили такое изобилие продовольства на дорогу, что могли еще продавать часть того, что им было дано.

Царь потребовал Мазепу лично к себе. Гетман пустился наскоро в дорогу, намереваясь пересечь царю возвратный путь из Азова в столицу. Мазепа встретил царя Петра и представился ему в слободском полковом городе Острогжске, иначе Рыбном. Там он поднес царю богатую турецкую саблю, оправленную золотом и дорогими камнями, и щит на золотой цепи, украшенный алмазами, яхонтами и рубинами⁴⁶. Царь принял гетмана чрезвычайно милостиво и любезно, сам был у него в гостях и обедал, провел с ним в беседе целый день и отпустил с уверениями в своей неизменной милости. При отпуске Мазепа получил в дар 12 кусков бархата, объяри, атласу, 5 косяков камки, соболей парами на 525 рублей и соболиный мех в 300 рублей⁴⁷. Это было второе свидание гетмана Мазепы с царем Петром, и в этот раз Мазепа, оставивший на царя и в прежнее свидание приятное впечатление, еще более расположил к себе государя. С этих пор мы видим, что Мазепа, до самого злосчастного конца своего гетманства, почти каждый год ездил в Москву обыкновенно при начале года, и чаще всего случалось ему бывать там тогда, когда и Петр, проводивший всю жизнь в метаниях по своей широкой державе и по соседним краям, навещался в свою родную столицу. Так утверждались между царем и гетманом такие отношения, что Мазепа стал пользоваться не только уважением, но любовью и полным доверием к себе царя Петра.

Возвращаясь из Острогжска домой через Белгород, Мазепа виделся там снова с Шереметевым и узнал, что хана более опасаться нечего: он ушел с Колончака.

В этот достопамятный год не везде козаки были так счастливы, как Лизогуб с своим отрядом под Азовом. Когда Мазепа разом с боярином Шереметевым стоял табором на речке Берестовой, послан был в степь отряд полтавских полчан и охотных козаков под начальством санжаровского сотника Максима Плечника для устройства караулов на Муравском шляху, шедшем к Азову от вершины реки Конки через реку Коратым. Плечник одержал победу над татарским загонем, но, увлекшись за ним в погоню, наткнулся на другой загон, гораздо многочисленнейший. Схватка произошла на голой степи; не к чему было прислониться, и Плечник был взят в плен с 140 козаками. Один только из них, развязавшись у татар, убежал, пролежал сутки в болоте и потом, пустившись снова в путь, благополучно добрался до украинских берегов Днепра⁴⁸. Еще большее несчастье постигло запорожского богатыря атамана Чалого. После своего раннего подвига над десятью турецкими судами, Чалый воротился в Сечь, а в июне пустился снова в Черное море, вместе с Яковом Морозом, избранным в то время кошевым атаманом. Выплывши на море, Чалый со своей ватагой в 340 человек отлучился от Мороза и направился к крымскому городу Козлову (ныне Евпатория, по-татарски Хазлев). Не доходя 5 верст до этого города, ватага высадилась на берег. Запорожцы разорили два татарских села, взяли в полон 62 человека, сели в свои челны и поплыли назад. Не до-

⁴⁴ Арх. Юст., кн. 78, л. 77.

⁴⁵ Там же, кн. 76, л. 1010.

⁴⁶ Рукопись Имп. Академии Наук, in quarto («в четверть», тобто вказано формат рукопису.— М. К.), № 75; Устрялов. Ист. Петра В., т. II, с. 297.

⁴⁷ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 86; Устрялов. Ист. Петра В., т. II, с. 299.

⁴⁸ Арх. Юст., кн. 76, л. 1075 и 1078.

ходя Очакова, зустріли їх турки, пливши на каторгах, в фуркатах і мелких судах. Козаки пристали к «острову козацкому», окопались там і два дні отбивались удачно: ночью благополучно сели в свои челны, пришли к Стрелице и к «сагайдачным кучугурам», там вышли на берег и пошли пешком в ольховый лес, как вдруг напал на них хан с ордою и вдобавок вышли против них из Очакова турки. По известию одного из вернувшихся впоследствии козаков, Данила Татарчука, они защищались целый день 27-го августа, а к вечеру того же числа, видя свое малолюдство и страдая от недостачи пресной воды, сдались. Перед сдачею Чалый сказал своим товарищам: «Ну, теперь мне живу не быть, — я убил двух турок!» Действительно, бусурманы его убили, а прочих пленников привели перед хана и тот велел их засадить в Очакове, обещая выпустить в обмен за своих пленных⁴⁹.

Не совсем удачно действовал и отправленный гетманом киевский полковник Мокиевский. Отправивши часть своего отряда с Морозом в Черное море, сам с другою частью пошел он к Козьему Рогу, но его полчане, оставленные в Таванске, отрешили его от уряда и самовольно выбрали полковником своего полкового хоружего Сергея Солониноу. Мокиевский, узнавши об этом, не шел уже в Таванск, а удалился в Запорожскую Сечь, откуда дал знать гетману. Гетман отправил генерального хоружего Евфима Лизогуба восстановить прежнего полковника, произвести следствие и зачинщиков бунта доставить к нему, вместе с новоизбранным самовольно Сергеем Солониною, которого подозревал в участии в мятеже⁵⁰. Бунтовщики были подвергнуты наказаниям. Мазепа отнюдь не допускал козакам в своих полках без ведома гетмана отрешать и выбирать полковников, как хотели часто козаки по примеру Запорожской Сечи. В городских полках гетман старался давать полковничьи места, чрезвычайно в то время выгодные, лицам, которым сам благоприятствовал и в верности к себе мог быть уверен, или же своим родственникам: так, киевский полковник Мокиевский приходился Мазепе близким родным по его матери, которая была из рода Мокиевских.

ГЛАВА ШЕСТАЯ

После покорения Азова военная деятельность козаков гетманского регимента сосредоточилась на Днепре. Еще когда гетман и Шереметев стояли на реке Берестовой, Неплюев осмотрел Таванск, нашел его, даже с приданным земляным валом, очень тесным, распределил ратным людям работы по расширению вала, осмотрел кроме того Кизикермень и Шингирей и доносил, что удобнее всего исправить и укрепить Шингирей⁵¹. И гетман Мазепа разделял этот проект и приказал вместе с ратными царскими людьми работать своим козакам, посланным в Таванск, над которыми начальником, вместо недавно умершего полковника Ясликовского, назначил сердюцкого полковника Чечела⁵².

Надобно было ожидать новых неприятельских действий. Запорожцы, ободрившись недавними успехами, изъявляли желание снова пуститься в море и просили дать им досок, канатов и снастей на постройку сорока морских судов. Гетман сообщал царю, что сам он желает от себя построить для малороссиян 50 судов и просил дать ему на то материалов. Царю Петру нравилось такое предложение: указано было купить все нужное в Приказе Большой Казны и доставить в Малороссию, а из Запорожья прислать в Москву мастеров стругового дела. Гетман послал какого-то Василия Богуша с семью товарищами, с корм-

⁴⁹ Там же, кн. 78, л. 69 и 83 (Опущено текст розповіді про цю подію запорізького кошового Мороза.— М. К.).

⁵⁰ Арх. Юст., кн. 78, л. 1078.

⁵¹ Арх. Юст., кн. 76, л. 280.

⁵² Там же, кн. 78, л. 58.

щиками и с передовщиками, но тут же заметил, что кроме Запорожья, во всем малороссийском крае нет таких мастеров. Видно, что гетман старался угодить царю и сам вызывался с тем, что царю в то время нравилось, но в то же время он с осторожностью заранее отклонял от себя исполнение таких невозможных требований, каких мог ожидать от царя, зная его пылкую и предприимчивую натуру⁵³. По сказке присланных в Москву запорожских мастеров указано было для строения судов готовить лесные материалы в Брянске, а для отыскания годного к судостроению леса посланы были туда те же самые запорожские мастера. Гетману указывалось прислать туда для рубки леса рабочих и плотников. Дело это пошло не так скоро, как бы могло. Возникли недоразумения от воевод брянского и трубчевского, которые, по жалобам на них гетмана, оправдывали себя тем, что не допускают рубить только бортовых деревьев, с которых крестьяне платят в казну медовый оброк⁵⁴.

Между тем еще с декабря 1696 года к гетману стали приходиться зловещие вести о новой грозе бусурманского вторжения, и 1-го января 1697 года гетман созвал старшин и полковников на съезд. Обсуждались меры защиты края, и «по многих разговорах» решили, что жители сами себя должны оборонять*, а всего войска раннею весною собирать не следует, пока не узнают наверное о готовности неприятелей ко вторжению, потому что движения и походы войска отзываются тягостями и разорениями на жителях⁵⁵. Гетман приказал всем полковникам готовить в своих полках суда, годные для морского и речного плавания, и хотя полковники отговаривались, что у них в полках нет дерева, пригодного для судостроения, но гетман подтвердил им, что они должны приложить все свое старание, чтобы угодить «царской богоподобной воле».

Раннею весною получены вести, что крымский хан собирается громить Таванск⁵⁶, и в апреле гетман, по царскому указу, уговорился с князем Яковом Федоровичем Долгоруким идти в плавной поход вниз по Днепру от Новобогородска и выступать тотчас, как только пригонятся к устью Самары суда, изготовляемые в Брянске и сплаваемые Десною в Днепр⁵⁷. 11 мая известил гетман Приказ**, что уже у его полковников сделано 70 стругов морских и 600 лодок⁵⁸, а 23 числа того месяца доносил, что мастер Василий Богущ спровадил в Десну, а оттуда в Днепр к назначенной цели изготовленные в Брянске суда, из которых 50 назначалось для городских козаков и 40 для запорожцев⁵⁹. Затем думный дворянин Неплюев, назначенный быть в «сходных товарищах» Якову Федоровичу Долгорукому, доставил из Брянска еще 121 струг, и 25 мая последовал царский указ о плавном походе. Его целью было овладение Очаковым и защита Таванска и новоотстроенного Шингирея⁶⁰.

Тем временем татары стали врываться в слободские полки, и хотя в первой половине мая чугуевский воевода и харьковский козацкий полковник разбили их загон, но вслед за тем явилась другая многочисленная орда тысяч в двадцать и, разделившись на чамбулы, наделала опустошений в слободах около Валок⁶¹.

Гетман собирался в поход, а между тем его стали опять беспокоить прежнего рода внутренние враги. Стародубец Сусла подал киевскому губернатору донос на гетмана Мазепу в таком же духе, в каком

⁵³ Там же, кн. 78, л. 107.

⁵⁴ Там же, кн. 77, лл. 240, 245; кн. 78, л. 62, 70, 127, 130 и 174.

* Скорочено цитату з відповідного документа.

⁵⁵ Там же, кн. 78, л. 697. (Опущена цитата.— М. К.).

⁵⁶ Там же, л. 84.

⁵⁷ Там же, кн. 77, л. 23; кн. 78, л. 190.

** Малоросійський.

⁵⁸ Там же, кн. 77, л. 278.

⁵⁹ Там же, кн. 77, л. 278 и 555.

⁶⁰ Там же, л. 331.

⁶¹ Там же, л. 371 и 395.

подавались на него и прежде доносы. Мазепа — не русский человек, а поляк, расположен больше к Польше, чем к России, сносятся с панями, с королем о том, как бы Украину подвернуть снова под власть Польши; держит у себя в приближении охотных козаков, компанейцев и сердюков, где все наголо одни поляки служат; городовые козаки не терпят ни его, ни своих полковников и сотников, которые, за покровительством гетмана, разобрали себе козацкие земли и самих козаков обращают себе в подданство; во время последнего похода гетман не мог собрать вокруг себя всех полков, потому что у козаков было намерение побить гетмана и старшин, а против киевского полковника Мокиевского взбунтовались его полчане оттого, что их полковник, родом поляк, делает над ними насилия*. Донос этот послан был в Москву, а государь приказал препроводить его к гетману. Мазепа, чрез посланного нарочно по этому поводу канцеляриста Чуйкевича, объяснял, что в доносе все ложь, у гетмана нет родни «лядской» веры, из начальных людей все веры православной и между охотными козаками нет ни одного поляка. И то ложь, будто обращают козаков в подданство; не было в том ни одной жалобы, а если бы такие возникли, то на то есть войсковой суд. Иные козаки, обнищавши, сами желают поступить в мужики, но этого им не дозволяется, как равно из мужиков не вписывают в козаки, согласно царскому указу. Гетман в последнюю войну не мог стоять долго со всеми полками не потому, чтобы опасался бунта, а потому, что войско было раскинуто по разным местам, опасаясь неприятеля с разных сторон. Киевский полковник совсем не лях, а чистый русин: дед его при Хмельницком положил голову под Чортковым, а отец — на Дрижипольской битве под Ахматовом, и бунт против киевского полковника произошел оттого, что козаки недовольны были зачем их ведут на море. Главные зачинщики этого бунта убежали, а прочих наказали и отпустили. Так оправдывал себя Мазепа против нового доносчика.

Желая подделаться к правительству, Сусла, будучи уже в Москве, в добавление к своему извету на гетмана, указывал, что в Малороссии с торговых людей берут слишком мало пошлины, а можно было бы собирать побольше. Гетман по этому поводу объяснил, что с торговых людей собираются пошлины так, как делалось при Богдане Хмельницком и других гетманах, и сбор не увеличивается ради того, чтобы не отогнать торговцев⁶².

Суслу арестовали в Москве. И прежде, как мы видели, не доверяли таким доносам; теперь же, когда царь Петр был особенно доволен гетманом, его положение в виду всяких доносов становилось еще крепче. К гетману послали похвальную грамоту и подарки, состоявшие в соболях, ценою на 1000 рублей, в кусках материй — атласа, бархата, байберека, и в разных столовых припасах (ренское вино, лимоны, рыбы и проч.). Разом посланы подарки старшинам и полковникам, состоявшие в объях, атласах, камках и соболях. Гетман, изъявляя благодарность за внимание, сделал такое замечание царскому послу: «Иду на царскую службу не с веселым, а с унылым лицом, оттого, что про меня выдумывают худые речи, будто я лях: у меня и дед и отец родились в Украине и служили великим государям, и я царскому пресветлому величеству служу верою и правдою»⁶³. Жалкого Суслу препроводили к гетману, который подверг его истязаниям, потом, продержав некоторое время в тюрьме, отправил на место его жительства в Киев⁶⁴.

* Дивно, що в Москві не прислухались до цього документа, правдивість якого легко було перевірити інспекцією на місцях. До того ж він узгоджувався з іншими доносами на Мазепу. Очевидно, вже тоді Петро I був повністю оплутаний і ошуканий Мазепою.

⁶² Там же, л. 251.

⁶³ Там же, л. 379.

⁶⁴ Там же, кн. 81, л. 889 (Певно, під нагляд губернатора; адже вище сказано, що Сусла — «стародубець». — М. К.).

Не ранее, как в половине июня 1697 года, гетман, расставивши сотни разных полков вдоль по днепровскому побережью, начиная от Киева вплоть до Переволочной, сам отправился к Ворскле и, перешедши ее, соединился на Коломаке с князем Як. Фед. Долгоруким⁶⁵. Июля 6-го гетман прибыл в Кодак⁶⁶ и там узнал, что турки плывут по морю к устью Днепра: эту весть принесли в Запорожье бывшие у турок невольники, которые, плывя на каторгах из Козлова в Царьград, изрубили турок, овладели каторгой, пристали к берегу и пешком явились в Сечь⁶⁷. Переправа войск через пороги продолжалась несколько дней. Немало судов разбилось, немало погибло людей с запасами и оружием. Гетман 13-го июля прибыл к урочищу Кичкасу, где кончались пороги, и там дожидался плывших сзади него судов до 19 числа этого месяца⁶⁸. Тогда прибежал к гетману гонец из Таванска с известием, что бусурманы, занявши Ислам-Кермень, начали палить из него по Шингирею. Гетман отправил вперед себя на судах черниговского полковника Якова Лизогуба с 3200 сборных козаков, а князь Я. Ф. Долгорукий — Неплюева с отрядом царской рати. Сами военачальники последовали за ними, и у Каменного Затона встретил их кошевой Яковенко. Боярин дал ему семь стругов и по талеру, а гетман по золотому, на 4000 запорожцев, и оба приказали собрать сечевиков и плыть в низовья на войну. За ними вслед поплыли и военачальники, оставивши у острова Томаковки весь тяжелый обоз и орудия и приказавши войску взять с собою только самые необходимые запасы.

Гетман, сидя на одном судне с боярином князем Долгоруким, плыл вниз, а за ними следовала тем же путем великорусская и малорусская ратная сила. 26-го июля они пристали к берегу у опустелого городка Кизикерменя: там уже их дожидался поплывший вперед кошевой Яковенко с запорожцами. Он известил военачальников, что татар уже нет: опасаясь, что русские идут против них в многолюдстве, они ушли из Ислам-Керменя.

Русские занялись поправкою судов, которые, будучи сработаны наскоро, из сырого дерева, стали течь, а между тем военачальники сообразили, что гораздо лучше поместить гарнизон в Таванске, вместо Шингирея, потому что Шингирей стоял на две версты выше Таванска и не мог служить защитой последнему. Поручили по плану инженеров строить укрепления в Таванске, стены Шингирея решили взорвать и сохранить Кизикермень, который был расположен на берегу прямо против Таванска и мог быть не бесполезен для русских во время неприятельского нашествия; туда положили высылать из Таванска людей попеременно⁶⁹.

Когда занялись возведением укреплений на Таванском острове, неприятелей нигде не было видно, а 29-го июля они вдруг начали появляться с крымской стороны по направлению к реке Конской Воде, сначала небольшими кучками; на другой день они становились все гуще и, наконец, 31-го июля явился сам хан крымский с ордой и турецкие паши с янычарами и пушками. Они прежде всего напали на Шингирей, из которого еще не были выведены великороссияне. Военачальники отправили к ним подмогу: великороссияне вошли в Шингирей, а малороссияне окопались шанцами на берегу Конской Воды и отстреливались от неприятеля. Так прошло до 1-го августа. В этот день утром крымская орда ударила на Таванскую крепость, а с кизикерменской стороны появилась внезапно другая орда — белгородская. С этой поры с двух сторон, с крымской (левой Днепра) и с противоположной — кизикерменской, происходили беспрестанные нападения на Таванскую крепость.

⁶⁵ Там же, кн. 77, л. 429.

⁶⁶ Ныне село Екатеринославского уезда, на реке Днепре, близ Кодацкого порога.

⁶⁷ Там же, л. 406 и 473.

⁶⁸ Там же, л. 565.

⁶⁹ Там же, кн. 81, л. 701.

Русские отбивались, но продолжали в то же время постройку укреплений на Таванском острове. Тогда между козаками поднялся ропот. «При прежних гетманах, — кричали они, — мы знали одно воинское дело, а теперь, при ежегодных походах, нас заставляют рвы копать, шанцы насыпать, возить и таскать известь и глину. Дело это не козацкое!». Но гетман, исполняя царский указ, определил для крепостной строительной работы быть всегда полуторе тысяч козаков и часто посылал сменять одних другими, так что все войско разом и отбивалось от неприятеля, и работало над постройкою крепости. Заменить козаков мужиками, как им хотелось, нельзя было в ненаселенном крае. До 7-го августа были насыпаны шанцы и выкопаны рвы. 10-го августа русские узнали, что пришли новые турецкие суда с моря и вступили в Днепр, а с двух берегов увеличиваются татарские силы, — и русские, казалось, могли быть скоро обняты со всех сторон неприятелями; бусурманы затевали перегородить им путь вверх по Днепру. 12-го августа татары попытались склонить запорожцев к измене и подослали татарина убеждать их оставить москалей, которые думают взять всех козаков в неволю; но запорожцы не поддались на обольщение и отвечали, что они с гетманом будут стоять за крест святой и за православного монарха⁷⁰. Верность запорожцев не спасла дела. В войске было мало хлебных запасов, потому что во время прохода судов через пороги невозможно было взять много на подводах сухим путем. Мало было и пороху, который взят был только на время плавного похода; наконец и пушки были покинуты на Томаковке⁷¹, близ Сечи⁷². Надеялись найти в Таванске хлебные и боевые запасы, но их там оказалось немного. Невозможно, казалось, оставаться долго с голодным войском при опасности быть окруженными неприятелем, а перебежчики сообщали, что бусурманы, зная положение русских, нарочно хотят затянуть войну до осени, чтобы русских до конца заморить голодом; у них же самих запасов было довольно и в случае нужды им легка была поставка из Крыма морем. Гетман с боярином, посоветовавшись, рассудили, что лучше будет уйти заранее для избежания опасности быть отрезанными от отечества и доведенными до голодной смерти. Они оставили в Таванске гарнизон из 5000 человек: одна часть его состояла из великорусских ратных людей, другая из малороссийских козаков⁷³. В Кизикермене боярин поместил 500 ратных людей, а гетман — черниговцев⁷⁴.

20-го августа двинулись боярин и гетман со своими силами вверх по Днепру в обратный путь. Кошевой провожал их, плывя за ними позади со своими запорожцами и оберегая, чтобы неприятельские суда не погнались за ними⁷⁵. Много труда приняли русские в своем обратном плавании по причине противного ветра и оскудения хлебных запасов: приходилось им питаться овощами и плодами, какие могли встретить на берегу, дикими грушами, яблоками и терном. Только через шесть дней достигли они Томаковки. Гетман послал в Таванск на подмогу осажденным 760 лубенцев, а боярин — 300 ратных царских людей. 3-го сентября добралось войско до берегов Орели, где считалась тогда граница Гетманщины. Войско малороссийское было сильно изнурено и истомлено 16-недельным трудным походом и многие стали уходить. «Уж такое у городовых козаков моего regimentу худое обыкновение, — писал гетман, — как только regimentарь ворочается из похода, так они, несмотря на запрещение от старшин и не дождавшись указа о роспуске, самовольно бегут в свои дома»⁷⁶. Дошедши до Ворсклы, гетман отпра-

⁷⁰ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 24.

⁷¹ Остров на Днепре, выше Никополя. Екатериносл. уезда.

⁷² Арх. Юст., кн. 81, л. 1; Арх. Ин. дел, 1697. Подлинники, август.

⁷³ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 39.

⁷⁴ Арх. Юст., кн. 81, л. 701—708.

⁷⁵ Там же, л. 47.

⁷⁶ Арх. Ин. Дел, 1697 г. Подлинники, сентябрь.

вил в Таванск 1500 полтавцев и 300 лубенцев под командою полтавского полкового судьи Буцкого и приказал, дошедши до Сечи, побросать лошадей, сесть в оставленные там суда и плыть до Таванска⁷⁷. 24-го сентября съехался гетман с боярином Я. Ф. Долгоруким в Опошне⁷⁸ на Ворскле. Там состоялся военный совет и решено послать на выручку осажденных в Таванске войско тысяч в двадцать и даже более. С великороссийской стороны снаряжены были туда князь Лука Фед. Долгорукий и генерал Патрик Гордон, а гетман назначил туда наказным полтавского полковника Искру со всем Полтавским полком, из которого значительная часть была уже прежде отправлена; к полтавцам присоединено несколько сотен полков Нежинского, Гадяцкого и Лубенского, да пехотный полк сердюков. Гетман по прежним образцам приказывал им сесть на суда в Сечи и плыть по Днепру до Таванска, а тем, которые не могли поместиться в судах, идти берегом. Отправивши Искру, гетман 8-го октября прибыл в Батури⁷⁹.

По отходе гетмана и князя Долгорукого от Таванска, бусурманские силы увеличились прибытием сераскира-паши с десятью тысячами⁸⁰. Но и к осажденным прибыли на помощь ночью 4-го сентября посланные боярином и гетманом люди; проводил их запорожский кошевой атаман, уже не Яковенко, которого сменили, а другой⁸¹. Русские, частью плывя на челнах по протоку Космахе и частью идя пешим строем по берегу и отстреливаясь от турок и татар, добрались сначала до Кизикерменя, вошли туда, а на другой день в обеденную пору вступили в Таванск при восклицаниях и выстрелах в знак радости осажденного войска⁸². С тех пор в продолжение двух недель «денно и ночью» неприятели беспокоили осажденных пальбою с берега и из 36 фуркатов*, которые рекою Конскою вошли в Днепр и стали выше Таванска. Осажденные в Таванске сделали себе внутри города другой вал для защиты от пушечных выстрелов; за двумя валами сидевших нельзя было видеть неприятелям; многие турецкие гранаты и ядра переносило через город, а попадавшие в середину города падали в нарочно выкопанные ямы и там разрывались. Бусурманы сделали подкопы под четыремя раскатами или башнями, но прежде взрыва послали к кошевому, стоявшему на одном из раскатов с запорожцами, приглашение сдаться. Запорожцы убили посыльного. Тогда неприятели произвели взрыв, но повредили сами себе более, чем осажденным, потому что козаки успели перекопать подкоп.

После такой неудачи бусурманы обратились на Кизикермень. Какой-то перебежчик уверил их, будто там нет вовсе ратной силы. Но там, как мы сказали, оставлено было 500 ратных царских людей, да еще несколько черниговцев, а назначенный тогда в Таванск воеводою Бухвостов успел заранее прислать к ним 1000 человек Нежинского полка, которых прислал гетман по возвращении в Малороссию⁸³.

14-го сентября бусурманы взорвали устроенный под Кизикермень подкоп и повредили переднюю стену; одни бросились в прорыв, другие стали приставлять к стене лестницы. Тех, которые бросались в прорыв, засыпало землею, а тех, которые стали всходить по лестницам, кизикерменцы побивали камнями. После такой неудачи татары ушли к судам, а пойманный в плен турок показал с пытки, что султан дал им указ покинуть осаду, если не будут удаваться приступы, и они решились попытаться еще один раз: если же в этот раз не удастся, тогда уйдут.

⁷⁷ Арх. Юст., кн. 81, л. 107.

⁷⁸ Мест. Зеньков. уезда, при р. Ташани, у впадении в р. Ворсклу.

⁷⁹ Там же, л. 172 и 219; Gordon, Tagebuch, т. III, с. 143.

⁸⁰ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 30.

⁸¹ Там же, №№ 31 и 37; Арх. Юст., кн. 81, л. 318.

⁸² Арх. Ин. Дел, 1697 г. Подлинники, октябрь; Арх. Юст., кн. 81, л. 348.

* Суден з встановленими на них гарматами.

⁸³ Арх. Юст., кн. 81, л. 145.

Пленник объявил, что на всех неприятельских судах будет войска 33 000, а невольников тысяч шесть⁸⁴.

После неудачи под Кизикерменем бусурманы сосредоточили свою деятельность над Таванском, устроили вновь подкопы с раскатами и еще раз прежде взрыва попытались склонить к измене козаков, зная, что они москалей недолюбливают. В этот раз они уже для такой цели не посылали своих людей, чтобы запорожцы их не побили, а бросили в город, прикрепивши к стрелам, два письма, — одно от татар, другое от турок.

Письмо от татар гласило так:

«Черкасам, атаманам, сотникам и всей козацкой черни многое поздравление. Мы с вами старые друзья. За что же вы против нас бьетесь? Зачем за Москву умираете? Ведь Москва с вами не очень добрые дела творит. Наш государь вас к себе приглашает. Не бойтесь ничего дурного. На той стороне, где стоят каторги, там увидите ханское желтое знамя. Пусть кто-нибудь из ваших приходит к этому знамени. Мы ханскому величеству донесем и все останется, даст Бог, по вашему желанию. Если же это слово не пригодно вам, — как себе знаете, а ваши грехи на ваших шеях. Я здесь такой человек, что меня слушают».

Другое письмо гласило так:

«От войска турецкого и от хана крымского слово старшинам и всему козацкому войску, находящемуся в городе. Наш падишах — старейший над всеми землями. Город, который вы заняли — его город. Сдайте его нам добровольно, если хотите себе здоровья, а не сдадите, так мы его возьмем с помощью Бога и Мугамета, пророка его, и тогда вас мечом истребят наши рыцари. Одиножды и дважды вам говорим: сдайте город. Сегодня же отпишите нам ответ».

На эти письма дан был один ответ тем же способом — пущенною из города стрелою:

«Не верим вашим лживым пророкам, надеемся на Всемогущего Бога и на Пречистую Его Матерь, твердо уповаем, что вы не возьмете нашего города, пока не заржавели наши сабли и не ослабели руки, а хлебных и боевых запасов у нас много. Не устрашайте нас угрозами и не прельщайте обманами. Делайте что хотите, а мы не подумаем отдавать этого города в вашу область, но всякий час ожидаем к себе войск и готовы мужественно стоять, пока сил наших станет, за веру православную, за честь и за имя нашего государя. Надеемся при помощи Божией нанести вам великое поражение и будет вам вечный срам».

На другой день, 25-го сентября, в седьмом часу утра, бусурманы зажгли приготовленные ими подкопы под раскаты*. Одни с неистовством бросились в пролом, другие полезли по лестницам на городовую стену. Приступ продолжался пять часов, а с турецких каторг и фуркатов посылался в крепость сильный огонь. Ничто не помогло бусурманам. Они были отбиты: осажденные стали исправлять разрушенные места.

После того еще несколько дней бусурманы продолжали повышать свои шанцы, приближаясь теснее к городу, и устроили новый подкоп под раскат, уже прежде поврежденный. Осажденные со своей стороны повышали свой внутренний вал. 1-го октября бусурманы зажгли свой подкоп, но он не произвел никакого вреда осажденным.

Готовились бусурманы снова идти на приступ; между тем расставленная по берегу Днепра татарская сторожа принесла известие, что к Таванску на выручку идут свежие русские силы. Это известие произвело такой переполох, что ночью с 9-го на 10-е октября бусурманы собрались отступать. Суда, поставленные выше Таванска, примкнулись к тем, которые стояли ниже, а затем турки и бывшие с ними татары пе-

⁸⁴ Там же, л. 268.

* Башти.

ребрались с кизикерменской стороны на крымскую и разошлись: турки на своих судах — к устью лимана, а татары степью — в Крым⁸⁵.

Из русских сил, шедших на выручку Таванска, скорее других дошел полтавский полковник со своим отрядом и не увидел уже там неприятелей⁸⁶. Вернувшись обратно, он доложил гетману, что хотя Таванск остался не взятым, но приведен в крайнее разрушение. Проломы в стенах, происшедшие от взрывов, так широки, что в них можно въезжать на лошадях; пушки у турок были такой величины, что козаки подобных и не видывали, а бомбы, пущенные в город, весили от трех до пяти пудов каждая. Всех убитых и раненых в Таванске и Кизикермене было 205 человек, а бусурманы, по тому же докладу полтавского полковника, потеряли около 7 тысяч⁸⁷.

Поход под Таванск гетмана и князя Долгорукого никак не может быть признан славным подвигом. Правительство, однако, не поставило гетману на вид неудачи этого похода, особенно когда она была исправлена последующею высылкою войск, заставивших бусурман отступить, чем достигалась главная цель похода. Гетман, старшины и полковники получили в награду подарки, состоявшие, по обыкновению, в материях и соболях; запорожцам, бывшим на войне, прислано 1500 рублей деньгами и 1100 портищ сукон, а кошевому атаману, писарю и асаулу дано еще особо ефимками⁸⁸.

Підготовка тексту до друку й примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

⁸⁵ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 39; Арх. Юст., кн. 81, л. 231, 268 и 323.

⁸⁶ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 35.

⁸⁷ Арх. Юст., кн. 81, л. 323.

⁸⁸ Там же, л. 644 (Велика, вагою близько 30 г, срібна західноєвропейська монета — таляр. У Росії і на частині території України її звали ефимком: від первинної назви — іоахімсталяр.— М. К.).

З ДОСВІДУ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

Д. В. Ярош.

Исторический опыт идейной закалки коммунистов (1921—1937 гг.).

М.: Мысль, 1987.— 175 с.

В системі засобів ідеологічної роботи партії важлива роль належить партійній освіті. Її основне призначення — озброєння комуністів і безпартійного активу марксистсько-ленінським світоглядом.

Багатий досвід організації системи партійної освіти, здобутий у попередні роки революційного творення, партія творчо використовує на сучасному етапі. Його наукове вивчення та узагальнення — актуальна проблема історико-партійної науки.

В цьому плані значний інтерес становить монографія Д. В. Яроша, в якій розглядаються питання марксистсько-ленінської освіти, ідейного загартування комуністів і безпартійних активістів у початковий період соціалістичного будівництва (1921—1937 рр.).

Вдала, на наш погляд, структура книги дала можливість Д. В. Ярошу проаналізувати найбільш важливі аспекти проблеми. Основна увага в монографії зосереджена на висвітленні питань становлення й розвитку системи партійної освіти в 1921—1937 рр. як ленінського університету ідейного загартування комуністів і безпартійного активу.

За переписом членів РКП(б) у 1922 р. було виявлено, що 0,6% з них мали вищу освіту, 81,8 — початкову, 13 — домашню, 4,6% були неписьменними (с. 38). Цілком закономірно, підкреслює автор, що ЦК ленінської партії приділяв велику увагу створенню такої системи партійної освіти, яка б охопила навчанням кожного комуніста, відповідно до рівня його загальноосвітньої та ідейно-теоретичної підготовки.

Як показано в монографії, в роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) в країні була створена єдина система партійної освіти, яка мала три основні ланки: початкову, середню та вищу. Автор розкриває діяльність кожної з них — шкіл і гуртків політграмоти, радянсько-партійних шкіл, комуністичних університетів.

У монографії досліджується питання партійного керівництва системою партосвіти. У цьому зв'язку автор звертає увагу на діяльність Агітаційно-пропагандистського відділу Центрального Комітету партії (аналогічних відділів ЦК компартій союзних республік, обкомів, горкомів, райкомів партії), Всеросійських нарад завідуючих агітпропвідділами, Всесоюзних нарад з питань агітації та пропаганди, організаційно-партійних груп ЦК партії, інституту агітпропорганізаторів.

На наш погляд, у книзі переконливо показана роль системи партосвіти як важливого засобу в ідейній боротьбі ленінської партії проти опортуністів-фракціонерів, за монолітність і єдність партійних рядів. Поглиблене вивчення комуністами і безпартійним активом праць В. І. Леніна, партійних документів, історії Великого Жовтня та ленінської партії складало основу перебудови навчання в системі марксистсько-ленінської освіти. Саме під таким кутом зору було двічі переглянуто навчальну програму шкіл політграмоти протягом 1926—1928 рр.

Принципово важливу ділянку перебудови системи партнавчання становили підготовка і видання навчальних посібників. Гострота цієї проблеми зумовлювалася тим, що деякі підручники, опубліковані місцевими видавництвами, мали низький ідейно-теоретичний рівень, поверхово розкривали боротьбу В. І. Леніна і партії проти опозиційних угруповань. Автор показує роботу, яку провела по переробці старих навчальних посібників і підготовці нових спеціальна комісія ЦК партії.

Заслужує на увагу висвітлення питання творчого розвитку форм і методів партійної освіти в 30-ті роки і пов'язане з цим дальше зростання рядів ленінської партії, а також особливості становлення та розвитку партійного навчання серед комуністів національних меншостей, розвитку заочної партосвіти. В цілому по країні у 1936 р. нараховувалося більше 90 тис. слухачів системи заочного партнавчання (с. 131).

Важливо, що автор не ідеалізує діяльність партосередків у справі організації партосвіти, він розкриває й недоліки, що мали місце в цій справі. Зокрема показано, що партійні організації порушували принцип добровільності у виборі організаційних форм навчання, а деякі гуртки політшколи не в міру захоплювалися виробничими питаннями на шкоду теоретико-методологічним та історико-партійним.

У монографії досить широко висвітлена проблема формування пропагандистських кадрів. Керуючись гострою потребою їх на місцях, Центральний Комітет партії широко залучав до ідеологічної роботи шкільних працівників партійних апаратів. Тільки за період з травня 1924 р. до 1925 р. на партійну і пропагандистську роботу в сільську місцевість було направлено більше 10 тис. комуністів з промислових центрів. Партійні мобілізації пропагандистів стали одним з найважливіших джерел формування пропагандистських кадрів. Д. В. Ярош зазначає, що питома вага партпрацівників у складі пропагандистів зростає з 24,1% в 1922 р. до 31,2% у 1938 р. (с. 145).

Важливе значення для підвищення ефективності партосвіти мало залучення до

пропагандистської діяльності керівних партійних, радянських, профспілкових та комсомольських працівників, ветеранів партії, революціонерів-підпільників. Для цього, зазначає автор, під керівництвом колегії Агітпропвідділу ЦК партії створювалися спеціальні пропагандистські групи, у складі яких працювали А. А. Андреев, А. С. Бубнов, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев, А. В. Луначарський, М. О. Семашко, Ф. Я. Кон, І. І. Скворцов-Степанов та ін. У монографії розкривається діяльність цих груп, їх допомога місцевим парторганізаціям у досліджуваній період. Однак підкресливши, що за прикладом пропагандистських груп ЦК партії створювалися пропгруппи при ЦК компартій союзних республік, крайкомах та обкомах партії, автор, на жаль, залишив їх діяльність поза увагою.

У справі формування пропагандистських кадрів партія широко залучала до роботи в системі партосвіти робітників-комуністів, які володіли марксистсько-ленінською теорією. Якщо в 1928 р. серед пропагандистів робітники становили всього 8 %, то в середній 30-х років — 51 % (с. 155). З масовим залученням до пропагандистської діяльності комуністів-робітників змінювалися і функції штатних пропагандистів. Вони ставали організаторами методичних семінарів та консультацій, керівниками кабінетів політосвіти.

В середині 20-х років в багатьох партійних організаціях з'явилися кабінети партійної пропаганди як методологічні центри допомоги пропагандистам та слухачам системи партосвіти. Цей досвід, робить висновок автор, допоміг пізніше у створенні будинків та кабінетів політичної освіти як методичних центрів системи партнаванчання.

Відзначаючи позитивні сторони рецензованої монографії, слід вказати і на деякі недоліки та упущення. Так, у книзі відсутній історіографічний огляд літератури, що не дає можливості з'ясувати, які питання з даної проблеми були розроблені попередніми дослідниками.

Розкриваючи роль марксистсько-ленінського виховання комуністів як закономірності та неодмінної умови успішної діяльності партії, автор висвітлює наукові основи марксистсько-ленінського вчення про значення творчого розвитку революційної теорії, безкомпромісну боротьбу буржуазної і соціалістичної ідеологій, необхідність ідейного загартування комуністів. Безперечно, що ці питання становлять важливу методологічну та ідейно-теоретичну основу досліджуваної проблеми, однак варто зауважити, що вони досить глибоко і всебічно висвітлені в літературі.

На нашу думку, автор недостатньо показав роль викладачів суспільних наук вузів і технікумів як лекторів і пропагандистів системи партійної освіти. Саме у досліджуваній автором період (30-ті роки) цей контингент професорсько-викладацького складу вніс значний вклад у загальнопартійну справу марксистсько-ленінського навчання комуністів і безпартійних. У роки перших п'ятирічок лекційно-пропагандистська робота викладачів-суспільствознавців була в центрі уваги парторганізацій вищих і середніх навчальних закладів та вищестоящих партійних органів. Тому було б резонно навести конкретні дані з цього питання.

На жаль, авторові не вдалося позбутися такого поширеного недоліку, як загальноописовий характер форм і методів партійного контролю за діяльністю парторганізацій по марксистсько-ленінському вихованню комуністів, їх ідейному загартуванню. Всебічний аналіз їх дієвості підмінено наведенням прикладів того, де, коли і скільки разів заслуховувалися ті чи інші питання, пов'язані з партосвітою комуністів. Причому йдеться про це в основному наприкінці розділів, а не паралельно з розкриттям даної проблеми в цілому.

Сторінки рецензованої монографії, на жаль, перевантажені цифровим матеріалом, частину якого можна було б подати у вигляді діаграм і таблиць. Необхідно також підкреслити, що у книзі лише фрагментарно розкрито зв'язок марксистсько-ленінської освіти з корінними проблемами соціалістичного будівництва: індустріалізацією, колективізацією та культурною революцією.

Висвітлюючи роль партійної преси як важливого засобу в пропаганді ідей марксизму-ленізму, ідейному загартуванні комуністів, усіх радянських людей, автор зовсім не з'ясував питання, наскільки активно комуністи передплачували і читали партійну пресу, як повно і регулярно газети й журнали надходили до бібліотек, кабінетів партійної пропаганди тощо.

Висновки автора у ході дослідження носять здебільшого поверховий характер. Дуже прикро, що Д. В. Ярош, розкриваючи таку важливу і актуальну історико-партійну проблему, не висловив практичних рекомендацій по творчому використанню досвіду партійного керівництва марксистсько-ленінською освітою та ідейним загартуванням комуністів на сучасному етапі.

Разом з тим указані упущення й недоліки істотно не знижують значення та актуальності рецензованої праці.

В. Л. КУЛЬПІНСЬКИЙ (Київ),
М. П. ЧУБ (Київ)

В ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІЙ ЄДНОСТІ — СИЛА

Н. К. Петрова.

Интернациональные связи
рабочего класса СССР.

М.: Мысль, 1987. — 251 с.

Провідною революційною силою сучасності був і залишається робітничий клас. Одним з животворних джерел його сили, вирішальним фактором посилення впливу на хід світового розвитку є інтернаціональна єдність робітників усіх країн. XXVII з'їзд КПРС, аналізуючи провідні тенденції й суперечності сучасного світу, вказав на зростання значення пролетарського інтернаціоналізму, товариської солідарності комуністів¹.

Нова монографія Н. К. Петрової присвячена розвитку міжнародних контактів робітничого класу СРСР в 60—80-ті роки. Автор давно вже працює над розробкою даної проблеми².

У рецензованій книзі Н. К. Петрова розширила хронологічні рамки та коло проблем, які є предметом її досліджень. Наукова новизна монографії визначається насамперед тим, що на відміну від інших видань міжнародні зв'язки робітничого класу Радянського Союзу розглядаються в ній не лише під кутом зору економічного співробітництва, а в широкому соціально-політичному плані, у контексті розвитку сучасного світового революційного процесу. Такий підхід дає можливість автору осмислити значення інтернаціональних контактів робітників СРСР для поглиблення взаємодії головних рушійних сил суспільного розвитку — світового соціалізму, робітничого і комуністичного руху, народів країн, які визволилися, масових демократичних рухів у боротьбі проти імперіалізму, його політики агресії і гноблення, за мир, демократію та соціальний прогрес.

Автор прагне узагальнити й досвід міжнародних зв'язків Комуністичної партії Радянського Союзу. Значне місце у книзі відведено висвітленню співробітництва КПРС з правлячими партіями країн соціалізму. У монографії узагальнено цікавий фактичний матеріал, що свідчить про цілеспрямовану діяльність КПРС по зміцненню інтернаціональних зв'язків з комуністичними партіями капіталістичних країн, а також революційно-демократичними партіями та організаціями держав, які визволилися.

В рецензованій книзі з достатньою повнотою відображено такий важливий аспект проблеми, як взаємодія радянських робітників та їх товаришів по класу за рубежом у боротьбі за збереження і зміцнення миру, відвернення загрози ядерної катастрофи. Висвітлення цього напрямку

міжнародної діяльності робітничого класу СРСР, виявлення перспективних форм дальшого розвитку співробітництва має нині, на наш погляд, виняткове значення. Автор показала, як на численних міжнародних конгресах і конференціях, у дискусіях з представниками різних політичних і громадських організацій посланці радянського робітничого класу об'єднували свій голос з робітниками інших країн, відстоюючи справу миру й міжнародного співробітництва.

Хотілося б відзначити цілісний підхід автора до наукового висвітлення проблеми. В монографії проаналізовано досвід співробітництва робітничого класу СРСР з робітниками соціалістичних країн, капіталістичних держав, трудящими країн, які розвиваються. Проблемно-хронологічний підхід до розробки теми дав можливість Н. К. Петровій виявити загальне й особливе в інтернаціональних зв'язках робітничого класу нашої країни з робітниками різних держав, прослідкувати динаміку їхнього співробітництва, його економічні та соціально-політичні результати.

Автор правильно зазначає, що взаємозв'язки радянських робітників з трудівниками соціалістичних країн є однією з найважливіших умов зміцнення світової системи соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку братніх країн, підвищення добробуту їхніх народів. Н. К. Петрова аналізує форми і методи економічних контактів в умовах спеціалізації та кооперації виробництва, погодження народногосподарських планів, соціалістичної економічної інтеграції. Автор концентрує увагу на нових формах співробітництва, зокрема прямих виробничих зв'язках між об'єднаннями, підприємствами та організаціями ряду країн. Ефективність такого співробітництва вдало показана в книзі на прикладі міжнародних контактів трудівників України — паромної переправи Варна—Іллічівськ і робітників Львівського автобусного заводу — та підприємства «Ікарус» в Угорщині.

Заслугує схвалення авторський підхід до вивчення інтернаціональних зв'язків радянського робітничого класу з трудящими молодих держав, які виникли на уламках колишніх колоніальних імперій. Йдеться, як показує Н. К. Петрова, не лише про народногосподарське значення такого співробітництва. Вона підкреслює, що допомога Радянського Союзу країнам, що розвиваються, відіграє значну роль у створенні економічних основ їх державного суверенітету, підведення під національну незалежність міцного господарського фундаменту. Неоціненне значення, зазначає автор, має досвід робітників СРСР, який запозичують трудівники країн «третього світу», в організації змагання, діяльності профспілок, впровадженні передових методів праці, соціальному забезпеченні трудящих.

Вартий уваги й аналіз змісту та форм співробітництва радянського робітничого класу з пролетарями капіталістичних країн. Це й обмін профспілковими делегаціями між порідненими містами, діяльність товариств дружби, розвиток туризму тощо.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 215.

² Петрова Н. К. Международные производственные связи рабочего класса СССР 1959—1970 гг.— М., 1975. — 304 с.

Автор цілком слушно приділяє належну увагу безпосереднім виробничим контактам робітників Радянського Союзу і ряду капіталістичних країн під час зведення їх спільними зусиллями промислових підприємств як на території нашої країни, так і за рубежом.

В цілому змістовна книга Н. К. Петрової не позбавлена недоліків. Варто було б зробити хоча б короткий історіографічний огляд проблеми, проаналізувати джерельну базу дослідження. На жаль, автор, зосередивши увагу на узагальненні позитивного досвіду інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР і зарубіжних країн, майже не розкриває труднощі й проблеми в їх розвитку, не вказує шляхів подолання останніх. Йдеться, зокрема, про об'єктивні перешкоди, що гальмували розвиток відносин радянських робітників з трудящими капіталістичних країн у зв'язку з різного роду санкціями, згортанням економічних контактів з СРСР, до яких вдавалися реакційні імперіалістичні кола. Водночас слід було б повніше

розкрити і негативний вплив на міжнародне співробітництво радянського робітничого класу адміністративно-командної системи управління економікою в нашій країні, яка різко обмежувала права міністерств, підприємств і організацій у налагодженні зарубіжних зв'язків.

У книзі зустрічаються повторення окремих сюжетів, зокрема про розвиток контактів по лінії профспілкових організацій, об'єднання зусиль міжнародного робітничого класу в боротьбі за збереження миру. В деяких місцях наводяться застарілі цифрові матеріали. Наприклад, динаміка страйкового руху в капіталістичних країнах показана лише до 1979 р.; підготовка робітничих кадрів у професійно-технічних училищах Радянського Союзу для країн, які розвиваються, — за 1959–1965 рр.

В цілому ж монографія Н. К. Петрової — комплексне дослідження актуальної та недостатньо розробленої наукової проблеми.

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ (Київ)

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО РУХУ АНТИФАШИСТСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ

*Антифашистская солидарность
в годы второй мировой войны, 1939—1945*

Авт. кол. : А. Н. Шлепаков и др.

Киев : Наук. Думка, 1987.— 336 с.

Вивчене в окремих його аспектах, питання про рух солідарності антифашистських сил у роки другої світової війни ще не було об'єктом широкого і комплексного самостійного аналізу в радянській історіографії. Це й зумовлює наукову новизну рецензованої праці. Вона є результатом наукового осмислення та узагальнення величезного фактичного матеріалу, який міститься у працях радянських і зарубіжних дослідників, мемуарах, періодичній пресі, в опублікованих документах й введених до наукового обігу документальних джерелах з вітчизняних архівів.

Авторський колектив поставив перед собою мету — показати джерела та процес наростання антифашистського руху солідарності в його різноманітних проявах, визначити зміст та найважливіші характерні риси кожного з його етапів відповідно до періодизації історії другої світової війни.

Досліджуючи розвиток антифашистської боротьби, автори зосереджують увагу на найважливіших, вузлових проблемах даної теми, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Одна з них — роль Радянського Союзу в згуртуванні антифашистських сил, значення його перемог, здобутих у ході війни, матеріальної, політичної та моральної підтримки для визвольної боротьби народів, розгортання широкого руху солідарності. У зв'язку з цим викликає інтерес дана в книзі оцінка

зовнішньої політики Радянської країни з точки зору її внеску в антифашистську боротьбу на першому етапі другої світової війни (до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР). Автори показують, що саме інтернаціоналістськими намірами зумовлювалися такі акції, як визвольний похід Червоної Армії на територію Західної України та Білорусії у вересні 1939 р., укладення пактів про взаємодопомогу з прибалтійськими республіками, вимога про повернення Бессарабії та Північної Буковини, висунута Радянським урядом перед королівською Румунією. З цієї ж точки зору, не обминаючи складних питань, автори оцінюють і радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р. При цьому вони доводять безпідставність тверджень буржуазних фальсифікаторів, які вважають його «зговором» між СРСР та Німеччиною. Принагідно зауважимо, що можна було б поглибити рецензоване дослідження оцінкою промови В. М. Молотова «Про зовнішню політику Радянського Союзу» на засіданні Верховної Ради Союзу РСР від 31 жовтня 1939 р., що була опублікована 1 листопада у «Правде». Такий підхід відповідав би духові нашого часу.

Значний інтерес викликають також ті сторінки праці, де показано історичне значення для розвитку антифашистської боротьби перемог Червоної Армії під Москвою та Сталінградом, виходу радянських військ до західних кордонів СРСР. Використовуючи оригінальні джерела, автори аргументовано і конкретно показують, як ці події вплинули на дальшу консолідацію антифашистських сил, на посилення руху солідарності з СРСР.

Важливим фактором, який сприяв зміцненню антифашистського руху, була матеріальна та дипломатична підтримка Ра-

дяньським Союзом патріотів у зарубіжних країнах. Допомога у формуванні та оснащенні бойових підрозділів народних армій (у тому числі тих, що перебували на території СРСР), визволення Радянськими Збройними Силами (повністю або частково) 13 країн Європи й Азії з населенням близько 200 млн. чол., що забезпечило відродження в них державності й національного суверенітету,—ці та інші гуманні акції, здійснені Червоною Армією, стали справжнім пролетарським інтернаціоналізмом у дії.

Гідним інтернаціоналістським внеском у справу розгрому гітлерівських окупантів на територіях європейських держав стала участь радянських громадян, що втекли з полону, у русі Опору. Грунтовна розробка цих сюжетів поряд з показом братерської допомоги, яку подав Радянський Союз та Монголія народам Китаю і Кореї у їх визволенні, є одним з достоїнств рецензованої праці.

З особливою ретельністю в книзі проаналізовано іншу проблему — антифашистський рух Опору. Це зумовлено місцем і роллю цього явища в історії. Рух Опору був важливим фактором посилення класової, інтернаціоналістської свідомості пролетаріату. Контакти й співробітництво, що склалися між різними політичними та соціальними силами руху у ході спільної боротьби проти фашизму, ще довгий час значною мірою впливали на демократичну перебудову в багатьох країнах світу. Простежуючи розвиток руху Опору від виникнення до кінця війни, автори переконливо показують процес його посилення з наростанням антифашистської боротьби, участь у ньому дедалі ширших верств населення, представників різних національностей. Провідну роль у цьому відіграв робітничий клас на чолі з компартіями. «До середини 1944 р.,—роблять висновки автори,—рух Опору відтягував на себе набагато більше сил фашистських окупантів, ніж західні союзники антигітлерівської коаліції» (с. 111). У книзі проаналізовано загальні риси, форми та методи цієї боротьби і її особливості в різних країнах, показано участь у ній представників різних національностей, у тому числі радянських громадян. Особливо виділено питання про антифашистську діяльність в'язнів у концтаборах (с. 128—146).

Третя вузлова проблема книги — міжнародний рух солідарності з СРСР у країнах антигітлерівської коаліції. Проведення масових мітингів з метою демонстрації симпатій до Радянської держави та посилення впливу на свої уряди для того, щоб вони прискорили відкриття другого фронту, виступи за розширення воєнного виробництва та зростання продуктивності праці робітників, збір матеріальних коштів серед населення, створення спеціальних громадських органів для об'єднання учасників руху солідарності — ці та інші питання ретельно проаналізовано в рецензованій праці. Головною рушійною силою цього руху, як свідчать наведені в книзі матеріали, виступав робітничий клас та його організації на чолі з комуні-

стами. Основну масу учасників руху становили представники різних соціальних верств та громадських організацій. В книзі дано узагальнюючу характеристику діяльності комуністичних партій та Комінтерну (до його саморозпуску в травні 1943 р.), які йшли в авангарді боротьби народних мас проти фашизму. Головною формою руху солідарності з СРСР, як показано в монографії, у період 1942—1944 рр. була боротьба за відкриття в Європі другого фронту. Важливу роль відіграв рух солідарності на завершальному етапі війни. Одним з найважливіших його результатів стало те, що буржуазним правлячим колам (зокрема Великобританії) довелося розпрощатися із замислами «стримування радянського просування» в Європі. Висвітлюючи ці питання, автори наводять чимало невідомих або маловідомих фактів підтримки народів СРСР з боку монгольських, індійських, китайських трудящих, українців у Канаді, американців слов'янського походження тощо.

Ще одна важлива проблема — антифашистська солідарність та рух за соціальне і національне визволення народів. У книзі показано, як інтернаціоналістська політика, що її проводив Радянський Союз, а також наростання руху Опору в країнах Центральної та Південно-Східної Європи на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни створили сприятливі можливості для демократичного розвитку останніх. Спеціальний розділ відведено також питанням взаємозв'язку антифашистської боротьби з активізацією національно-визвольного руху в країнах Азії та Африки.

Крім того, в рецензованій книзі розглянуто деякі сюжети, що безпосередньо не стосуються перелічених вище проблем, але тісно з ними пов'язані. Це, наприклад, питання про ставлення союзників до руху Опору, що визначалося вузькокласовими інтересами правлячих кіл Великобританії та США і проявлялося у стримуванні ними антифашистської боротьби. Цілком протилежна інтернаціоналістській позиції СРСР, ця політика зазнала краху. Однак, як показано в монографії, вона створювала чимало труднощів у розвитку руху Опору. Автори проаналізували розвиток антифашистської боротьби в країнах гітлерівського блоку, а також участь зарубіжних інтернаціоналістів у Великій Вітчизняній війні радянського народу. При цьому наведено цікаві узагальнюючі дані про створення на території СРСР іноземних військових формувань та про їх участь у боях на радянсько-німецькому фронті.

Рецензована праця, таким чином, дає досить цілісне уявлення про розвиток руху антифашистської солідарності в роки другої світової війни. Значний фактичний матеріал, докладне дослідження порушених питань, оцінки та висновки, що містяться в книзі, значно збагачують наші знання про той період історії. Вона буде корисною у справі інтернаціонального і патріотичного виховання радянських людей, у

викритті фальсифікацій наших ідеологічних противників.

Відзначаючи позитивні якості монографії, вважаємо за необхідне вказати й на існуючі в ній огріхи та упущення.

У книзі, на жаль, не сказано про Всесвітню профспілкову конференцію в Лондоні (лютий 1945 р.), що заклала основи Всесвітньої федерації профспілок. Як відомо, це стало можливим саме в умовах посилення солідарності робітничого класу в роки війни. Треба було, на наш погляд, більше сказати і про діяльність Англо-Радянського профспілкового комітету. Недостить повно й чітко простежено роль соціал-демократії, з представниками якої комуністи під час війни налагодили в багатьох країнах тісне співробітництво. Слід було б хоча б визначити проблеми розвитку пролетарської солідарності на латиноамериканському континенті, незважаючи на віддаленість останнього від головного театру воєнних дій. Було б та-

кож бажано, щоб видання мало іменний та географічний покажчик.

В тексті є окремі невдалі вислови. Наприклад, не зовсім доречно вживається термін «білофінни» (с. 9), коли говориться про реакційні правлячі кола Фінляндії кінця 30-х років. Там же сказано, що Франція після вступу у війну разом з Англією «повинна», а не вимушена була нести основний її тягар. На с. 272 йдеться про «класову» самосвідомість населення взагалі, а не трудящих. Бельгію чомусь віднесено до півночі Європи (с. 104). Трохи псуєть загальне враження й редакторські та коректорські помилки (с. 57, 66, 104, 230 та ін.). Чомусь у книзі взагалі відсутні сторінки із 145-ї до 160-ї.

В цілому ж ця перша узагальнююча праця, присвячена питанням антифашистської солідарності в роки другої світової війни, є вагомим внеском у їх розробку.

Л. С. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

ШЛЯХОМ ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

*Великий Октябрь и актуальные проблемы
международных отношений*

Г. Н. Цветков, М. М. Белоусов,

Н. А. Кулинич и др.;

Под ред. Г. Н. Цветкова.

К.: Политиздат Украины, 1988.—
271 с.

Ось уже понад 70 років існує народжена Великим Жовтнем Радянська соціалістична держава. Нелегким виявився шлях, яким пройшли за ці роки трудящі нашої країни. Були на ньому і перешкоди, і труднощі, і відхід від ленінських принципів побудови соціалізму, і прорахунки у зовнішній політиці. Проте кращі представники радянського народу знайшли в собі сили і сміливість взяти на себе ініціативу з тим, щоб виявити негативні явища, які мали місце у нашому суспільстві, переосмислити, переглянути процеси, що відбувалися в ньому, і спрямувати країну шляхом справжнього втілення в життя заповітів великого В. І. Леніна.

Перебудова, що здійснюється нині в СРСР, охоплює всі сфери і галузі суспільства, в тому числі й зовнішню політику. Зробивши критичний аналіз зовнішньої політики Радянської країни в недавньому минулому, на якій відбилися догматизм і суб'єктивізм, що, в свою чергу, негативно позначилося й на становищі країни на міжнародній арені, нове радянське керівництво, як зазначав у доповіді на XIX Всесоюзній партійній конференції Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «звернулося до Леніна, до його досвіду — всюди, в будь-яких ситуаціях діяти з позицій реалізму. Тільки така зовнішня по-

літика може ефективно служити перебудові»¹.

Виходячи з цього, керівники країни взяли курс на пошук нових підходів у вирішенні найважливіших міжнародних проблем. В основу зовнішньої політики СРСР покладено нове політичне мислення, що за порівняно незначний проміжок часу викликало до життя відомі позитивні тенденції.

У цьому плані заслуговує на увагу рецензована колективна монографія, в якій автори прагнули показати, що мирні ініціативи й активні зовнішньополітичні дії Радянського Союзу в другій половині 80-х років мають зовсім не випадковий, не кон'юнктурний характер, а базуються на зовнішньополітичній програмі Великої Жовтневої соціалістичної революції та немеркнучих ідеях В. І. Леніна (с. 6). Авторському колективу, на нашу думку, вдалося достатньою мірою розв'язати завдання, яке він ставив перед собою. Книга підготовлена на належному ідейно-теоретичному й науковому рівнях з використанням широкого кола вітчизняних і зарубіжних публікацій, довідкової літератури з проблем, які розглядаються в праці. Не викликає серйозних заперечень і структура монографії, що містить п'ять розділів, у яких відображено різні аспекти й напрями зовнішньополітичної діяльності Радянської держави, розвиток взаємодносин СРСР із соціалістичними, капіталістичними країнами, а також з країнами, які визволилися.

Характеризуючи основні принципи зовнішньої політики соціалістичної держави, розроблені В. І. Леніним, автори аргументовано, на конкретних прикладах показу-

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 29.

ють їх спадкоємність і розвиток у діяльності радянської дипломатії в наш час. З виникненням світової соціалістичної системи, що привело до докорінної зміни співвідношення сил на міжнародній арені, ці принципи утвердились у взаємовідносинах країн соціалізму, лягли в основу соціалістичної зовнішньої політики, яку вони проводять.

Важливою умовою успішного здійснення країнами соціалістичної співдружності зовнішньополітичних завдань є єдність їх зусиль, спрямованих на позитивне вирішення основних проблем міжнародного життя. Надаючи особливого значення питанням погодження дій комуністичних і робітничих партій та урядів братніх соціалістичних країн, автори приділяють значну увагу характеристиці вдосконалення механізму політичного співробітництва, так само, як і процесу соціалістичної економічної інтеграції, покликаної сприяти дальшому зростанню економічної могутності соціалістичної співдружності в цілому, піднесенню авторитету соціалістичних країн на міжнародній арені.

Важливе місце у політичній структурі сучасного світу посідають країни і народи, які визволилися від колоніальної залежності. Ставши на шлях незалежного національного розвитку, вони зустрілися з цілим рядом серйозних соціально-економічних і політичних проблем, успадкованих, головним чином, від колоніального минулого. Різними шляхами йдуть вони у вирішенні своїх національних проблем. Частина з них обрала соціалістичну орієнтацію. Аналізуючи процеси їхнього розвитку, автори монографії справедливо вважають, що «шлях соціалістичної орієнтації найбільшою мірою відповідає інтересам народів цих країн і відображає їх потяг до нового, справедливого суспільного ладу, звільненого від капіталістичної експлуатації» (с. 83).

Більшість країн, які визволились і розвиваються, орієнтуються на капіталістичну систему господарювання й організацію суспільства на принципах буржуазної демократії. Проте, незважаючи на це, значна кількість їх підтримує боротьбу Радянського Союзу та інших країн соціалізму за мир і соціальний прогрес. У цьому плані, підкреслюють автори, «дальше зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольних рухів відкриває нові перспективи революційного оновлення держав, які визволились» (с. 85).

У книзі простежується на прикладі діяльності Руху неприєднання, що об'єднує переважну більшість країн, які розвиваються, зростання їх активності у вирішенні глобальних міжнародних проблем. В окремому параграфі аналізується діяльність цих країн в ООН та її органах. Особливе місце відведено розгляду розвитку відносин СРСР з рядом країн, що визволились. Чи не найголовніше у вирішенні найважливіших міжнародних проблем залежить від розвитку взаємовідносин між соціалістичними і капіталістичними країнами і, насамперед, між двома найбільшими державами протилежних со-

ціально-економічних систем — СРСР і США. Від того, як розвиваються відносини між ними, залежить успіх справи миру на землі. Тому автори монографії правильно акцентують увагу на аналізі стану справ у галузі зовнішньої політики, яку проводять Сполучені Штати на міжнародній арені у 80-ті роки. На основі марксистсько-ленінського вчення у праці розглядаються процеси формування і розвитку центрів міжімперіалістичного суперництва. В результаті зробленого аналізу автори приходять до переконливого, на наш погляд, висновку, що «доцентрова тенденція в розвитку сучасного капіталізму все ж переважає відцентрову» і що протиставлення цих тенденцій як наслідок змін у співвідношенні сил продовжуватиметься в системі імперіалізму й далі (с. 173).

Значну увагу автори приділили розгляду відносин між СРСР і найбільшими капіталістичними країнами. У праці зазначається, що радянська концепція мирного співіснування і розвитку всебічного різноправного співробітництва держав з різними соціально-економічними системами отримала новий імпульс у зв'язку з курсом партії на перебудову радянського суспільства (с. 201).

У центрі уваги зовнішньополітичної діяльності Радянської країни завжди були питання боротьби за мир, безпеку і роззброєння. Особливої актуальності набувають вони нині, коли в світі накопичено величезні запаси найсмертоносніших і руйнівних видів зброї масового знищення, коли людство постало перед вибором: мирне співіснування або взаємне знищення. Тому автори монографії мали повну підставу присвятити окремий розділ питанням боротьби Радянського Союзу та інших соціалістичних країн за мир, міжнародну безпеку й роззброєння, характеристики ініціатив у цій галузі, з якими виступили країни соціалізму останніми роками. Значна увага приділена вирішенню питань роззброєння під час відомих радянсько-американських зустрічей на найвищому рівні.

Таким чином, авторам в цілому вдалося висвітлити основні аспекти боротьби КПКР і Радянської держави за реалізацію зовнішньополітичної програми XXVII з'їзду партії. Заслугою авторського колективу є й те, що аналіз зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу, інших питань міжнародних відносин супроводжується аргументованою критикою різних буржуазних концепцій західних політологів з проблем, які розглядаються в монографії.

Відаючи належне зробленому авторським колективом, необхідно спинитися й на окремих недоліках, що зустрічаються в праці. На наш погляд, авторам слід було б детальніше розглянути політичне й економічне співробітництво, координацію зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності в їх боротьбі за мир і прогрес, діяльність країн соціалізму в ООН, їх позицію з основних проблем сучасності, тим більше, що діяльності в ООН країн, які визволилися, при-

свячено спеціальний параграф відповідного розділу. Це важливо ще й тому, що країни соціалістичної співдружності, беручи активну участь у діяльності цієї найбільшої міжнародної організації, надають особливого значення посиленню її ролі у вирішенні життєво важливих міжнародних проблем.

Розглядаючи діяльність позаблокових країн в ООН, авторам слід детальніше було б спинитися на характеристиці позицій цих країн щодо «афганської» та «кампучійської» проблем, питаннях роззброєння, створення без'ядерних зон тощо. Хоча відомо, наприклад, що позиція більшості позаблокових країн з «афганської» і «кампучійської» проблем почасти вплинула на пошук радянським керівництвом нових підходів у справі врегулювання становища в цих країнах.

Аналіз економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності є досить поверховим, підкреслюються лише одні успіхи у цій сфері. Проте відомо, що і тут були труднощі, викликані цілим рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, на подолання яких спрямовують свої зусилля братні країни, вдосконалюючи механізм економічного співробітництва. Авторам слід було б охарактеризувати рівні економічного розвитку окремих країн — членів РЕВ, які перебувають на різних етапах свого соціально-економічного розвитку і розв'язують неоднакові завдання соціалістичного будівництва. Тому не

випадково на нарадах РЕВ приймаються рішення, спрямовані на подання допомоги таким країнам, як Куба, В'єтнам і Монголія, з метою підтягування їх економічного розвитку до рівня європейських країн соціалізму.

Поза увагою авторів залишилося таке важливе питання, як роль широких кіл міжнародної громадськості в розв'язанні найважливіших проблем сучасності, ставлення СРСР та інших соціалістичних країн до цього впливового фактора сучасних міжнародних відносин. Так, у своєму виступі на зустрічі з представниками міжнародної громадськості 2 червня 1988 р. у Москві Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов наголошував, що світова громадськість — це «могутній фактор морального, гуманістичного наповнення політики. І в той же час — гарантія, що ця політика не буде відриватися від того, заради чого вона в принципі і існує: від людини, її життєвих турбот, її інтересів»².

У цілому зазначені зауваження не впливають на позитивну оцінку рецензованої книги, яка, безперечно, приверне до себе увагу не тільки спеціалістів, а й широких кіл читачів, які цікавляться питаннями зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин сьогодення.

Є. В. КЛОКОВ (Київ)

² Рад. Україна.— 1988.— 4 черв.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ЛИСТ ЧИТАЧА

Шановна редакція! Кілька років тому я передплачував ваш журнал. Проте він не зацікавив мене своїми матеріалами і я відмовився від нього.

Цього року, з надією на поліпшення роботи Вашого журналу, я поновив його передплату і знову розчарувався. Вважаю, що історичний журнал повинен друкувати історичні матеріали, а не статті, які з успіхом могли б бути опубліковані на сторінках «Комуніста України», «Під прапором ленінізму», «Трибуни лектора», «Філософської думки» та серії брошур товариства «Знання» УРСР, яких виходить більше десяти. Вважаю, що такої кількості видань для цього достатньо.

На мою думку, «Український історичний журнал» повинен більше уваги приділяти історичному краєзнавству, а опубліковані статті — містити більш конкретний, а не загальний матеріал з тієї чи іншої теми. Потрібно дати дорогу до Вашого журналу і краєзнавцям-дослідникам, які мають багатий матеріал, а загально-історичний журнал віддати історикам.

З другого півріччя цього року ви почали публікацію творів М. І. Костомарова. Це дуже правильне рішення. Спасибі вам за це.

Дуже хотілося б побачити надрукованими у вашому журналі літописи, зокрема Густинський, який був опублікований у минулому сторіччі й нині є бібліографічною рідкістю.

За висловом М. О. Максимовича, серед осіб, які збагатили історію України «по-

ряд з Бодянським, Костомаровим, Судієнком та ін., повинен бути названий і Маркевич». А на думку В. Г. Белінського, «Історія Малоросії» М. А. Маркевича заслуговує уваги і поваги, більш того, в її виконанні помітно багато сумлінності й старанності, дві великі частини матеріалів — особливої подяки». Г. Карпов підкреслив, що до останнього часу (70-ті роки XIX ст.) кілька поколінь виховувалися на читанні творів М. А. Маркевича.

В радянський період про творчість М. А. Маркевича незаслужено забули, вона стала недоступною широкому колу читачів, хоча до його теоретичної спадщини зверталось багато дослідників. Вважаю, що ви повинні донести до людей його творчу опубліковану і неопубліковану спадщину. М. А. Маркевич мав великий особистий архів, колекцію історичних документів, листування, публіцистичні, історичні та літературно-критичні праці, етнографічні матеріали.

Люди повинні знати історію своєї країни, свого народу, виховуватися на патріотизмі і це одне з безпосередніх завдань вашого журналу...

Пропоную також опублікувати в наступних номерах журналу приблизну тематику ваших публікацій на 1989 р.

Бажано друкувати на його сторінках найбільш цікаві листи, питання, зауваження, що висловлюються на вашу адресу. Це тільки б допомогло у вашій роботі.

О. А. САВОН (Прилуки)

Від редакції

Останнім часом до редакції «Українського історичного журналу» надходить чимало подібних листів. Щиро дякуємо нашим читачам за висловлені зауваження та побажання. Ваші пропозиції, шановні товариші, уважно розглядаються нами і, в міру можливості, будуть враховані при підготовці чергових номерів часопису істориків України.

Наші читачі з прихильністю поставилися до публікації на сторінках «Українського історичного журналу» пам'яток історіографічної спадщини. Маємо намір й надалі широко використовувати цю тематичну рубрику. Одночасно готуємо до друку оригінальні архівні документи, маловідомі історичні джерела тощо. Наприклад, наступного року на сторінках жур-

налу з'явиться публікація щоденникових нотаток військового капелана Ш. Околяського, який брав участь у походах польсько-шляхетського війська на Україну в 1637—1638 рр.; протокол допиту відважного гайдамацького ватажка Семена Гаркуші, а також ряд інших документів.

Однак зауважимо, що підготовка подібних публікацій справа не проста, вона вимагає копіткої підготовчої роботи. Сподіваємося на підтримку Археографічної комісії АН УРСР, яка нещодавно відновила свою діяльність і має серйозні наміри щодо перевидання регіональних літописів доби феодалізму на Україні, в тому числі і Густинського, питання про публікацію якого ставить у своєму листі тов. Савон О. А. На жаль, сьогодні у нашому

редпортфелі таких цінних джерел ще обмаль. Тому ми звертаємося до архівознавців-істориків з проханням передавати до редакції оригінальні архівні документи.

Гадаємо, що неабиякий інтерес і підтримку наших читачів викличе і тематична рубрика «Портрети істориків минулого», яка з'явиться на початку 1989 р. У ній ми хочемо розповісти про життя і творчість таких відомих вітчизняних істориків, як І. В. Лучицький, М. М. Аркас, В. С. Іконников, М. С. Грушевський, В. Л. Модзалевський, М. П. Драгоманов, І. М. Каманін, М. А. Маркевич та ін.

Не залишаться поза увагою й постаті таких історичних діячів минулого, як За-

лізняк, Сірко, Дорошенко, Сагайдачний, Могила та ін. Плануємо вміщувати на сторінках «Українського історичного журналу» біографічні нариси про визначних діячів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва на Україні. Хотіли б подати й політичні портрети таких партійних і державних діячів, як М. С. Хрущов, О. І. Кириченко, В. Ф. Старченко, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, О. Я. Шумський та ін.

Як бачите, творчих задумів у редакції багато. Сподіваємося, що дружня підтримка «Українського історичного журналу» нашими авторами й читачами буде запорукою їхньої успішної реалізації.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

УРОЧИСТІ ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Е. І. КВІРІНГА

13 вересня 1988 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України відбулись урочисті збори, присвячені 100-річчю з дня народження видатного діяча Комуністичної партії, професійного революціонера Еммануїла Іоновича Квірінга. Вступним словом збори відкрив заступник директора Інституту історії партії, академік-секретар відділення історії, філософії і права АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР І. Ф. Курас. Він окреслив основні віхи багатогранної діяльності Е. І. Квірінга, якого двічі за життя В. І. Леніна обирали першим, а згодом генеральним секретарем ЦК КП(б)У, людини, з ім'ям якої зв'язані героїчні сторінки створення Компартії України, перемога Жовтня на Катеринославщині, титанічна організаційно-перетворююча робота у відбудовний період.

У доповіді ст. наукового співробітника Інституту історії партії, канд. іст. наук С. С. Діброви відзначалася зросла увага громадськості до історичних осіб — безпосередніх активних учасників буремних подій героїчного минулого. Серед них помітне місце належить Е. І. Квірінгу.

Як відзначив доповідач, справжньою школою ідейного загартування стали для Е. І. Квірінга спілкування з такими відомими революціонерами, а пізніше — партійними і державними діячами, як В. Д. Бонч-Бруєвич, Г. І. Петровський, М. С. Ольмінський, а також активна робота на посаді секретаря більшовицької фракції IV Державної думи, в редакції газети «Правда». Все це надзвичайно вплинуло на формування світогляду молодого більшовика. Як підкреслювалось в доповіді, саме з Катеринослава почалося знайомство Е. І. Квірінга з Україною, куди він приїздить за порадою Г. І. Петровського. Організаційна діяльність у Катеринославському комітеті РСДРП, активна участь у створенні повстанських загонів, пропагандистська робота серед робітників, перемога Радянської влади в Катеринославі — переконливі сторінки його героїчної біографії.

Е. І. Квірінг — активний учасник процесу утворення Компартії України. Керуючись ленінськими принципами партійного будівництва, він висунув обґрунтовану пропозицію, яка була покладена в основу резолюції I з'їзду КП(б)У про створення Компартії України як невід'ємної і складової частини РКП(б).

Свідченням високого авторитету в партії стало обрання Е. І. Квірінга на посаду керівника республіканської партійної організації. Перебуваючи на чолі КП(б)У,

він спрямовував головну увагу партійних, державних і господарських органів на вирішення питань відбудови народного господарства і поліпшення соціальних умов трудящих, очолив боротьбу партійних організацій України проти троцькізму. На думку доповідача, заслуговують на увагу дослідників обставини звільнення Е. І. Квірінга з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У, які досі остаточно не з'ясовані.

Останній період життя та діяльності Е. І. Квірінга проходив у Москві, де він працював на керівній планово-господарській роботі, очолював Інститут економіки Комакадемії. Звичайно, як кожна людина Е. І. Квірінг не був позбавлений в своїй діяльності окремих прорахунків і помилок. Так, в свій час він припускав можливість поступової реорганізації буржуазно-націоналістичної Центральної ради в установу радянського типу, певним чином переоцінював в той період і революційний потенціал дрібнобуржуазних партій.

Однак, звичайно, ці і деякі інші помилки Е. І. Квірінга не применшують його вагомий внесок у загальну справу революційних перетворень в країні. Він був яскравою особистістю, талановитою і чесною людиною. Трагічні події 30-х років, коли по країні прокотилася хвиля сталінських репресій, не минули і його. «Нічим проти партії я не завинив», — такими були останні слова Е. І. Квірінга, сказані ним під час арешту...

Свіжий вітер ХХ з'їзду партії повернув історії імена багатьох безпідставно репресованих революціонерів. Серед них відданий син Комуністичної партії Е. І. Квірінг.

На зборах також виступили доцент Київського автодорожного інституту А. О. Сергієнко, яка повідомила про багатогранну наукову і публіцистичну діяльність вченого-економіста Квірінга під час перебування його на посаді директора Інституту економіки Комакадемії, а також секретар парткому Артемівського заводу по обробці кольорових металів ім. Е. І. Квірінга В. М. Іщенко, який розповів про трудові здобутки колективу підприємства, що носить ім'я революціонера-ленінця і видатного партійного діяча.

На закінчення зборів кадри кінохроніки на кілька хвилин повернули присутнім живий образ Е. І. Квірінга, документальні картини тих героїчних подій, свідком і активним учасником яких був Еммануїл Іонович.

Ю. С. ГАНЖУРОВ (Київ)

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1988 р.**

У ЦК Компартії України. Про 70-річчя I з'їзду Комуністичної партії України	7
У ЦК Компартії України	7

СТАТТІ

До 118-річчя з дня народження В. І. Леніна

Варгатюк П. Л. Донецько-Криворізька Радянська Республіка в оцінці В. І. Леніна	4
Нагорна Л. П. Ленінське мистецтво ідейного спору: уроки діалектики	4

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки	2
Історична наука і сучасність (Матеріали «круглого столу»)	8
Кожукало І. П. Вдосконалення організації праці в сільському господарстві Української РСР у сучасних умовах	1
Кондуфор Ю. Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС	4
Кульчицький С. В. Нова технічна реконструкція народного господарства	6
Панченко Є. Г. Кардинальна перебудова управління економікою: досвід, проблеми, перспективи	5
Панченко П. П., Кравченко В. І. (Запоріжжя). Підвищення активності трудящих у діяльності Рад Української РСР (1971—1987 рр.)	1
Соломко Е. Т. (Тернопіль). Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на селі на сучасному етапі	3
Юрчук В. І. Перебудова і переосмислення історичного досвіду Компартії України	7

Курсом оновлення соціалізму

Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ). Партійне керівництво розвитком соціалістичного самоврядування на виробництві	9
Грач Л. І. (Сімферополь). Партійні організації Криму в боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку	11
Кравчук Л. М. Деякі методологічні аспекти виховання в умовах перебудови	12

70-річчя I з'їзду КП(б)У

Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і більшовицькі організації України: проблеми консолідації сил	7
Гусев В. І. Крах буржуазно-націоналістичної державності в ході утвердження Радянської влади на Україні	7
Кожукало І. П. Діяльність партійних комітетів України по зміцненню первинних партійних організацій (1945—1961 рр.)	7
Мельниченко В. Ю. I з'їзд КП(б)У: історія і сучасність	7
Пиріг Р. Я. Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень—жовтень 1918 р.)	7

З історії боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Радянської влади

Гриценко А. П. Зародження нового ставлення до праці у залізничників у ході перших соціалістичних перетворень на Україні	1
---	---

70-річчя Радянських Збройних Сил

Барштейн Ю. А. Меморіальні медалі, присвячені Збройним Силам	2
Бойко О. Д., Буравченков А. О. Участь військових спеціалістів в організації Червоної Армії та їх роль у захисті революційних завоювань (жовтень 1917 р. — травень 1918 р.)	2
Щусь О. П. Створення Робітничо-Селянської Червоної Армії	2

1000-ліття християнства на Русі

Котляр М. Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі . . . 6

Проти буржуазної фальсифікації історії

Березовчук М. Д. Антимарксистська американська історіографія про діяльність організацій сільської бідноти на Україні 7

* * *

Астахова В. І. (Харків), Васильєв Г. Ю. (Харків), Гамачек В. А., Курносов Ю. О. Досвід соціологічних досліджень ефективності праці інтелігенції України 10

Козицький М. Ю. Боротьба В. І. Леніна за здійснення лівоблокістської тактики у виборчій кампанії до II Державної думи 5

Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі 5

Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. 3

Курас І. Ф., Горбань В. І. В. І. Ленін і Компартія України: з нових джерел 12

Курило В. М. В авангарді революційного руху трудящих (До 70-річчя утворення Компартії Буковини) 11

Курс на оновлення соціалізму 10

Мельниченко В. Ю. Правда історії та художня література 5

Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КНР (Матеріали «круглого столу») 10

Шморгун П. М. О. Г. Шліхтер як історик партії 12

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Боярська З. І. Висвітлення проблем соціалістичного способу життя в журналі «Вопросы истории КПСС» (середина 70-х — 80-ті роки) 2

Боярська З. І. Проблеми соціалістичного способу життя в партійній пресі (70-ті — 80-ті роки) 12

Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиги жінок у роки Великої Вітчизняної війни 12

Житков О. А. (Кіровоград), Мусієнко В. В. Радянська історична література про боротьбу більшовиків України за селянські маси в березні 1917 — березні 1918 р. 11

Киян О. І. (Кіровоград). Вклад журналу «Русский архив» в історіографію України 10

Коваленко О. М. Кінодокументи про дружні зв'язки літераторів з трудовими колективами України (1945—1985 рр.) 8

Маркітан Л. П. Бібліографічні джерела до біографії Х. Г. Раковського в ЦНБ АН УРСР ім. В. І. Вернадського 11

Мешков О. В. (Севастополь). М. М. Попов як дослідник історії утворення Компартії України 7

Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. 9

Нерод В. О. Літописи Жовтневої революції 1

Прядко А. П. Література з історії промисловості та робітничого класу СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 2

Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) 4

Сарбей В. Г. До питання про історіографічну оцінку газети «Южный рабочий» 4

Сиволюб Ю. В. Соціалістичне змагання: напрями і тенденції досліджень 4

Смольников О. С. (Москва). Радянська історіографія державної і партійної діяльності Г. І. Петровського (До 110-річчя з дня народження) 2

Соловйова А. А., Щедрина Д. С. Хроніка партійного архівного будівництва на Україні (70-річчя ленінського Декрету з архівної справи) 6

Стависький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карліні 6

Тараник В. П. Спогади як джерело вивчення життя і діяльності В. І. Леніна в період підготовки та проведення Жовтневої революції (липень — жовтень 1917 р.) 5

Терещенко Ю. І. Дослідження економічної політики Радянської влади на Україні (1918—1920 рр.) 3

Чорномаз І. Ш. (Харків), Антоненко С. І. (Харків). Дослідження про профспілки і фабзавкоми України в 1917 р. 11

ІНТЕРВ'Ю

Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції 11, 12

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Ван Юнсян (КНР). Вплив Великого Жовтня на китайську початкову революцію 11
- Гарчев П. І. (Сімферополь). Кожекін А. Г. (Сімферополь). Румчерод у боротьбі з контрреволюцією та інтервентами у Бессарабії (кінець грудня 1917 р. — березень 1918 р.) 11
- Родіна Л. В. (Ворошиловград). К. Цеткін про Велику Жовтневу соціалістичну революцію 11

З історії Великої Вітчизняної війни

- Гордеев А. Ф. (Дніпропетровськ). Партійне керівництво відновленням і зміцненням комсомольських організацій України (1943—1945 рр.) 5
- ✓ Каїров С. Л. (Миколаїв). Взаємодія військ 3-го Українського фронту і Народно-визвольної армії Югославії в битві за Белград 5

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Батирбеков Г. О. (Алма-Ата). Першопілинники з України в Казахстані 6
- Боечко В. Д. Спільна боротьба трудящих України і Молдавії проти інтервенції військ королівської Румунії в Бессарабію (грудень 1917 — лютий 1918 р.) 1
- Журба М. А. Діяльність громадських сільських організацій України по зміцненню міжнародної революційної єдності трудящих (1921—1932 рр.) 6
- Зубалій О. Д. Комуністична партія — організатор співробітництва радянських республік у ліквідації неписьменності і малописьменності серед трудящих (1922—1937 рр.) 12
- ✓ Ковальський Г. Й. (ПНР). Допомога органів військової адміністрації Радянської Армії народній владі на території Сілезько-Домбровського воєводства (1945—1946 рр.) 1
- ✓ Черній В. А. (Ровно). Зміцнення співдружності робітничого класу СРСР і НРБ (70-ті — перша пол. 80-х рр.) 12

З історії атеїзму на Україні

- Еленський В. Є. Здійснення в УСРР декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва 3
- Федорина М. І. Православна церква у боротьбі проти революційного руху (1861—1890 рр.) 1

Питання історичного краєзнавства

- Полухіна О. М. Населення Криму в 1783—1917 рр. 9

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

- Гуржій О. І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму в буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії 9

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Трощинський В. П. Проти вигадок про так званий «антифашистський рух опору» українських націоналістів 5
- Шаповал Ю. І. Західнонімецький «остфоршунг» про історичний досвід КПРС 1

* * *

- Борисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. 3
- ✓ Буцько О. В. Допомога населення Червоної Армії в ході визволення польських земель від фашистської окупації 9
- Волковинський В. М. Шефська допомога Червоній Армії в 20—30-х роках 3
- Воронько О. А. Розвиток системи навчання комсомольських кадрів та підвищення його ефективності в республіці (друга половина 60-х — початок 70-х рр.) 3
- Гонтар Т. М. (Тернопіль). Бойкот Думи більшовиками 8
- Громова І. А. До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України 4
- ✓ Зайцев В. В. (Москва). З історії російсько-сербських дипломатичних відносин у 80-х роках XIX ст. 10
- Зубалій О. Д. Комуністична партія — організатор співробітництва народів СРСР у становленні і розвитку соціалістичного мистецтва (1922—1937 рр.) 3
- Іванова Р. П. Об'єднавча діяльність «Землі і волі» на Україні у 60-х рр. XIX ст. 9

Канцелярук Б. І. До історії перших видань творів В. І. Леніна українською мовою	4
Кліцаков І. О. (<i>Горлівка</i>). Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчителів (1917—1927 рр.)	3
Кокін С. А. Великий Жовтень і формування соціалістичної дисципліни праці робітничого класу України (друга половина 20-х — перша половина 30-х років)	1
Король В. Ю. Діяльність партійних організацій по створенню умов для роботи працівникам науки, вищої школи та культури, евакуйованим у радянський тил (1941—1945 рр.)	6
Кучерявий І. Т. Діяльність рад трудових колективів на підприємствах і в організаціях Української РСР	10
Луханіна Т. П. Розвиток вищої школи в НРБ	2
Максименко М. М. (<i>Сімферополь</i>), Роман В. А. (<i>Сімферополь</i>). Вклад будівельників УРСР у соціальне перетворення села (1971—1975 рр.)	4
Мазурок О. С. (<i>Ужгород</i>). Про соціальну структуру та національний склад промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму	10
Меженін М. М. (<i>Ворошиловград</i>). З досвіду роботи партійних організацій України по керівництву місцевими Радами (1952—1961 рр.)	3
Нерод В. О. Про створення Біографічної хроніки В. І. Леніна	4
Онопрієнко В. І., Гаврилюк Л. О. Технічні науково-дослідні установи Української РСР у 1917—1928 рр.	3
Попова Т. М. (<i>Одеса</i>). Роль преси у піднесенні суспільно-політичної активності робітників і селян (1921—1925 рр.)	5
Потехін О. В. Американська дипломатія і контрреволюційний закат у Чехословаччині в лютому 1948 р.	2
Пучко О. А. Роль робітфаків у формуванні контингенту інженерно-технічних учбових закладів України (1921—1941 рр.)	6
Рашба Н. С. (<i>Харків</i>), Гусев К. М. (<i>Харків</i>). «Азовське сидіння» — героїчний епізод боротьби донського і запорізького козацтва проти Османської імперії	6
Рой Є. Є. Характерні особливості колоніальної політики Португалії в Анголі у 50-ті — першій половині 70-х років	6
Сердюк О. В. (<i>Ворошиловград</i>). Боротьба більшовиків Донбасу і Придніпров'я за введення робітничого контролю (березень — жовтень 1917 р.)	1
Скляренко А. Є. З досвіду роботи наукових центрів АН УРСР по розвитку ефективних форм інтеграції науки і виробництва у 1975—1980 рр.	10
Ткачук А. П. (<i>Сімферополь</i>). Виникнення і діяльність партійно-політичних і робітничих клубів у 1905 р.	10
Толочко О. П. З історії політичної думки Русі XI—XII ст.	9
Хандогій В. Д. Рада Безпеки та проблема обмеження озброєнь і роззброєння	5
Хміль І. В. Братерська допомога РСФРР у формуванні робітничо-селянської міліції на Україні	5
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бикова Н. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Підготовка кадрів у партійних навчальних закладах УСРР (1921—1925 рр.)	9
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Савченко О. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). В. І. Ленін і російська революційна еміграція в Австралії (1907—1919 рр.)	4
Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923—1930 рр.)	6
Шевчук А. А. Участь польської трудової імміграції у Франції в становленні руху Опору (1940 — початок 1943 р.)	1
Шевчук А. А. Польські демократичні сили у французькому Опорі (1943—1944 рр.)	9
Якупов Н. М. (<i>Одеса</i>). Діяльність більшовиків України по революціонуванню армії в 1917 р.	3
Ярош Д. В. (<i>Хмельницький</i>). Підготовка пропагандистських кадрів з робітників у республіці (1921—1925 рр.)	6

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Гончаров Г. С., Ященко В. П. (<i>Хмельницький</i>). Маршал Радянського Союзу В. К. Блюхер на Україні	5
Остапенко С. М. (<i>Ворошиловград</i>), Резников А. В. (<i>Ворошиловград</i>). Рядовий ленінської гвардії більшовиків С. К. Крюков	6

Трибуна Молодого Автора

Архипенко Л. М. З досвіду роботи парторганізацій України по підготовці вчительських кадрів (1976—1980 рр.)	6
Гриценко В. Л. (<i>Полтава</i>). Участь преси у військово-патріотичному вихованні молоді УРСР (1981—1985 рр.)	7

Алфавітний покажчик

Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864—1917 рр.)	3
Костецька М. С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України	9
Костинська Н. С. До питання про формування державного апарату на Україні	6
Кулікова Л. Б. (Херсон). Роль масових агітаційно-пропагандистських кампаній в організаційно-політичному зміцненні комсомолу України (1919—1920 рр.)	1
Куракова О. О. (Львів). Участь комсомольців в освоєнні та впровадженні нової техніки і технології на промислових підприємствах УРСР (1966—1975 рр.)	12
Левенець О. В. Відносини Схід-Захід і позиція Великої Британії	11
Новак В. М. (Хмельницький). Ударництво й соціалістичне змагання на Південно-Західній залізниці в роки перших п'ятирічок	11
Писаренко Ю. Г. Могили волотів на Русі	5
Тараненко М. С. Внесок Румунії у боротьбу соціалістичних країн в ООН за право народів на суверенний розвиток, проти колоніалізму й расизму (1955—1965 рр.)	6
Тимошенко Л. В. Критика В. І. Леніним антимарксистських поглядів з питань розвитку більшовизму (1907—1914 рр.)	7

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Беренштейн Л. Ю. Тема 5. Партія в боротьбі за відбудову народного господарства. Ленінська концепція побудови соціалізму в СРСР (1921—1925 рр.)	10
Варшавчик М. Я. Вступ до вивчення історії КППС	5
Варшавчик М. Я. Тема 1. Боротьба за створення марксистської партії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1883—1904 рр.)	6
Горбань Ю. А. Тема 6. Боротьба партії за побудову соціалізму в СРСР (1926—1941 рр.)	11
Жеребченко І. П. (Донецьк), Лук'янчук Л. Я. Тема 7. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941—1945 р.)	12
Корольов Б. І. Тема 3. Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Триумфальна хода Радянської влади (березень 1917—1918 рр.)	8
Мазур І. Д. (сmt. Димер Київської обл.). Патріотичне та інтернаціональне виховання учнів на уроках історії при вивченні теми «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії»	1
Новиков І. Ф. Тема 4. Партія в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.)	9
Шморгун П. М. Тема 2. Партія більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції. Повалення самодержавства (1905—лютий 1917 р.)	7
Юрас І. І. (Полтава). Естетичний фактор у формуванні світогляду старшокласників на уроках історії	2

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Войналович В. А. (Полтава), Горбик В. О. Здійснення ленінських ідей монументальної пропаганди в Українській РСР (До 70-річчя ленінського декрету «Про пам'ятники республіки»)	4
Григор'єва Т. Ф. Увічнення подій Великого Жовтня на Україні в історичних пам'ятках	4

СПОГАДИ

Жмаченко Я. Ф. Шляхом Великого Жовтня (Закінчення)	1
Карапетян М. М. (сmt. Немішаєве Київської обл.). З історії вірменського партизанського загону ім. А. І. Мікояна	6
Спогади делегатів I з'їзду КП(б)У	7
Янова Р. М. (Мигиці). Про харківське підпілля (Із спогадів учасниці більшовицького підпілля в 1919 р.)	1

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції і громадянської війни на Україні

Артем (Ф. А. Сергеев)	12
В. О. Антонов-Овсієнко	11

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Петров С. Г. (<i>Великі Луки</i>). Генерал А. В. Нестеровський — герой Вітчизняної війни 1812 р.	10
Юрков І. Ф. (<i>Одеса</i>). Один день битви за Дніпро 1943 р.	9

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Кожекін А. Г. (<i>Сімферополь</i>). Публікації праць В. І. Леніна в газеті більшовицького Румчероду «Голос революції»	4
Хацкевич О. Ф. (<i>Мінськ</i>). К. Е. Дзержинський — боєць антифашистського підпілля	4

НАШ КАЛЕНДАР

Бачинський П. П. Діяльність Е. І. Квірінга на Україні	9
Буравченков А. О. Комкор А. І. Геккер (До 100-річчя з дня народження)	8
Воскресенський О. О. (<i>Харків</i>), Бондаренко М. П. (<i>Харків</i>). 70-річчя інституту військових комісарів	4
Гаврилюк О. Ю., Кожукало І. П. Іван Дмитрович Назаренко (До 80-річчя з дня народження)	8
Панченко П. П., Григоренко О. П. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). 60-річчя МТС	11
Савичев М. П. 70-річчя ордена Червоного Прапора РРФСР та 60-річчя ордена Трудового Червоного Прапора СРСР	9
Савичев М. П. 50-річчя встановлення звання Героя Соціалістичної Праці	12
Сапун М. М. Володимир Петрович Затонський (До 100-річчя з дня народження)	8
Смолій В. А., Ричка В. М., Стоян П. К. Серафим Володимирович Юшков (До 100-річчя з дня народження)	4
Сусоров В. Д. (<i>Херсон</i>), Сусоров С. В. (<i>Херсон</i>). 70-річчя Херсонського повстання проти австро-німецьких окупантів	3
Шкурко І. І. Видатний радянський педагог А. С. Макаренко (До 100-річчя з дня народження)	3

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Костомаров М. І. Князь Володимир Святий	6
Пінчук Ю. А. Історик-антикварій Костомаров	6

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа	8, 9, 10, 11, 12
Котляр М. Ф. Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста	8

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Брайченко О. Д. (<i>Кіровоград</i>), Перепелиця Г. П. (<i>Кіровоград</i>). Історіографія фабрик і заводів: підсумки і перспективи	6
Верстюк В. Ф. Демократичне офіцерство і Великий Жовтень	11
Галенко О. І. Документи і матеріали про розвиток сільського господарства на Черкащині в 1917—1985 рр.	7
Гарчев П. І. (<i>Сімферополь</i>). Вузівський посібник з джерелознавства історії України	3
Гордієнко Л. М., Кузьминець О. В. Розвиток технічної творчості молоді	5
Даниленко В. М., Коляструк О. А. (<i>Вінниця</i>). З досвіду партійного керівництва активністю робітничого класу	5
Демиденко Г. Г. (<i>Харків</i>), Шморгун П. М. Ленін, еміграція і Росія	8
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>). Проблеми формування слов'янських народностей і держав	3
Клоков Є. В. Шляхом втілення в життя ленінських принципів зовнішньої політики	12
Коваль М. В. Животворне джерело дружби народів	1
Коваль І. М. (<i>Одеса</i>), Райнов П. Я. (<i>Одеса</i>). За фасадом зовнішньої політики Вашингтона	8
Корнієвська О. В. Сторінки героїчного літопису	1
Кравчук М. І. Підготовка молодого покоління робітничого класу	7
Кульпинський В. Л., Чуб М. П. З досвіду ідеологічної роботи	12
Кульчицький С. В., Маковійчук І. М. Нова книга з історії селянства Радянської Білорусії	2
Куриосов Ю. О. Відсіч фальсифікаторам соціалістичного змагання	3

Кучер В. І. Джерела нашої перемоги	1
Макара М. П. (<i>Ужгород</i>), Чаварга І. М. (<i>Ужгород</i>). Цікава книга з історії українців Східної Словаччини	10
Максимук П. П. (<i>Львів</i>), Сливка Г. Ю. (<i>Львів</i>). Дослідження про боротьбу за возз'єднання	2
Малик Я. Й. (<i>Львів</i>). Енциклопедія з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні	6
Мигаль Б. К. (<i>Харків</i>), Оробінський П. Д. (<i>Харків</i>). У боротьбі за зміцнення колгоспів	6
Мицик Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Цінне дослідження з історії російсько-українсько-кримських політичних відносин середини XVII ст.	3
Мінгазутдінов А. Ф. В інтернаціональній єдності — сила	12
Овсієнко О. Г. Перші кроки будівництва нового ладу в республіці	1
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1987 р.)	5, 9
Погребінський М. Б. Стійкий ленінець	8
Позняков К. І. (<i>Дніпропетровськ</i>), Михайлюк О. В. (<i>Дніпропетровськ</i>). Вирішальні битви громадянської війни	11
Прядко А. П. Партія зміцнює ряди	6
Революційна перебудова і оновлення соціалістичного суспільства — продовження традицій Великого Жовтня. Бібліографічний покажчик (<i>Закінчення</i>)	1, 2
Римаренко Ю. І., Вилков Ю. С., Щуровський А. М. Живе питання живого життя	9
Романцов В. О. Соціальна опора революційного оновлення	5
Рященко Д. С. Документи про культурне будівництво в Українській РСР	9
Сарбей В. Г. У полоні відкинутих неспроможних концепцій	9
Серищев Я. М., Комаренко О. Ю. Збройні сили в Росії в період імперіалізму і визрівання революційної кризи	9
Сохань П. С., Даниленко В. М. Міжнародні наукові зв'язки братньої Білорусії	9
Стоян П. К., Панченко П. П. Колективні органи управління колгоспами в реалізації Продовольчої програми	2
Сушко О. О. (<i>Боярка</i>). Профспілки в роки війни	5
Хміль І. В. На шляху ліквідації експлуататорських класів	2
Хміль І. С., Майборода О. М. Науково-ідеологічна функція досліджень з проблеми інтернаціоналізації радянського способу життя	1
Чернявський Л. С. (<i>Харків</i>). З історії міжнародного руху антифашистської солідарності	12
Чугайов В. П. (<i>Львів</i>), Зашкільняк Л. О. (<i>Львів</i>). Дослідження з історії селянського (людовського) руху в Польщі	9
Шаповал Ю. І. Соціалізм у сучасному світі	5
Шаталіна Є. П. Промислова семирічка УРСР у документах	5
Шевченко Л. А. Оновлений Донбас	11
Шепета М. Т. (<i>Чернівці</i>). Дослідження про науково-технічну політику зарубіжних країн	3
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>). На чолі всенародної боротьби	5
Яковенко Н. М. Дослідження про розвиток освіти на Україні	10

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Москвін П. П. (<i>Житомир</i>). Про дату встановлення Радянської влади в Житомирі	7
Савон О. А. (<i>Прилуки</i>). Лист читача	12

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>). Форум учених-істориків	1
Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Всесоюзна наукова конференція в Казані «Виховання молоді та студентів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна»	4
Бузало В. Й. IV наукова сесія, присвячена історичним зв'язкам і дружбі українського і вірменського народів	2
Ванцак Б. С. (<i>Лубни</i>), Супруненко О. Б. (<i>Полтава</i>). Конференція, присвячена 1000-літтю Лубен	10
Ганжуров Ю. С. Урочисті збори, присвячені 100-річчю з дня народження Е. І. Квірінга	12
Грицак Я. Й. (<i>Львів</i>). Науковий симпозіум «Руська трійця» і слов'янські культури епохи романтизму	1
Гломозда К. Ю., Комаренко Н. В. Дискусія на тему: «Культурні процеси на Україні в 20—30-ті роки»	10
Губа П. І. (<i>Одеса</i>). Наукова конференція в Одесі «Великий Жовтень і стратегія прискорення»	1
Данилюк Ю. З., Лобурець В. Є. (<i>Полтава</i>). Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства	3

Забарко Б. М. Республіканська науково-теоретична конференція «Великий Жовтень і революційний процес в країнах Азії, Африки і Латинської Америки»	1
Зінченко Ю. І. Про створення Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки	4
Казьмирчук Г. Д., Стельмах С. П. Науково-практична конференція в Києві, присвячена повстанню декабристів	4
Ковальський М. П. (Дніпропетровськ), Кулаківський П. М. (Дніпропетровськ). Міжреспубліканська наукова конференція, присвячена «Литовській метриці»	8
Колесник В. П. (Луцьк). Науково-практична конференція в Луцьку «Великий Жовтень і революційна перебудова суспільства»	4
Коломоець Ю. І. (Дніпропетровськ). Книш Г. М. (Дніпропетровськ). Наукова конференція, присвячена 90-річчю I з'їзду РСДРП і 90-річчю Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»	6
Коломоець Ю. І. (Дніпропетровськ). Регіональна наукова конференція «Учні та соратники В. І. Леніна у трьох російських революціях на Катеринославщині»	4
Костецька М. С. Урочисті збори, присвячені 110-річчю з дня народження Г. І. Петровського	5
Кочубей Ю. М. Друга сесія Європейсько-арабського літнього університету Литвин М. Р. (Львів). Республіканська науково-теоретична конференція «Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня»	7
Максимук І. П. (с. Куснища Любомльського району Волинської області). II Волинська історико-краєзнавча конференція	6
Маркітан Л. П. Листівки В. І. Леніна в колекції ЦНБ АН УРСР	9
Овсієнко О. Ф. Вшанування доктора історичних наук В. Г. Сарбея у зв'язку з його 60-річчям	4
✓ Павлюченко О. В. XI Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів	5
Пирожков С. І., Денисенко А. В. Журнали на шляху перебудови	7
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Ю. І. Терещенком	10
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Г. К. Швидько	5
Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	7
Сапун М. М. Захист докторської дисертації В. Ю. Мельниченком	1
Сапун М. М. Відзначення 100-річчя з дня народження В. П. Затонського	11
Сарбей В. Г. Наукова конференція, присвячена 175-річчю Т. М. Грановського	7
Тараненко М. С. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з румунським журналістом	1
✓ Тараненко М. С. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з вченим із Чехословаччини	10
Тараненко М. С. Створення міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР	8
✓ Темі дисертацій і монографій	3, 9
Терентьева Н. О. Наші гості — вчені США, Канади	10
Терентьева Н. О. Зустріч молодих істориків СРСР	11
✓ Терентьева Н. О. Розширення наукового співробітництва радянських і польських істориків	9
Тодійчук О. В. Відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР	9
Толочко О. П. Наукова конференція «Давня Русь і християнство»	7
Шаповал Ю. І. З нагоди славного ювілею	10
✓ Шевченко О. В. Діалог українських і болгарських істориків	10
<u>Акопов Михайло Арутюнович</u>	8
<u>Каришковський Петро Йосипович</u>	6
<u>Мартиненко Володимир Никифорович</u>	8
<u>Попов Георгій Миколайович</u>	11
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1988 р.	12

НОВІ КНИГИ

- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 29 июля 1988 года.**— М. : Политиздат, 1988.— 48 с.
- Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Польскую Народную Республику, 11—14 июля 1988 года: Документы и материалы.**— М. : Политиздат, 1988.— 192 с.
- Совещание Политического консультативного комитета государств — участников Варшавского Договора, Варшава, 15—16 июля 1988 года: Документы и материалы.**— М. : Политиздат, 1988.— 32 с.
- АЛЬШИЦ Д. Н. Начало самодержавия в России: Государство Ивана Грозного.**— Л. : Наука, 1988.— 244 с.
- БОЛДИЖАР М. М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів.**— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1988.— 143 с.
- БОЛТЕНКОВА Л. Ф. Интернационализм в действии.**— М. : Мысль, 1988.— 223 с.
- Восстановление Приднепровья, 1946—1950: Документы и материалы.**— К. : Политиздат Украины, 1988.— 532 с.
- ГЕРБЕРШТЕЙН С. Записки о Московии.**— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988.— 430 с.
- ГОЛОВКО А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.**— К. : Наук. думка, 1988.— 136 с.
- ГОРШКОВ М. К. Общественное мнение: История и современность.**— М. : Политиздат, 1988.— 383 с.
- ДРУЖИНИН Н. М. Избранные труды: Внешняя политика России. История Москвы. Музейное дело.**— М. : Наука, 1988.— 382 с.
- ЖУКОВ В. В. Китайский милитаризм, 10—20-е годы XX в.**— М. : Наука, 1988.— 167 с.
- ЗИМИН А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в.**— М. : Наука, 1988.— 349 с.
- ИГНАТЬЕВ А. А. Пятьдесят лет в строю.**— М. : Воениздат, 1988.— 752 с.
- КАЛАКУРА Я. С., СИВОЛОБ Ю. В. Рабочий класс — авангард социалистического соревнования.**— К. : Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988.— 223 с.
- КАЧМАР М. И. Продовольственная программа СССР в аграрной политике партии.**— К. : Вища шк., 1988.— 69 с.
- Классы и сословия средневекового общества.**— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988.— 216 с.
- КОЗЮБРА М. І., БУРЛАЙ Є. В., ЗАЄЦЬ А. П. Демократія і перебудова.**— К. : Політвидав України, 1988.— 171 с.
- Курсом перестройки под знаменем Великого Октября: Материалы респ. науч.-теорет. конф., посвящ. 70-летию Велик. Окт. соц. революции и 70-летию установления Сов. власти на Украине.**— К. : Политиздат Украины, 1988.— 327 с.
- МИРСКИЙ Р. Я. Патриотизм советского человека: интернационализм, гражданственность, труд.**— М. : Мысль, 1988.— 252 с.
- ОПИТЦ Р. Фашизм и несфашизм.**— М. : Прогресс, 1988.— 280 с.
- ПОДА Н. В. У братньому союзі — до спільної мети.**— К. : Політвидав України, 1988.— 263 с.
- Прорыв: Становление нового мышления: Сов. и зап. ученые призывают к миру без войн.**— 2-е изд.— М. : Прогресс, 1988.— 366 с.
- ПУТРО А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века : Некоторые вопр. соц.-экон. и обществ.-полит. развития.**— К. : Вища шк., 1988.— 142 с.
- РАПОШ П. Чехословакия: путь к социализму.**— М. : Прогресс, 1988.— 184 с.
- САМСОНОВ А. М. Память минувшего : События, люди, история.**— М. : Наука, 1988.— 405 с.
- СВЕНЦИЦКАЯ И. С. Раннее христианство: страницы истории.**— М. : Политиздат, 1988.— 335 с.
- СЕМКИВ О. И. Преодоление различий между городом и деревней: Опыт и пробл. парт. руководства: На материалах парт. орг. Украины, 1965—1988.**— Львов : Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1988.— 255 с.
- СМОЛЯННИКОВ А. П., КУЛИКОВ И. И., НЕЧЕСИН В. Г. Ломая стереотипы.**— К. : Политиздат Украины, 1988.— 157 с.— (Перестройка: опыт, пробл.).
- Социально-экономические проблемы развития села: (Расселен. аспект).**— К. : Наук. думка, 1988.— 325 с.
- Сумская область в период Великой Отечественной войны, 1941—1945: Сб. документов и материалов.**— 2-е изд., доп.— К. : Наук. думка, 1988.— 437 с.
- ТИХВИНСКИЙ С. Л. Китай и всемирная история.**— М. : Наука, 1988.— 589 с.
- УДАЛЬЦОВА З. В. Византийская культура.**— М. : Наука, 1988.— 289 с.
- ФЛОРИНСКИЙ М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны: Совет министров в 1914—1917 гг.**— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988.— 208 с.
- ШКАДОВ И. Н. Озеро Хасан. Год 1938.**— М. : Воениздат, 1988.— 96 с.